

חברה ורווחה

SOCIETY and WELFARE

רבעון לעבודה סוציאלית

ילדים ובני נוער במצבי סיכון,
הורים ומטפלים

תשרי תשע"ט // ספטמבר 2018 // כרך ל"ח חוברת 3

חברה ורווחה

רבעון לעבודה סוציאלית

תשרי תשע"ח // ספטמבר 2018 // כרך ל"ח חוברת 3

חברה ורווחה

SOCIETY and WELFARE

Quarterly for Social Work

Children and Youth at Risk,
Parents and Caregivers

September 2018 // VOL 38 // No. 3

Hevra Urevaha (Society and Welfare) is a quarterly journal, which aims to broaden and enhance the theoretical, empirical, and practical knowledge of social workers as well as other helping professionals in Israel. The journal publishes articles that deal with a broad range of aspects relating to social work practice, research, theory and education, that enhance understanding of various social and welfare issues and may contribute to interventions and policy. The editorial board of Society and Welfare will only consider original articles that meet academic criteria, that have not been published previously, and that deal with the journal's fields of interest as determined by the board from time to time. All manuscripts are subject to peer-review.

The following types of articles are included in the journal: empirical research (quantitative or qualitative – up to 9,000 words); descriptions of unique interventions (“practice wisdom” – up to 6,000 words); review articles and critiques of a theoretical approach or policy (up to 6,000 words); “perspective” articles describing an innovative approach to dealing with a substantive social or welfare issue (up to 3,000 words). Manuscripts should be submitted in an updated version of Microsoft Word, double spaced using 12-point Times Roman or David font, and should be prepared in accordance with the detailed guidelines for authors. Manuscripts should be submitted to the editorial office at the following e-mail address: socwelf@gmail.com

For more details, see the guidelines for authors published on the Society and Welfare page of the Ministry of Social Affairs and Social Services website. http://www.molsa.gov.il/CommunityInfo/Magazine/Pages/RM_05_03.aspx

Editorial Office:
Prof. Varda Soskolne
Louis and Gabi Weisfeld School of Social Work
Bar-Ilan University
Ramat Gan 5290002
E-Mail: socwelf@gmail.com

Business office, distribution and internet:
Lea Cohen
Division of Planning Research and Training
Ministry of Labor, Welfare, and Social Training
2 Kaplan St., Jerusalem 91008
Tel. 01-6752513

Annual subscription rate: \$45
Price for a single issue: \$20

Shalhevet Attar-Schwartz
Hebrew University

Liat Ayalon
Bar-Ilan University

Asher Ben-Arieh
Hebrew University

Eli Buchbinder
Haifa University

Ayala Cohen
Tel-Hai Academic College

Orly Dvir
Association of Social Workers

Yael Giron
Zefat Academic College

Hillah Haim-Zweig
Ministry of Social Affairs

Yaira Hamama-Raz
Ariel University

Inbal Hermoni
*The Association for the
Promotion of Social Work*

Carmit Katz
Tel-Aviv University

Eyal Klonover
Ashkelon Academic College

Merav Moshe-Grodofsky
Sapir Academic College

Orit Nuttman-Shwartz
Council of Social Work

Einat Peled
Tel-Aviv University

Ronit Reuven – Even Zahav
Ruppin Academic Center

David Roe
Haifa University

Yekutiel Sabah
Ministry of Social Affairs

Vered Slonim-Nevo
Ben-Gurion University

Alan York
*The Association for the
Promotion of Social Work*

חברי המערכת:

ליאת איילון
אוניברסיטת בר-אילן

אלי בוכבינדר
אוניברסיטת חיפה

אשר בן אריה
האוניברסיטה העברית

יעל גירון
המכללה האקדמית צפת

אורלי דביר
איגוד העובדים הסוציאליים

הילה חיים-צוויג
*משרד העבודה, הרווחה
והשירותים החברתיים*

יאירה חממה-רוז
אוניברסיטת אייל

ענבל חרמוני
האגודה לקידום העבודה הסוציאלית

אהרן יורק
האגודה לקידום העבודה הסוציאלית

אילה כהן
המכללה האקדמית תל-חי

כרמית כץ
אוניברסיטת תל-אביב

מירב משה-גרודופסקי
המכללה האקדמית ספיר

אורית נוטמן-שורץ
המועצה לעבודה סוציאלית

ורד סלונים-נבו
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

שלהבת עטר-שורץ
האוניברסיטה העברית

עינת פלד
אוניברסיטת תל-אביב

יקותיאל צבע
*משרד העבודה, הרווחה,
והשירותים החברתיים*

אייל קלונובר
המכללה האקדמית אשקלון

רונית ראובן-אבן זהב
המרכז האקדמי רופין

דיוויד רועה
אוניברסיטת חיפה

כתב העת *חברה ורווחה*, המתפרסם אחת לרבעון, נועד להרחיב ולהעמיק את הידע התיאורטי, המחקרי והיישומי של עובדים סוציאליים בישראל ושל אנשי מקצועות רווחה אחרים, כגון, פסיכולוגים, סוציולוגים, קרימינולוגים ועובדי בריאות הציבור. כתב העת מפרסם מאמרים אמפיריים ועיוניים על פי אמות מידה אקדמיות, העוסקים בהיבטים שונים ומגוונים של רווחה ברמת הפרט, המשפחה, הקהילה והחברה ויש להם השלכות על התפיסה וההבנה של סוגיות *חברה ורווחה* שונות, על דרכי התערבות, ועל מדיניות.

מערכת כתב העת *חברה ורווחה* תשקול את פרסומם של מאמרים שטרם פורסמו בלבד, המתאימים לתחומי העניין של כתב העת. כפי שתקבע מזמן לזמן מערכת כתב העת.

הכללים הנהוגים בכתב העת *חברה ורווחה* מבטיחים שהליכי ההערכה של המאמרים שנשלחים אליו יהיו אובייקטיביים, איכותיים ויעילים, ועולים בקנה אחד עם המדיניות של כתב העת. סוגי המאמרים כוללים: מחקרים אמפיריים בשיטה כמותנית או איכותנית (בהיקף של עד 9000 מילים); תיאור התערבות ייחודית – “חכמת המעשה” (בהיקף של עד 6000 מילים); מאמרי סקירה וביקורת על גישה תיאורטית, התערבות או מדיניות (בהיקף של עד 6000 מילים); מאמרי פרספקטיבה – גישה חדשנית לטיפול בתופעה או סוגיה חברתית מהותית (בהיקף של עד 3000 מילים). כל המאמרים עוברים תהליך שיפוט מדעי לקבלת חוות הדעת על פי קריטריונים אחידים.

כתבי היד יישלחו לכתב העת *חברה ורווחה*. בגירסה עדכנית של תוכנת וורד, ברוח כפול, בגופנים (פונט) Times New Roman או David, גודל 12, בהתאם להנחיות הכנת מאמר המפורטות בעמוד *חברה ורווחה* באתר משרד הרווחה בכתובת להלן. יש לשלוח את כתב היד בארבעה קבצים נפרדים לכתובת הדואר האלקטרוני של המערכת (socwelf@gmail.com). כתבי יד אשר לא יוכנו לפי כל ההנחיות יוחזרו למחברים.

עמוד “חברה ורווחה” באתר משרד הרווחה:
http://www.molsa.gov.il/CommunityInfo/Magazine/Pages/RM_05_03.aspx

מען המערכת:

פרופ' ורדה סוסקולני, עורכת ראשית
ביה"ס לעבודה סוציאלית ע"ש לואיס וגבי וייספלד
אוניברסיטת בר-אילן
רמת גן 5290002
דוא"ל המערכת: socwelf@gmail.com

מען המנהלה, מחלקת המנויים ואינטרנט:

לאה כהן
האגף למחקר תכנון והכשרה
משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים
רח' קפלן 2, ירושלים 91008
טלפון: 02-6752507

דמי מנוי לכרך לשנה: 90 ש"ח
לסטודנט לשנה: 75 ש"ח
לגמלאי לשנה: 80 ש"ח
דמי מנוי לספרייה לשנה: 120 ש"ח

חברה ורווחה

רבעון
לעבודה סוציאלית
www.molsa.gov.il

עורכת ראשית:
פרופ' ורדה סוסקולני

עורך מדור
סוקרים ספרים:
ד"ר רוני אלפנדרי

עורכת לשון:
אהובה סתיו

עורכת לשון באנגלית:
מימי שניידרמן

רכזת המערכת:
הדר עיני

תשרי תשע"ט
ספטמבר 2018
כרך ל"ח

3

יוצא לאור על ידי משרד
הרווחה והאגודה לקידום
העבודה הסוציאלית, בשיתוף
מועצת בתי הספר לעבודה
סוציאלית בישראל

ISSN 0334-4029

ילדים ובני נוער במצבי סיכון, הורים ומטפלים

תוכן העניינים

- 475 דבר העורכת
- 481 תרומת מגדר הילד, מאפייני האם וסוג היישוב לקשיי התנהגות ולתסמינים פוסט-טראומטיים בקרב ילדים החשופים לאיום ביטחוני מתמשך – גלי טנג'יר, רחל דקל, תמר לביא, אביגיל הדסה גבירץ ואסנת זמיר
- 509 בין גאווה לאשמה: התמודדות אימהות ישראליות לקראת גיוס בניהן הבכורים לשירות צבאי קרבי – רבקה תובל-משיח ועליזה קורב
- 537 פגיעות מיניות בין אחאים: פרשנותם של האחאים המעורבים והשלכותיה על תפיסות אנשי המקצוע המטפלים – נועם תרשיש, אפרת לוסקי, דפנה טנר ושוש תורג'מן
- 565 מאפייני מדריכים חינוכיים במוסדות תקון לנוער ועמדותיהם בנוגע לתפקידם ולחניכים שבטיפולם – יעקב ראובן
- 595 חוכמת המעשה – "כל הזמן רציתי להיות אימא": חוויית השהות בפנימייה טיפולית לאימהות ולילדיהן הצעירים – יואה שורק, דפנה טנר ודיצה חטב
- 629 התערבות בהקשר החיים הממשי: מסגרת פעולה וחשיבה על אודות המרחב הטיפולי בעבודה סוציאלית מודעת-עוני – יובל סער-הימן, מיכל קרומר-נבו ומיה לביא-אג'אי

סוקרים ספרים

- 659 **תיקון טעות בסקירה**
- 661 *נשים אוכלות את עצמן* – מירה דנה ומרילין לורנס
סוקרת: רותי קפלן-זרחי
- 665 *שוליות מרובה: אימהות יחידנית בחברה הפלסטינית בישראל* – טל מלך
סוקרת: עדנה בוסטין
- 669 *זהות מעמדית בהתהוות: פרופסיונליות פלסטיניות בנגב* – טראב אבורביעה-קוידר
סוקרת: עדנה בוסטין
- 673 *כדידות* – סטנלי רבין, אנדרה מטלון ובנימין מעוז
סוקרת: ליהו אברבנאל-כנעני
- 676 *מטרות זרמים במחקר האיכותני: תפיסות, אסטרטגיות וכלים מתקדמים* – נעמה צבר-בן-יהושע (עורכת)
סוקרת: מיה לביא-אג'אי

חדש על המדף – סוקר: רוני אלפנדרי

- 679 *הלב החושב: שלוש רמות של תרפיה פסיכואנליטית לילדים בעלי הפרעת - אן אלווארו*
- 680 *החיים בוורוד: בני נוער וצעירים – הומואים, לסביות, ביסקסואלים וטרנסג'נדרים* – גיא שילה
- 680 *ההורה כמגדלור: שיטת 'אִיִּקְהוּ' להורות מיטיבה* – איתן לבוב והילה אלקיים
- 681 *היה או לא היה? כאשר עללים של פגיעה מינית נילדות עולים בטיפול* – עפרה אשל וצביה זליגמן (עורכות)
- 682 *על הגעגועים: חקירה בפסיכולוגיה אופטימית* – גליה רבינוביץ, גדעון נפתלי ויערה לוי-פריימן
- 682 *על שפע הדיש הנמלט: שירה בויקנה, זיקנה בשירה* – מירי ורון ואמיר כהן-שלו (עורכים)
- 683 *לאמץ אהות* – אירית שטיף ושושני
- 684 *האיש הזקן; פרידה* – נגה אלבלך

תקצירים באנגלית

קול קורא

למאמרים בחוברת מיוחדת של "חברה ורווחה" בנושא:

פנימיות וכפרי נוער לילדים ולבני נוער: סוגיות בעת ההשמה ולאחריה

עורכים-אורחים:

פרופ' שלהבת עטר-שוורץ, האוניברסיטה העברית
ד"ר ערן מלקמן, אוניברסיטת אוקספורד, בריטניה

בשנים האחרונות אנו עדים לדיונים ערים בזירות האקדמיות והציבוריות, המקומיות והבינלאומיות, בנוגע לתפקידן של פנימיות כחלק ממערך המסגרות החוץ-ביתיות לילדים ולבני נוער. חלק מהדיונים נסבים על שאלת העדיפות של פתרונות פנימיים לילדים שאינם גרים בבית הוריהם על פני פתרונות משפחתיים, ואילו אחרים מנסים לבחון את השונות בתפקודם של ילדים ובני נוער החיים בפנימיות, את מערכת התמיכה בחייהם ואת רווחתם הרגשית. בעשורים האחרונים אנו אף עדים לדגש חזק יותר על תפקודם של בוגרי המסגרות הפנימייות והתמיכה המוצעת להם.

בישראל, שבה קיים רצף מפותח של מסגרות חוץ-ביתיות, מסגרות פנימייות יכולות להיות שייכות למערכת החינוך או למערכת הרווחה. ההחלטה על השמה בפנימייה של מערכת הרווחה מתקבלת על סמך דיון של ועדת תכנון טיפול במקרים שבהם קיים סיכון לשלזמו של הילד. זאת כדי להגן על הילד, או כדי להגן על הסביבה מפניו, וליצור עבורו סביבה טיפולית משקמת, עד לזמן שבו יוכל לשוב למשפחתו, אם הדבר אפשרי. פנימיות מסוג אחר הן מסגרות חסות הנוער, השייכות לאגף לשירותי תקן במשרד הרווחה ומעניקות טיפול חוץ-ביתי סמכותי כופה לבני נוער במצבים של עבירה על החוק או סטייה חברתית. במסגרות חינוכיות נמצאים, בדרך כלל, בני נוער המגיעים מן הפריפריה החברתית-גאוגרפית בישראל, שהוריהם בחרו עבורם אופציה זו כדי לאפשר להם הזדמנויות חיים מקדמות וחינוך טוב יותר.

עבודתם של אנשי הצוות בפנימיות ושל קובעי המדיניות בתחום חייבת להישען על ידע מקצועי מוצק שיספק תשתית לקידום המדיניות והפרקטיקה

בתחום. קול קורא זה מזמין מאמרים לחוברת מיוחדת של כתב העת "חברה ורווחה", המתמקדים בסוגיות השונות הרלוונטיות למסגרות הפנימייתיות השייכות למערכת החינוך או הרווחה. אפשר להגיש מאמרים מדעיים המבוססים על מחקרים בגישות מתודולוגיות שונות (איכותניות, כמותיות, או מעורבות), סקירות ספרות שיטתיות, ומאמרים המנתחים סוגיות בטיפול, במדיניות ובארגון. הנושאים מגוונים ויכולים להשתייך לאחד מהתחומים הבאים:

- תפקוד ואיכות חיים של ילדים ובני נוער השוהים בפנימיות, מעונות או כפרי נוער, או של בוגריהם שיצאו לחיים עצמאיים.
- קשר עם ההורים.
- הצוות הישיר והכשרתו, הצוות הטיפולי והצוות הניהולי.
- המדיניות הכללית.

יש לשלוח את המאמרים עד 1 במאי 2019 למערכת "חברה ורווחה" בכתובת הדוא"ל: socwelf@gmail.com. נא לציין בהודעה כי המאמר מיועד לחוברת המיוחדת.

יש להכין את המאמרים על פי ההנחיות להגשה המפורטות בדף הבית של כתב העת. כל המאמרים יעברו שיפוט אקדמי כמקובל.

דף הבית "חברה ורווחה" באתר משרד הרווחה:

http://www.molsa.gov.il/CommunityInfo/Magazine/Pages RM_05_03.aspx

* * *

דבר העורכת

לאחר ששתי חוברות הקודמות (ל"ח 1, ל"ח 2) הוקדשו לנושאים מיוחדים, החוברת הנוכחית כוללת מאמרים שהתקבלו לפרסום בדרך הרגילה. מרביתם עוסקים בהיבטים של מחקר ופרקטיקה בנושא משותף: ילדים ובני נוער בסיכון, הוריהם או המטפלים בהם. מצבי הסיכון המתוארים במאמרים אינם רק מגדירים אוכלוסיות יעד להתערבות של השירותים החברתיים והשירות לילד ולנוער, או שירותי עבודה סוציאלית במסגרות נוספות ועובדי מערכת החינוך; הם כוללים גם מצבי סיכון ייחודיים למציאות בישראל, העלולים לחשוף ילדים, נוער וצעירים בכלל האוכלוסייה לסיכון חיים. בתחילה אפרט את תכני המאמרים ואציין את הקו הדק של מאפיינים משותפים להם, ולאחריהם נושאים שלהערכתי חשובים ביותר להעמקת הידע המדעי בתחום.

שני המאמרים הראשונים מתמקדים על תגובות של כלל האוכלוסייה למצבי סיכון. המאמר הראשון מציג ממצאי מחקר שערכו גלי טנג'יר, רחל דקל, תמר לביא, אביגיל הדסה גבירץ ואסנת זמיר לבדיקת תרומת הדאגה וההגנה מצד האם להסתגלות ילדים החשופים לאיום מתמשך בדרום הארץ. ממצאיהן הראו כי התסמינים הפוסט-טראומטיים של האם היו המאפיינים העיקריים שתרמו באופן ישיר למדדי ההסתגלות של הילד (קשיי התנהגות ותסמינים הפוסט-טראומטיים), בנוסף למגדר הילד, מקום מגורים (שדרות או קיבוצי עוטף עזה) ותרומה ישירה או עקיפה של הגנה מצד האם. ממצאים אלו מבליטים כי השילוב בין מאפיינים ברמת הפרט והמשפחה לבין ההשפעה המגינה של קהילה שיש בה רמות גבוהות יותר של סולידריות ותמיכה (הקיבוצים) יכולים לכוון זיהוי ילדים בסיכון גבוה והתערבויות בגורמים ברי-שינוי בדיאדה אם-ילד. מעניין במיוחד לציין כי במחקר על ילדים בקבוצת גיל דומה באותה תקופת זמן אך מעברו השני של הגבול, בדקה חאמיס (Khamis, 2015) ילדים פלסטינים ברצועת עזה באותם שני מדדי הסתגלות. הדיווח על הציונים אצל חאמיס שונה מזה שבמחקר הישראלי, ולכן נדרשים עיבודים נוספים להשוואתם, אך הם היו גבוהים מהממוצע.

המאמר השני עוסק במציאות כלל-ישראלית ומרחיב את הידע המועט למדי על ההשפעות הנפשיות והרגשיות של השירות הצבאי על הורי המתגייסים. עליזה קורב ורבקה תובל-משיח מכתירות את מחקרן בשם "בין גאווה לאשמה: התמודדות אימהות ישראליות לקראת גיוסם של בניהן הבכורים לשירות צבאי קרבי". זאת משום שממצאי המחקר האיכותני שלהן עולות החוויות הסותרות של המשתתפות: מחד גיסא – גאווה בבן והזדהות עם הצורך לשרת, ומאידך גיסא – חרדה, אשמה וחוסר אונים לנוכח השירות המתקרב. כמו כן, לצד ביטויים של מצוקה ודחק גם תפקוד אישי, משפחתי ומקצועי תקין. שלושת המאמרים הבאים עוסקים במטפלים בילדים ובני נוער בסיכון ובמטופליהם. במאמר השלישי מציגים נועם תרשיש, אפרת לוסקי, דפנה טנר ושוש תורג'מן ממצאים

ייחודיים על "פגיעה מינית בין אחאים: פרשנותם של האחאים המעורבים והשלכותיה על תפיסות אנשי המקצוע המטפלים". בנושא רגיש זה הידע המדעי מועט למדי, ועוסק בהיקף התופעה, או בהשלכותיה לטווח ארוך; אך המחקר על תפיסת התופעה בעיני האחאים המעורבים זמן קצר לאחר גילוייה הינו נדיר עוד יותר. ממצאי המחקר האיכותני שלפנינו מציגים מציאות כואבת, שכן פרשנות האחאים המעורבים מצביעה על אי יכולת להבחין בין טוב ורע ביחסים ביניהם. מכאן גם הקושי הגדול של המטפלים והדילמות שהם עצמם מעלים: האם דיווח על הפגיעה תורם או פוגע בתהליך הטיפול?

את המאמר הרביעי כתב יעקב ראובן והוא מתמקד באנשי מקצוע. הוא בוחן מאפיינים של מדריכים חינוכיים במוסדות תקון לנוער ואת עמדותיהם בנוגע לתפקידם ולחניכים שבטיפולם. ממצאיו מראים כי השכלת המדריכים היא המשתנה המשמעותי ביותר להבדלים בתפיסות התפקיד. מדריכים חינוכיים בעלי השכלה אקדמאית, לעומת בעלי השכלה תיכונית בלבד, הם יותר מכווני טיפול ומכווני פרט בתפיסת התפקיד שלהם, נוטים פחות להאשים את החניך במצבו ותופסים אותו כקורבן נסיבות שראוי יותר לסיוע מאשר לענישה. השפעת ההשכלה על תפיסות התפקיד וההשלכות שיכולות להיות לכך על הטיפול השיקומי קוראות לדיון מעמיק בהכשרת המדריכים החינוכיים.

במאמר החמישי מציגות יואה שורק, דפנה טנר ודיצה חטב – במסגרת "חוכמת המעשה" – את "חויית השהות בפנימייה טיפולית לאימהות ולילדיהן הצעירים" מפייהן של אימהות ששהו בה ושל נשות המקצוע המטפלות. המאמר מספק מידע על שירות לשיקום משפחות שילדיהן אינם יכולים להמשיך לגדול במשפחה בשל תפקוד הורי פגוע, שירות המהווה תחליף להשמה חוץ-ביתית. ממצאי המחקר הראו כי לאימהות ולמטפלות יש תפיסות חיוביות של תהליך השיקום במסגרת הזו, ולדעתן הוא תורם לחיזוק תפקוד ההורה. המחקר יכול לשמש נדבך חשוב בידע המדעי בתחום זה בישראל.

המאמר החותם את החוברת, פרי עטם של יובל סער-הימן, מיכל קרומר-נבו ומיה לביא-אג'אי, "התערבות בהקשר החיים הממשי: מסגרת פעולה וחשיבה על אודות המרחב הטיפולי בעבודה סוציאלית מודעת-עוני", עוסק בחוויותיהן של נשים החיות בעוני שהשתתפו בתוכנית התערבות מיוחדת. המאמר הוא רוברד נוסף על עבודה סוציאלית מודעת-עוני (קרומר-נבו, 2015). המחברים מציגים את המושג "התערבות בהקשר החיים הממשי" כמסגרת תיאורית ופרקטית להתערבות שבה המפגשים הטיפולים מתקיימים בבתי המשפחות, וכן את ממצאי המחקר האיכותני שליווה את יישום ההתערבות. מראיונות הנשים שהשתתפו בתוכנית עלו ארבעה מרחבים עיקריים של חיים בעוני. אפשר לראות בהם מרחבי חיים רלוונטיים ביותר גם ל"הקשר החיים הממשי" של ילדים ובני נוער בסיכון והוריהם שנחקרו במאמרים הקודמים.

ששת המאמרים חולקים ממצאים המרחיבים את הידע המדעי והמקצועי ויש להם השלכות לקידום דרכי התערבות ומדיניות לילדים וצעירים במצבי סיכון שונים. בכולם מרחפת הגישה האקולוגית בפרקטיקה של עבודה סוציאלית (Teater, 2014); למן ממצאים על קבוצות מכלל האוכלוסייה או מטופלים בשירותי הרווחה המספקים את הבסיס

להערכה פסיכוסוציאלית אינטגרטיבית (שבאר-שפירא, 2018), ועד להתערבויות במסגרות טיפוליות לשיקום הורי או לאחר פגיעות מיניות או בבתי נשים החיות בעוני. אפשר לתהות מתי ייחצה הקו וחלק מהנבדקים מהאוכלוסייה הכללית שנחקרו בשני המאמרים הראשונים יימצאו בסיכון גבוה ויהוו יעד לטיפול השירותים החברתיים בשל גורמים אישיים, משפחתיים או קהילתיים. למשל, סיכון לילדים בשל שילוב בין גורמים אישיים ומגורים בקהילה פחות תומכת, או אימהות למתגייסים שתיארו את התמודדותן כחוויה בודדה ואישית מאוד, למרות ההבניה החברתית-קולקטיבית של השירות הצבאי כאתוס תרבותי בחברה הישראלית.

אך ראוי לתת את הדעת גם על סוגיות מרכזיות שלא נדונו. ראשית, קריאה לאיסוף שיטתי יותר של ראיות על יעילות (efficiency) ומועילות (effectiveness) של התערבויות, לדוגמה: פעילות משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים (בשיתוף ג'וינט-ישראל) לשיקום התפקוד ההורי במסגרות התוכנית "משפחה מיטיבה וקבועה", שהחלה לפעול בשנת 2016, היא מצומצמת מאוד, ומיועדת לקליטת 50 משפחות בלבד כפיילוט (הירשפלד וסגל, 2017). בדומה, במציאות הנוכחית של העומס המוטל על העובדים בשירותים החברתיים – האפשרויות להרחבת התערבויות ב"הקשר החיים הממשי" בבתי המטופלים כמעט לא קיימות, ולכן אי אפשר לבצע הערכה מחקרית שלהן.

שנית, עומדת לפנינו סוגיית אי-שוויון באספקת שירותי הרווחה. אומנם משרד הרווחה מציע מגוון מסגרות ושירותים לטיפול ותמיכה בילדים ובבני נוער בסיכון, וניכר מאמץ לפיתוח מענים ייחודיים והולמים לצרכים המשתנים; אך עולה השאלה אם קיימים פערים בחלוקתם. בסקירה על השירותים החברתיים לילדים ובני נוער (משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים, 2017), הראו רוב הניתוחים של שיעור המטופלים לפי אשכול חברתי-כלכלי, כצפוי, כי עם הירידה באשכול החברתי-כלכלי עולה שיעור המטופלים במסגרת השירות (למשל: מטופלים בשירות המבחן לנוער, שם, עמ' 119; ברשות לחסות הנוער, שם, עמ' 133; בשירות לשיקום נוער, שם, עמ' 158). פירוט זה לא הופיע לגבי מקבלי שירות בשירות לילד ונוער, וייתכן שהממצאים דומים. על פי נתונים אלו אפשר להניח כי יש מענה בהתאם לצרכים גבוהים יותר ביישובים ברמה חברתית-כלכלית נמוכה יותר, אך ניתוחים מעמיקים יותר יכולים לשקף פערים באספקת השירותים. מחקר באנגליה, שבדק מדדים נוספים להערכת ביקוש והיצע של שירותים להגנת הילד לפי דירוג חברתי-כלכלי, העלה את "חוק הטיפול המהופך" (inverse intervention law): כאשר משווים בין שכונות באותו דירוג חברתי-כלכלי מיישובים שונים, שיעורי ההתערבות בילדים בסיכון היו גבוהים יותר ביישובים עשירים יותר (Bywaters et al., 2015). סביר כי נתונים אלו יכולים להפתיע רבים. אני בטוחה כי העובדים בכל הדרגים פועלים על פי עקרונות העבודה הסוציאלית, וטובת הילד בלבד היא זו המנחה אותם. אך אין להתעלם מהבדלים הנובעים מפערים במשאבים בין הרשויות המקומיות, שבאים לביטוי בתקינה של משרות, כולל של עו"ס לחוק הנוער. הגברת המודעות לפערים אלו היא רק צעד ראשון, ונדרש שילוב כוחות של עובדים בשטח, מנהלים ברמת הקהילה

והרשות המקומית, קובעי מדיניות במשרד הרווחה ואיגוד העובדים הסוציאליים, כדי לצמצמם.

לסיום, הספרים הנסקרים בחוברת זו עוסקים במגוון נושאים. רותי קפלן זרחי סקרה את ההוצאה המחודשת של ספר על נשים הסובלות מהפרעות אכילה. עדנה בוסטין סקרה שני ספרים העוסקים בסוגיות מעמד נשים בחברה הפלסטינית בישראל. ליזה אברבנאל-כנעני סקרה ספר העוסק בהיבטים שונים של בדידות, תופעה חובקת עולם. לבסוף, מיה לביא-אגאי סקרה הוצאה מחודשת של ספר על שיטות מחקר איכותני.

בשעה זו ברצוני להביע בשמי ובשם חברי המערכת שאט הנפש מהגילויים החוזרים ונשנים של אלימות כלפי העובדים הסוציאליים במקומות העבודה, במרחב הציבורי ובמרשתת, ולעתים אף בסביבה הביתית. אנו מביעים את תמיכתנו במאבק העובדים הסוציאליים למיגור תופעת האלימות ובדרישה המוצדקת להגברת כל האמצעים לשמירה על ביטחונם האישי.

מקורות

הירשפלד, א. וסגל, א. (2017). ילדים מאומצים ומשפחות מאמצות. בתוך: סקירת השירותים החברתיים 2016 (עמ' 106-107). ירושלים: משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים.

קרומר-נבו, מ. (2015). עבודה סוציאלית מודעת-עוני: פרדיגמה חדשה לפרקטיקה עם משפחות בעוני. חברה ורווחה, ל"ה, 321-301.

משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים (2017). פרק 2: ילדים ובני נוער. בתוך: סקירת השירותים החברתיים 2016 (עמ' 57-193). ירושלים: משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים.

שבאר-שפירא, ד. (2018). הערכה פסיכו-סוציאלית אינטגרטיבית: הצטלבות של מרחבי החיים. בתוך: אלפנדרי, ר. (עורך): למצוא מקום לנפש: אבני יסוד בעבודה סוציאלית פסיכודינמית (עמ' 47-75). ירושלים: כרמל.

Bywaters, P., Brady, G., Sparks, T., Bos, E., Bunting, L., Daniel, B., Featherstone, B., & Scourfeld, J. (2015). Exploring inequities in child welfare and child protection services: Explaining the inverse intervention law. *Children and Youth Services Review*, 57, 98-105. doi: 10.1016/j.childyouth.2015.07.017

Khamis, V. (2015). Coping with war trauma and psychological distress among school-age Palestinian children. *American Journal of Orthopsychiatry*, 85, 72-79. doi: 10.1037/ort0000039

Teater, B. (2014). Social work practice from an ecological perspective. In C.W. LeCroy (Ed.), *Case studies in social work practice* (3rd ed., pp. 35-44). Belmont, CA: Brooks/Cole.

פרופ' ורדה סוסקולני

עורכת ראשית

המשתתפים בחוברת:

ד"ר ליזה אברבנאל-כנעני, המחלקה לעבודה סוציאלית, מכבי שירותי בריאות

ד"ר עדנה בוסטין, עמותת "צעירים בונים" ישראל

פרופ' רחל דקל, בית הספר לעבודה סוציאלית ע"ש לואיס וגבי וייספלד, אוניברסיטת בר-אילן

ד"ר אסנת זמיר, בית ספר לעבודה סוציאלית ורווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים

פרופ' אביגיל הדסה גבירץ, Department of Family Social Science & Institute of Child Development, University of Minnesota

עו"ס דיצה חטב, יחידת האימהות, בית שבתי לוי, חיפה

ד"ר גלי טנג'יר, בית הספר לעבודה סוציאלית ע"ש לואיס וגבי וייספלד, אוניברסיטת בר-אילן

ד"ר דפנה טנר, בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים

ד"ר תמר לביא, היחידה הקהילתית, נט"ל – נפגעי טראומה על רקע לאומי

ד"ר מיה לביא-אג'אי, המחלקה לעבודה סוציאלית ע"ש שפיצר והמרכז הישראלי למחקר איכותני של האדם והחברה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

גב' אפרת לוסקי, דוקטורנטית בבית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים

מר יובל סער-הימן, דוקטורנט במחלקה לעבודה סוציאלית ע"ש שפיצר והמרכז הישראלי למחקר איכותני של האדם והחברה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

ד"ר עליזה קורב, מרכז "מענה", ירושלים

גב' רותי קפלן-זרחי, דוקטורנטית במסלול פסיכואנליזה ופרשנות, החוג לפרשנות ותרבות, אוניברסיטת בר-אילן

פרופ' מיכל קרומר-נבו, המחלקה לעבודה סוציאלית ע"ש שפיצר, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

ד"ר יעקב ראובן, המחלקה לקרימינולוגיה, המכללה האקדמית כנרת בעמק הירדן

גב' יואה שורק, מרכז אנגלברג לילדים ונוער, מאירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל; דוקטורנטית
בבית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה
העברית בירושלים

פרופ' רבקה תובל-משיח, המחלקה לפסיכולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן
עו"ס שוש תורג'מן, מכון חרוב; לשעבר מנהלת מרכז ההגנה 'בית לין' בירושלים
מר נועם תרשיש, דוקטורנט בבית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית ע"ש פאול
ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים; מכון חרוב

תרומת מגדר הילד, מאפייני האם וסוג היישוב לקשיי התנהגות ולתסמינים פוסט-טראומטיים בקרב ילדים החשופים לאיום ביטחוני מתמשך

גלי טנג'יר, רחל דקל, תמר לביא, אביגיל הדסה גבירץ ואסנת זמיר

רקע: מחקר זה בחן את קשיי ההתנהגות והתסמינים הפוסט-טראומטיים של ילדים החשופים לאיום ביטחוני מתמשך. נבחנה התרומה הישירה של חשיפה, מגדר, מאפייני האם (התסמינים הפוסט-טראומטיים של האם, דאגה והגנה מצד האם), וסוג היישוב (עיר פיתוח לעומת קיבוץ), לקשיי התנהגות ולתסמינים פוסט-טראומטיים של ילדים. נוסף על כך, נבחנו מאפייני האם וסוג היישוב כממלאים תפקיד ממתן בקשר זה.

שיטת המחקר: בחינת 121 דיאדות אם-ילד משדרות (n=63) ומקיבוצי עוטף עזה (n=58).

ממצאים: השתייכות לקבוצת הבנים, מגורים בשדרות ורמת תסמינים פוסט-טראומטיים גבוהה יותר של האם, תרמו באופן ישיר לקשיי התנהגות רבים יותר של הילד. הגנה מצד האם מיתנה את הקשר בין חשיפה אישית לבין קשיי התנהגות של הילד. נוסף על כך, השתייכות לקבוצת הבנות, מצוקה רבה יותר של האם ורמת הגנה גבוהה יותר מצד האם תרמו באופן ישיר למצוקה פוסט-טראומטית רבה יותר של הילד. דאגה מצד האם לא הייתה קשורה לקשיי ההתנהגות ולתסמינים הפוסט-טראומטיים של הילד.

מסקנות: מגדר הילד, סוג היישוב ומאפייני האם קשורים לשני מדדי ההסתגלות של הילד לנוכח איום ביטחוני מתמשך. השלכות המחקר מצביעות על החשיבות בחיזוק אימהות בתוך ההקשר של קהילה ולא בנפרד ממנה.

מילות מפתח: הסתגלות הילד, איום ביטחוני מתמשך, דאגה והגנה מצד האם, ילדי בית ספר יסודי, מצוקה פוסט-טראומטית

מבוא

אזור עוטף עזה חשוף כ-15 שנים לירי מתמשך של טילי קסאם. משנת 2001 עד סוף יוני 2014 נורו לעבר האזור 9,478 רקטות ו-7,460 פצצות מרגמה (שירות הביטחון הכללי, 2014). ילדים שנולדו באזור מאז, חשופים במשך כל חייהם הצעירים למציאות

התקבל במערכת: 3.2017; אושר לפרסום: 3.2018; נוסח סופי: 5.2018.

רצופת אי-ודאות וחרדה. הירי התכוף והבלתי פוסק בכל שעות היום והלילה יוצר דריכות רגשית ופיזית גבוהה (Nuttman-Shwartz, 2012; Somer & Ataria, 2014). במחקר הנוכחי נבחנה הסתגלותם של ילדים בני 8-12 שנים, אשר נולדו לתוך המציאות הזו, וכן נבחנו משתנים שעשויים לתרום להסתגלותם – משתנים משפחתיים, קהילתיים ויישוביים, במאמר הנוכחי נתמקד בקשר עם האם. המודל האקולוגי של ברונופברנר (Bronfenbrenner, 1986) מנתח את התפתחות הפרט בתוך סביבות רבות הקשורות בינו לבין עצמן, ומשפיעות עליו באופן ישיר ועקיף, דרך מערכות הגומלין עם המשפחה, עם החברים ועם המסגרת התרבותית-חברתית הגדולה יותר. המודל האקולוגי לטראומה נפשית (Harvey, 1996, 2007) מוסיף, כי בבואנו להבין את ההבדלים הבין-אישיים בתגובה לאירועים טראומטיים ובהתאוששות מהם, עלינו לקחת בחשבון גם את מאפייני האירוע הטראומטי עצמו. בהתאם למודלים אלו, בחן המחקר הנוכחי את הקשר בין חיים בצל חשיפה בלתי פוסקת לאיום ביטחוני, מגדר הילד, מאפייני האימהות וסוגי יישוב ייחודיים למדינת ישראל, לבין ההסתגלות של ילדים גילאי בית ספר. נבחנו גם התרומות הממתנות של דאגה והגנה מצד האם וסוג היישוב לקשר בין החשיפה לבין ההסתגלות.

מצוקה רגשית של ילדים החשופים לאיום ביטחוני מתמשך

לחשיפה לאיום ביטחוני מתמשך השלכות רבות ונרחבות (Sagi-Schwartz, 2008; Yablon, Itzhaky, & Pagorek-Eshel, 2011). מחקרים אשר עסקו בהשלכות החשיפה המתמשכת לאיום ביטחוני מתמשך על ילדים ומתבגרים, התמקדו לרוב בהיבטים הרגשיים של ההשלכות: מצוקה פסיכולוגית, תלונות סומטיות, בעיות חרדה ודיכאון ופגיעה סובייקטיבית בתפקוד (Berger, Gelpkopf, & Heineberg, 2012; Feldman, Vengrober, & Ebstein, 2014; Feldman, Vengrober, Eidelman-Rothman, & Zagoory-Sharon, 2013). כמה מחקרים הציעו אומדנים לשיעורי המצוקה שמעוררת החשיפה הממושכת לאיום ביטחוני: הראשון (Feldman & Feldman et al., 2013; Feldman, Vengrober, 2011) מצא, כי 37.8% מתוך 148 ילדים בגיל הרך באזור עוטף עזה (5-1.5 שנים) אובחנו כסובלים ממצוקה פוסט-טראומטית. אותה קבוצת חוקרים חזרה אל אותם ילדים בגיל 7-8 שנים, וציינה כי 60.3% ילדים מתוך 148 הילדים הפגינו הפרעה מציר 1 עד גיל 7-8, מתוכם 62% עם תחלואה כפולה – הפרעות חרדה, הפרעות התנהגות או הפרעות קשב וריכוז, וזאת גם כאשר המעקב נערך בתקופה רגועה יחסית (Feldman et al., 2014). מחקר אחר דיווח על 43.5% מתבגרים העונים על הקריטריונים לקבלת אבחנה של מצוקה פוסט-טראומטית, מתוך 154 תלמידי כיתות ז'-ח' בעיר שדרות (Berger et al., 2012).

מרבית המחקרים מצאו כי בעקבות חשיפה לאיום ביטחוני בנות מדווחות על

גורמים מסבירים להסתגלות ילדים החשופים לאיום ביטחוני מתמשך

מצוקה רגשית גדולה – יותר ממה שמדווחים בנים, והיא כוללת מצוקה פוסט-טראומטית, תלונות סומטיות, חרדה, כעס ומצוקה פסיכולוגית; ואילו בנים מפגינים יותר תוקפנות ובעיות התנהגות (Braun-Lewensohn, 2012; Kimhi & Shamai, 2006; Yablon et al., 2011). מחקרים מעטים בלבד עסקו בהשפעת חשיפה לאיום ביטחוני מתמשך על קבוצת גיל זו בכלל, ובפרט בהבדלים בין המינים, האופייניים לגיל, שצוינו לעיל. לפיכך בחן המחקר הנוכחי את ההסתגלות הרגשית וההתנהגותית של גילאי בית ספר יסודי כפי שהיא באה לידי ביטוי בקשיי התנהגות ובתסמינים פוסט-טראומטיים.

הורות

טיב ההורות הוא מרכיב חשוב בעמידות של ילדים לנוכח מצוקה (Masten, 2001; Masten & Narayan, 2012). הילדים מסתמכים על הערכת ההורים ועל תגובותיהם, בהבנייתם את המשמעות והחשיבות של האירועים הטראומטיים (Cohen, 2008). חשיבות ההורות בצל החשיפה לאירוע טראומטי נתמכת בממצאי מחקרים שלפיהם הקשר בין תגובת ההורה בעקבות האירוע הטראומטי, לבין מצבו הנפשי של הילד, חזק יותר מהקשר בין חומרת האירוע עצמו לבין תגובת הילד (Cohen, 2008; Galante, 1991; Foa, 1986; Green et al., 1991). מכאן עולה, כי ישנם קשרים ישירים בין חשיפה למלחמה ולטרור מתמשכים בזמן הילדות לבין הסתגלות ילדים, וכן קשרים עקיפים, דרך הפרשנות והתגובות של הדמות הקרובה והמשמעותית ביותר לילד – ההורה (Cohen, 2008; Feldman & Vengrober, 2011; Joshi & O'Donnell, 2003; Masten & Narayan, 2012).

ההבנה שלטיב ההורות תפקיד מרכזי בהסתגלות ילדים הובילה לחקירה רחבת-היקף של מגוון התנהגויות גידול ילדים. פרקר, טפלינג ובראון (Parker, Tupling, & Brown, 1979) עסקו בשני ממדים בהורות: ממד הדאגה, כלומר רמת החום, הזמינות, האמפתיה והקרבה של ההורים שהילד חש בצד אחד של הרצף, לעומת רמת הריחוק, האדישות וההזנחה הרגשית בצדו השני של הרצף; ממד ההגנה, כלומר רמת השליטה ההורית, הנעה בין הגנת יתר, אינפנטיליזציה, חודרנות, מניעת עצמאות, פלישה לפרטיות ופגיעה באוטונומיה, לבין עידוד לעצמאות, כבוד למרחב האישי ומתן אפשרות לאוטונומיה. השילוב בין רמת דאגה הורית גבוהה לרמת הגנה נמוכה נמצא קשור להשלכות חיוביות על בריאות נפשית של ילדים ומתבגרים (Freudenstein et al., 2011).

מחקרים ספורים שעסקו בהשלכות החשיפה לאירועים טראומטיים בחנו את תרומת הדאגה וההגנה להסתגלות (Bokszczanin, 2008; Dekel & Solomon, 2014; Dinshtein, Dekel, & Polliack, 2011; Zerach & Aloni, 2014). אחד מהם, לדוגמה, בחן את תרומתם של ממדי הדאגה וההגנה לרמת התסמינים הפוסט-טראומטיים,

למצוקה פסיכולוגית כללית ולשביעות רצון מהחיים, בקרב מתבגרים שהיו חשופים למלחמת לבנון השנייה (Dekel & Solomon, 2014). נמצא כי נוסף לתרומה של חשיפה למלחמה, הייתה הגנה מצד האם קשורה למצוקה גדולה יותר של המתבגר, לרמת תסמינים פוסט-טראומטיים גבוהה יותר ולשביעות רצון מהחיים פחותה; ואילו דאגה מצד האם תרמה לרמת מצוקה נמוכה יותר של המתבגר, ולשביעות רצון רבה יותר מהחיים. מעבר לכך, דאגה מצד האם מיתנה את הקשר בין חשיפה למלחמה לבין המצוקה: מבין מתבגרים שהיו חשופים מאוד למלחמה, אלו שתפסו את אימהותיהם כדואגות פחות הפגינו מצוקה רבה יותר מאשר ילדים שהיו חשופים באותה מידה, ושתפסו את אימהותיהם כדואגות יותר.

הורות באשר היא דורשת משאבים רבים, כמו סבלנות, יכולת ויסות והקשבה (כהן, 2007). ההתמודדות עם החשיפה הכרונית לסכנה הנמשכת כבר יותר מעשור וחצי, גורמת להידלדלות משאביהן הרגשיים והפסיכולוגיים של האימהות באזור עוטף עזה, ומסכנת את יכולתן לאזן בין הפגנת דאגה למתן עצמאות לילדיהן (Diamond, Lipsitz, Fajerman, & Rozenblat, 2010; Diamond, Lipsitz, & Hoffman, 2013; Somer & Ataria, 2014). המצוקה הפוסט-טראומטית של האם קשורה למצוקה הפוסט-טראומטית ולבעיות הסתגלות אחרות של ילדיה (Feldman et al., 2014); לדוגמה, פת-הורנצ'יק ועמיתיה (Pat-Horenczyk et al., 2013) מצאו של-57.9% מהאימהות המאובחנות עם מצוקה פוסט-טראומטית היה גם ילד שסבל ממצוקה פוסט-טראומטית.

סוג היישוב

"צריך כפר שלם כדי לגדל ילד", אומר הפתגם האפריקאי העתיק, שממנו שאבה הילארי קלינטון כותרת לספרה (Clinton, 1996). לסביבה ולתנאים שבהם נתונה המשפחה השפעות רבות על היכולת להיות הורה, וגם על הילד עצמו (Cohen, 2008). ההקשר הקהילתי בקשר שבין חשיפה לאיום ביטחוני מתמשך לבין הסתגלות הילד נחקר רק מעט, אך מסתמן כגורם משמעותי (Joshi & O'Donnell, 2003; Sagi-Schwartz, 2008). נראה כי בקהילה טמונות אפשרויות להגברה או למיתון של פגיעות אישית במצבי איום ביטחוני מתמשך, דרך תחושת השייכות לקהילה (Nuttman-Shwartz, 2009) ותמיכה חברתית (Dekel, 2009) ואלו הם פועל יוצא של מנהיגות חזקה, נגישות למשאבים בקהילה ושוויון חברתי (Norris, Stevens, Pfefferbaum, Wyche, & Pfefferbaum, 2008; Yablon et al., 2011). כך, מי שחי בקהילה ענייה עם משאבים דלים ומעטים מלכתחילה, עשוי להיות פגיע במיוחד, על רקע המחסור בהון הכלכלי והאנושי הנדרש להתארגנות לקראת האסון, בזמן התרחשותו ולאחריו (Miller & Rasmussen, 2010; Norris et al., 2008).

המחקר הנוכחי בחן שני סוגי יישוב ייחודיים לישראל: עיר פיתוח וקיבוץ. הקיבוץ, סוג קהילה ייחודי לישראל, נוסד במקור במטרה לעבד ולהגן על האדמה, והושפע מרעיונות של כלכלה, שוויון חברתי, עזרה ואחריות הדדית (בן-רפאל, יער וסוקר, 2000; Dekel & Nuttman-Shwartz, 2009). הקיבוצים הם עדיין קהילות מלוכדות, והחברים בהם שומרים על חלקים מהאידיאולוגיה שהנחתה אותם בראשית דרכם. זאת ועוד, איכות החיים בהם גבוהה, ויש בהם חינוך ופעילויות תרבותיות ברמה גבוהה ושיעורי פשיעה נמוכים מאוד (דרמן, 2012; חלמיש וצמרת, 2010). מנגד, ערי הפיתוח נבנו באזורים פריפריאליים של ישראל בשנות ה-50 של המאה ה-20, ויושבו על-ידי עולים אשר נשלחו אליהן בהגיעם ארצה. במקביל, הופנו לערי הפיתוח אוכלוסיות דלות-אמצעים וחלשות. תוכניות שיקום לא הובילו לשינוי ניכר. אפשר לזהות שימור ושעתוק של מצב העוני והמחסור בערי הפיתוח לאורך השנים, עם המשך הפניית ריכוזי עולים מברית-המועצות לשעבר ומאתיופיה (בן-רפאל ועמיתיו, 2000; Yiftachel, 2000).

שדרות היא עיר פיתוח שנוסדה בשנות ה-50 של המאה ה-20, ויושבה בתחילה על-ידי עולים מצפון אפריקה, ובהמשך על-ידי מהגרים מברית-המועצות לשעבר. בעיר תשתיות כלכליות ירודות, רמות גבוהות של עוני, שיעור אבטלה גבוה ומערכת חינוך חלשה (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2012; המוסד לביטוח לאומי, 2012). התושבים חשים שהממשלה הזניחה אותם, ועדיין מזניחה, וכי הם סובלים מהתעלמות, יחסית לאזורים אחרים שמצבם טוב יותר (Dekel & Nuttman-Shwartz, 2009; Diamond et al., 2010). מנגד, בקיבוצי עוטף עזה שוררים מצב חברתי-כלכלי וסולידריות גבוהים יותר, ואידיאולוגיה לאומית וחברתית דומה (Gelkopf, Berger, Bleich, & Silver, 2009; Nuttman-Shwartz & Dekel, 2012). מחקרים שפורסמו בעת האחרונה מצביעים על פגיעות גדולה יותר בקרב תושבי שדרות לעומת תושבי יישובי עוטף עזה (Dekel & Nuttman-Shwartz, 2009; Gelkopf et al., 2012; Nuttman-Shwartz & Dekel, 2009; Stein et al., 2013; Yablon et al., 2011). סקר טלפוני רנדומלי שנערך באוגוסט 2009 (כשבעה חודשים לאחר מבצע עופרת יצוקה) (Stein et al., 2013), וכלל 450 מבוגרים, בחן את התרומה של ההקשר הקהילתי למצוקה פוסט-טראומטית ולדיכאון. המחקר העלה כי הסיכויים לקבלת אבחנה של הפרעה פוסט-טראומטית היו גבוהים פי שמונה לתושבי שדרות לעומת תושבי עוטף עזה (35.2% לעומת 6.6%). למעשה, משתנה ההקשר הקהילתי התעלה על מנבאים אחרים, כמו הכנסה, איום נתפס ואפילו רמת חשיפה. המחקרים שנערכו התמקדו במתבגרים ובמבוגרים, והתבססו על דיווח עצמי, והנתונים נאספו לפני 2010, לאחר פחות שנות חשיפה מאשר במחקר הנוכחי.

מטרת המחקר והשערותיו

מטרת המחקר הייתה לבדוק קשיי התנהגות ותסמינים פוסט-טראומטיים של גילאי בית ספר יסודי, החשופים לאיום ביטחוני מתמשך. נבחנו משתני רקע שעשויים להגביר פגיעות לדחק טראומטי – כמו הגירה, השכלה, מצב כלכלי ואירועי חיים שליליים נוספים (Brewin, Andrews, & Valentine, 2000; Stein et al., 2013). השערות המחקר: (1) חשיפה אישית תהיה קשורה לקשיי התנהגות ולתסמינים פוסט-טראומטיים רבים יותר של הילד; (2) מהמחקר הקיים ידוע כי קיימים הבדלים בין המינים בביטוי של מצוקה פוסט-טראומטית (Yablon et al., 2011). שוער כי יימצאו תסמינים פוסט-טראומטיים רבים יותר בקרב בנות, בהשוואה לבנים, וקשיי התנהגות רבים יותר בקרב בנים, בהשוואה לבנות; (3) נבחנו התרומות הישירות והמתנות של גורמים הקשורים לקשיי התנהגות ולתסמינים פוסט-טראומטיים של הילד בצל איום ביטחוני מתמשך (מאקרו): מצוקת האם, מאפייני האם (מיקרו) וסוג היישוב (אקסו). שוער שיימצאו קשרים בין מצוקת האם, דאגה והגנה מצד האם וסוג היישוב, לבין קשיי התנהגות ותסמינים פוסט-טראומטיים של הילד, כך שיימצא קשר בין מצוקה רבה יותר של האם, דאגה מעטה יותר מצד האם, הגנה רבה יותר מצד האם ומגורים בשדרות, לבין קשיי התנהגות ותסמינים פוסט-טראומטיים רבים יותר של הילד; (4) שוער שדאגה והגנה מצד האם וסוג היישוב ימתנו את הקשר בין חשיפה לבין קשיי התנהגות ותסמינים פוסט-טראומטיים של הילד, כך שבקרב ילדים מהקיבוצים, שידווחו על רמת דאגה גבוהה מצד האם ועל רמת הגנה נמוכה מצד האם, הקשר בין חשיפה לבין קשיי התנהגות ותסמינים פוסט-טראומטיים של הילד יהיה חלש יותר מאשר בקרב ילדים משדרות, והם ידווחו על רמת דאגה נמוכה יותר ועל רמת הגנה גבוהה יותר.

שיטת המחקר

המשתתפים במחקר

במחקר השתתפו 121 דיאדות אם-ילד, ובהן ילד או ילדה בגיל 7-12 שנים ($M=10.02$, $SD=1.03$). מהם 63 מהעיר שדרות (51.1%) ו-58 מקיבוצי עוטף עזה (47.9%). כל המשפחות היו חשופות לאיום ביטחוני מתמשך באזור מגוריהן. השתתפו בנים רבים יותר באופן מובהק (60.3%) מאשר בנות (39.7%) משדרות, ואילו מהקיבוצים השתתפו בנות רבות יותר (63.8%) מאשר בנים (36.2%). [$\chi^2(1) = 7.03$; $p < 0.001$]. הגיל הממוצע של האימהות היה 41 שנים ($SD=5.73$), מרביתן (80.2%) ילידות ישראל. נמצא שלאימהות משדרות (77.8%) זיקה קרובה יותר לדת מאשר לאימהות מהקיבוצים (40.3%) [$\chi^2(2) = 19.5$; $p < .001$]. מספר שנות הלימוד הממוצע

גורמים מסבירים להסתגלות ילדים החשופים לאיום ביטחוני מתמשך

של האימהות מהקיבוצים ($M=15.95, SD=1.85$) גבוה מזה של האימהות משדרות ($M = 13.93, SD = 2.47$), $[t(116)=5.04; p < .001]$. אימהות מהקיבוצים ($M = 2.71, SD = .71$) העריכו שמצבן הכלכלי טוב לעומת הערכתן של האימהות משדרות ($M = 2.36, SD = .63$) $[t(117)=2.85; p < .05]$.

הליך המחקר

המחקר הנוכחי הוא חלק מפרויקט מחקרי המשותף לאוניברסיטת מינסוטה, לאוניברסיטת בר-אילן ולמרכז חוסן שדרות. המחקר קיבל את אישור ועדות האתיקה של אוניברסיטאות בר-אילן ומינסוטה. תהליך איסוף הנתונים החל בחודש מאי 2012 והסתיים בחודש דצמבר 2013. בשל איסוף הנתונים הממושך נערכה בדיקה לבחינת הקשר בין עיתוי איסוף הנתונים לבין כל אחד מהמשתנים התלויים, ועלה שאין קשר. קרי, התוצאות אינן תלויות במועד הבדיקה.

דיאדות אם-ילד גויסו למחקר בעזרת פנייה לאימהות בדרכים שונות: דרך מוסדות החינוך הלא-פורמלי, מרכז חוסן, אנשי קשר בקהילה ובשיטת "כדור השלג" (Cohen & Arieli, 2011). נעשתה פנייה לכ-200 אימהות מכל סוג יישוב (בסך הכול כ-400 אימהות, כ-30% שיעורי היענות מכל סוג יישוב). ייתכן שאפשר לשייך את שיעור ההיענות הנמוך לעובדה שמדובר באזור גיאוגרפי קטן, שבו נערכים מחקרים רבים, ונוצרה תחושת רוויה בקרב התושבים. עם זאת, כיוון שגודל המדגם הרצוי עבור מודל רגרסיה עם תשעה משתנים מסבירים (נוסף על ארבעה משתנים שהוחזקו כקבועים או כמשתני בקרה), ובהתייחס לרמת ביטחון של 95%, $ES=.15$, $Power= 80\%$, הוא 113 משתתפים (Cohen, 1988; Soper, 2015), למרות שיעור ההיענות הנמוך היה בכך די.

נציגות של המחקר (חוקרות ראשיות, רכזת המחקר, מראיינות) הציגו את המחקר בפני אימהות לילדים בכיתות ג'-ו', כמחקר העוסק בבחינת השלכות החיים תחת איום ביטחוני מתמשך. נעשתה פנייה טלפונית אל אימהות אשר הביעו עניין במחקר, ונקבעה פגישה במקום ובזמן המתאים למשפחה. השאלונים נמסרו למשתתפות אך ורק לאחר שהובהר להן שהשתתפות היא התנדבותית, שהשאלון אנונימי, שהשימוש בו ייעשה לצורכי מחקר בלבד ושסודיות התשובות מובטחת. לאחר מכן חתמו הילד והאם בנפרד על טופס הסכמה להשתתפות במחקר.

לפני תחילת המענה על השאלונים הודגש בפני המשתתפים, כי אין לשאלון תשובות נכונות או לא נכונות, וכי עליהם להשיב לפי דעותיהם והרגשתם האישית. האימהות מילאו את השאלונים בעצמן ואילו הילדים מילאו השאלונים בעצמם או בעזרת הקראת השאלון על פי יכולתם האישית. תמורת ההשתתפות קיבלה כל משפחה שובר שי. שתי דיאדות הוצאו מהמדגם כי השאלונים שלהן לא מולאו במלואם.

כלי המחקר

משתנים תלויים

1. שאלון הערכת תגובות פוסט-טראומטיות — University of California at Los Angeles Post-traumatic Stress Disorder Reaction Index (UCLA-RI) (Steinberg, Brymer, Decker, & Pynoos, 2004; Steinberg et al., 2013): בשאלון 22 פריטים לדיווח עצמי של הילד, המבוססים על הקריטריונים לאבחון הפרעה פוסט-טראומטית (PTSD) על פי DSM-IV (American Psychiatric Association, 2000). הוא כולל פריטים להערכת כל שלושת אשכולות התסמינים: חודרנות ("מחשבות, תמונות או קולות של מה שקרה עולות לי בראש בניגוד לרצוני"), הימנעות ("אני מנסה לא לדבר, לא לחשוב, ולא להרגיש לגבי מה שקרה") ועוררות-יתר ("אני נבהל בקלות, למשל כשאני שומע רעש חזק או כשמהו מפתיע אותי").

נוסף על כך הוכללו שני פריטים להערכת מאפיינים של הישנות, אשמה ופחד הקשורים לטראומה ("אני מפחד שהדבר הרע יקרה שוב"). הילד התבקש לדרג את תכיפות הופעת התסמינים בחודש האחרון על סולם ליקרט בן 5 דרגות, מ-0 — 'בכלל לא', עד 4 — 'הרבה מאוד'. עוצמת התסמינים הפוסט-טראומטיים חושבה בעזרת הציון הממוצע של כל התסמינים הפוסט-טראומטיים שמהם סובל המשתתף. הכלי נמצא בשימוש רחב במחקרי ילדים גילאי בית הספר היסודי (Scrimin et al., 2011). במחקר הנוכחי הייתה אלפא קרונבך של כל השאלון 0.91.

2. קשיי התנהגות נמדדו בעזרת שאלון כוחות וקשיים — The Strengths and Difficulties Questionnaire (SDQ) (Goodman, 1997), ובו 25 פריטים, שנועד למילוי בידי האם. בשאלון המקורי חמישה תת-סולמות בני חמישה פריטים כל אחד: בעיות רגשיות, בעיות חברתיות, התנהגות והיפראקטיביות, והתנהגות פרו-סוציאלית (Goodman, 1997). בכל תת-סולם מלבד זה של ההתנהגות הפרו-סוציאלית, ציון גבוה יותר מעיד על קשיים רבים יותר. מחברי הכלי ממליצים להתייחס לציון כללי של קשיי התנהגות (behavioral difficulties score), הכולל את חישוב 20 הפריטים מארבעת תת-הסולמות יחד (ללא הסולם של ההתנהגות הפרו-סוציאלית).

לגבי כל פריט התבקשה האם לדרג עד כמה כל אחד מהמשפטים מתאים לבנה או לבתה על סולם ליקרט בן 3 דרגות (0 — לא נכון, 1 — נכון חלקית, 2 — נכון מאוד). ארבעת התת-סולמות של הבעיות חושבו לציון קשיים כללי (בעיות הפנמה והחצנה). כללי מאפיינים פסיכומטריים המבוססים היטב במדגמים, בעיקר בבריטניה, הוא נחשב עדיף על מדידות אחרות, כגון ה-Child Behavior Checklist (Achenbach, 1991), ומהימנותו ותוקפו גבוהים (Goodman, 2001). במחקר הנוכחי היה אלפא קרונבך של הציון הכללי של קשיי התנהגות 0.82..

משתנים בלתי תלויים

שאלון רקע חברתי דמוגרפי: שאלון זה חובר לצורך המחקר הנוכחי, ונועד למילוי בידי האם. הוא בודק את המשתנים מגדר הילד, גיל האם והילד, מספר שנות לימוד של האם, מצב כלכלי (אפשרויות התשובה: 1 – גרוע, 2 – בינוני, 3 – טוב, 4 – טוב מאוד) ומידת דתיות (אפשרויות התשובה: 1 – חילונית, 2 – מסורתית, 3 – דתית, 4 – חרדית).

שאלון חשיפה לאיום ביטחוני מתמשך: נועד למילוי בידי האם. חובר לצורך המחקר הנוכחי על בסיס מחקרים שנערכו באזור (בעיקר Pagorek-Eshel & Dekel, 2015). כאמור, המדגם נבחר מתוך אוכלוסייה החשופה במשך שנים לאיום ביטחוני, על כן מידת החשיפה מייצגת קרבה והיכרות אישית עם הרוס ופגיעה כתוצאה מהמצב הביטחוני. החשיפה נאמדה באמצעות שתי שאלות על חשיפה ופגיעה באירוע טרור, ועל פגיעה בבית (לדוגמה, "האם אתה או אדם המוכר לך נפצעתם באירוע טרור?"). אומדן הדיווח של המשתתפות על חשיפה התקבל בעזרת יצירת משתנה דיכוטומי, שכוונה "חשיפה אישית", המתייחס למקרים שבהם המשתתפת ענתה בחיוב על כל סוג חשיפה (האם קרה לה אישית, לילדים, לבן משפחה, או למכר).

שאלון חשיפה לאירועי חיים שליליים נוספים (מבוסס על Steinberg et al., 2004): הילדים נתבקשו לציין אם הם חוו אירוע שלילי בעבר (צוינו חמישה אירועים: תאונה, מחלה, פגיעה בבית ספר, מוות של אדם קרוב, אשפוז בבית חולים ואחר). כך נוצר מדד חשיפה בעזרת ספירה (count) של מספר הפעמים שבהן המשתתפת ענה בחיוב על כל אחד מסוגי האירועים.

שאלון התקשרות להורים — Parental Bonding Instrument (PBI) (Parker et al., 1979): בשאלון 25 פריטים שמטרתם למדוד את הקשר שחוו הנבדקים עם הוריהם בילדותם ובנעוריהם בשני מישורים: דאגה והגנה. בדרך כלל משמש השאלון כלי לדיווח עצמי רטרופספקטיבי של בוגרים מעל גיל 16. בתת-סולם הדאגה 12 פריטים המודדים דאגה או מעורבות הורית לעומת אדישות או דחייה. לדוגמה: "אמי הבינה את בעיותי ודאגותיי", לעומת: "אמי גרמה לי להרגיש לא רצוי". 13 הפריטים הקשורים להגנה מודדים שליטה או הגנתיות לעומת עידוד לעצמאות. לדוגמה: "אמי הניחה לי להחליט באופן עצמאי", לעומת: "ניסתה להפוך אותי לתלוי בה".

השאלון הותאם לילדים גילאי בית ספר יסודי ונבחן תחילה על ילדים בגילים המתאימים שלא היו חשופים לאיום ביטחוני מתמשך. ההתאמה לגיל בוצעה באמצעות עריכת שינויים קטנים בניסוח. לדוגמה: "נוטה להפוך אותי לתינוק" הפך ל"לפעמים מתייחסת אליי כמו קטן/ה". הנבדקים התבקשו לתאר עד כמה כל משפט מתאים לקשר שלהם עם הוריהם על פני סולם ליקרט בן 4 דרגות (1 – תיאור הדומה ביותר להורה, 4 – תיאור שאינו דומה כלל להורה).

על פי מחברי השאלון, תפיסה של "הורות אופטימלית" משמעה ציון גבוה בדאגה הורית וציון נמוך בהגנה הורית. מחקרים שנערכו באוכלוסייה קלינית ובאוכלוסייה שאינה קלינית מצא את השאלון תקף ומהימן. יציבות הכלי נבדקה במבחן ובמבחן חוזר לאורך עשרים שנה ונמצאה טובה (Wilhelm, Niven, Parker, & Hadzi-Pavlovic, 2005). במחקר הנוכחי היה אלפא קרוונבך 0.69. לממד הדאגה ו-0.71. לממד ההגנה. התפלגות הציונים בשני הממדים של מאפייני האימהות – דאגה והגנה – מעלה כי הפיזור בדיווחים על רמת הדאגה קטן ($m=3.72$, $SD=.34$, $min=2.42$, $max=4$), $range=1.58$). מכאן אפשר להסיק כי ילדים דיווחו על רמת דאגה גבוהה, ואילו בדיווח על רמת ההגנה יש שונות, והפיזור רב יותר ($m=2.03$, $SD=.47$, $min=1$, $max=3.54$), $range=2.54$).

הערכת מצוקה פוסט-טראומטית – שאלון PTSD Inventory (Solomon et al., 1993) המצוקה פוסט-טראומטית של האם נבחנה בעזרת כלי מדידה זה לדיווח עצמי. יש בו 17 פריטים, המתארים את התסמונת הפוסט-טראומטית כפי שהיא מוגדרת ב-DSM-IV (American Psychiatric Association, 2000), ומודדים תסמינים של חודרנות, הימנעות ועוררות, בעזרת סולם ליקרט בן 4 דרגות, מ-1 – בכלל לא, ועד 4 – בדרך כלל כן. המשתתפות התבקשו להשיב על הפריטים לגבי "המצב הביטחוני", ולדווח על תסמינים שנחוו במהלך החודש האחרון. ציון ממוצע גבוה יותר מעיד על מצוקה פוסט-טראומטית גבוהה יותר. השאלון נמצא בעל תוקף מתכנס גבוה בהשוואה לאבחונים שהתבססו על ריאיון קליני באמצעות SCID (Solomon et al., 1993). במחקר הנוכחי העקביות הפנימית של כל 17 הפריטים בשאלון הייתה 0.92.

ניתוחים סטטיסטיים

ראשית, כדי לתאר את קשיי ההתנהגות והתסמינים הפוסט-טראומטיים, דאגה והגנה מצד האם, ומצוקת האם, נערכו מבחני t בלתי תלויים לבחינת הבדלים בין קבוצת שדרות לקבוצת הקיבוצים. לאחר מכן, נבדקו המתאמים בין משתני המחקר הבלתי תלויים לבין המשתנים התלויים. במקרים של משתנה רציף נעשה מתאם פירסון ובמקרים של משתנה בדיד נעשה מתאם ספירמן. נבחנו הקשרים בין משתני הרקע לבין המשתנים התלויים כדי להחליט אילו משתני רקע ייכנסו לתוך הרגרסיות. נמצא קשר מובהק בין דיווח האם על מצבה הכלכלי, מספר שנות הלימוד שלה, ואירועי חיים שליליים נוספים של הילד, לבין קשיי התנהגות של הילד. מצב כלכלי המוערך כנמוך יותר ($r = -.42$), $p=.000$), שנות לימוד מעטות יותר ($r = -.19$, $p = .041$), ואירועי חיים שליליים רבים יותר ($r = .33$, $p = .000$), נמצאו קשורים עם קשיי התנהגות רבים יותר של הילד. מספר שנות לימוד של האם ואירועי חיים שליליים נוספים נמצאו קשורים באופן מובהק גם עם

גורמים מסבירים להסתגלות ילדים החשופים לאיום ביטחוני מתמשך

עוצמת התסמינים הפוסט-טראומטיים של הילד ($r = -.24, p = .009$); $r = .20, p = .027$) בהתאמה). כך שאימהות שהיו להן פחות שנות לימוד דיווחו על ממוצע גבוה יותר של תסמינים פוסט-טראומטיים. כמו כן, ילדים אשר דיווחו על אירועי חיים שליליים נוספים רבים יותר ($r = .20, p = .027$), דיווחו על ממוצע גבוה יותר של תסמינים פוסט-טראומטיים. המתאמים בין משתני הרקע האחרים (מידת דתיות, לידת האם בישראל, גיל האם וגיל הילד) לבין קשיי התנהגות ותסמינים פוסט-טראומטיים של הילד לא נמצאו מובהקים ולא נכללו בניתוחים הרב-משתניים.

התרומה הייחודית והמשותפת של משתני הרקע, של מגדר הילד, של חשיפה אישית, של סוג היישוב ושל ממדי האימהות להסבר השונות בשני המשתנים התלויים, נבדקה בעזרת שני ניתוחי רגרסיה מרובה ליניארית. ניתוחי הרגרסיה כללו חמישה צעדים — ארבעת הראשונים בשיטת Enter והאחרון בשיטת Stepwise. בכל אחת משתי הרגרסיות כלל הצעד הראשון את מגדר הילד, ואת משתני הרקע מצב כלכלי, מספר שנות לימוד של האם ואירועי חיים שליליים נוספים של הילד. המשתנים הבלתי תלויים — חשיפה אישית (כן/לא) וסוג היישוב (קיבוץ או עיר פיתוח) — נכנסו בצעד השני. התסמינים הפוסט-טראומטיים של האם נכנסו בצעד השלישי. דאגה והגנה מצד האם נכנסו בצעד הרביעי. בשלב החמישי והאחרון נכנסו ארבע אינטראקציות זוגיות המהוות שילובים של חשיפה אישית עם מאפייני האימהות, חשיפה אישית עם סוג היישוב, חשיפה אישית עם תסמינים הפוסט-טראומטיים של האם ("חשיפה אישית X דאגה מצד האם", "חשיפה אישית X הגנה מצד האם", "חשיפה אישית X סוג היישוב", "חשיפה אישית X מצוקת האם"). שתי אינטראקציות זוגיות בלבד נמצאו מובהקות, ועל כן הן מוצגות בלוחות 3 ו-4 (חשיפה אישית X הגנה מצד האם, וחשיפה אישית X תסמינים פוסט-טראומטיים מצד האם). כיווני האינטראקציות שנמצאו מובהקות הוסברו בעזרת שימוש במודל של פריצ'ר, קורן ובאואר (Preacher, Curran, & Bauer, 2006).

ממצאים

תיאור קשיי התנהגות ועוצמת התסמינים הפוסט-טראומטיים, דאגה והגנה מצד האם, ותסמינים פוסט-טראומטיים של האם

לוח 1 מציג את הממוצעים ואת סטיות התקן של קשיי ההתנהגות ועוצמת התסמינים הפוסט-טראומטיים של הילדים על פי סוג היישוב והמגדר. אימהות מְשֵׁדְרוֹת דיווחו על קשיי התנהגות רבים יותר של ילדיהן באופן מובהק ($M=2.56$) בהשוואה לדיווח של אימהות מהקיבוצים ($M=1.60$) [$t(119) = -4.75; p < .001$]. אימהות של בנים דיווחו באופן מובהק על קשיי התנהגות רבים יותר ($M=2.52$) מאשר אימהות של בנות

גלי טנג'יר, רחל דקל, תמר לביא, אביגיל הדסה גבירץ ואסנת זמיר

טראומטית של הילדים בין שני סוגי היישוב $[t(119)=-0.65; p=0.515]$ או בין המינים $[t(119)=-1.07; p=0.288]$. לא נמצאו הבדלים מובהקים בין מצוקה פוסט-טראומטית של הילדים בין שני סוגי היישוב $[t(119)=-2.09; p=0.038]$. לא נמצאו הבדלים מובהקים בדאגה מצד האם בין שני סוגי היישובים $[t(119)=0.13; p=.895]$.

האימהות משדרות דיווחו על רמת מצוקה פוסט-טראומטית גבוהה יותר מאשר האימהות מהקיבוצים $(M = 1.84, SD = .59)$ $[t(119)=-3.96; p<.001]$ $(M = 1.44, SD = .51)$ ילדים משדרות דיווחו על רמת הגנה גבוהה יותר של האם $(M = 2.11, SD = .52)$ בהשוואה לילדים מהקיבוצים $(M = 1.94, SD = .40)$ $[t(119)=-2.09; p<.001]$.

לוח 1: מתאמים בין משתנים בלתי תלויים לבין קשיי ההתנהגות והתסמינים הפוסט-טראומטיים של הילדים

קיבוצים		בנות		שדרות		בנים		
<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	
0.85	1.38	1.29	1.98	0.97	2.17	1.22	2.82	קשיי התנהגות
13.85	24.73	17.02	21.43	19.04	27.94	15.97	23.83	תסמינים פוסט-טראומטיים

לוח 2 מציג את המתאמים בין המשתנים הבלתי תלויים לבין קשיי ההתנהגות והתסמינים הפוסט-טראומטיים. נמצא כי חשיפה אישית, תסמינים פוסט-טראומטיים של האם ומגורים בשדרות קשורים באופן חיובי מובהק עם קשיי התנהגות רבים יותר של הילדים. הקשר בין חשיפה אישית לבין קשיי התנהגות של הילד נמצא מובהק רק בקרב בנים. נמצא כי הגנה מצד האם קשורה באופן חיובי ומובהק עם תסמינים פוסט-טראומטיים של הילדים (בנים ובנות) בלבד. הקשרים בין דאגה מצד האם לבין קשיי התנהגות ותסמינים פוסט-טראומטיים של הילדים לא נמצאו מובהקים.

ניתוחים רב-משתניים

התרומה של מצוקת האם, דאגה והגנה מצד האם וסוג היישוב, לקשיי ההתנהגות והתסמינים הפוסט-טראומטיים של הילד — נבחנה באמצעות ניתוחי רגרסיה מרובה ליניארית. לוחות 3 ו-4 מציגים את ערכי β בכל אחד מחמשת צעדי הרגרסיות.

גורמים מסבירים להסתגלות ילדים החשופים לאיום ביטחוני מתמשך

לוח 2 : מתאמים בין משתני המחקר (N=121)

קשיי התנהגות	תסמינים פוסט-טראומטיים של הילד	
חשיפה אישית	.28**	.08
דאגה מצד האם	-.03*	-.08
הגנה מצד האם	.12	.30***
תסמינים פוסט-טראומטיים של האם	.57***	.16
סוג היישוב	.40***	0.04

** $p \leq .01$; *** $p \leq .001$

קשיי התנהגות: המשתנים הבלתי תלויים יחד הסבירו 50.2% מהשונות בקשיי ההתנהגות של הילד ($F(1,106)=4.349, p=.039$) (לוח 3). כפי שאפשר לראות בצעד 1 – השתייכות לקבוצת הבנים ודיווח על מצב כלכלי טוב פחות ועל אירועי חיים שליליים נוספים רבים יותר של הילד, תרמו באופן מובהק לקשיי התנהגות של הילד. סוג היישוב וחשיפה אישית (צעד 2) גם הם תרמו לקשיי התנהגות, כך שמגורים בשדרות וחשיפה אישית תרמו באופן מובהק ליותר קשיי התנהגות. תסמינים פוסט-טראומטיים של האם (צעד 3) תרמו לקשיי התנהגות של הילד, כך שתסמינים פוסט-טראומטיים רבים יותר של האם תרמו לקשיי התנהגות רבים יותר של הילד. אשר לדאגה והגנה מצד האם (צעד 4), הן לא תרמו באופן ישיר לקשיי התנהגות. אולם, בצעד 5, האינטראקציה בין חשיפה אישית להגנה מצד האם נמצאה מובהקת. בדיקת האינטראקציה העלתה שהקשר החיובי בין חשיפה אישית לבין קשיי התנהגות של הילד בקרב אימהות המפגינות הגנה רבה היה מובהק ($B=.883, p=.001$), ואילו הקשר בקרב אימהות המפגינות רמת הגנה נמוכה לא נמצא מובהק ($B=-.683, p=.113$). (תרשים 1).

גלי טנג'יר, רחל דקל, תמר לביא, אביגיל הדסה גבירץ ואסנת זמיר

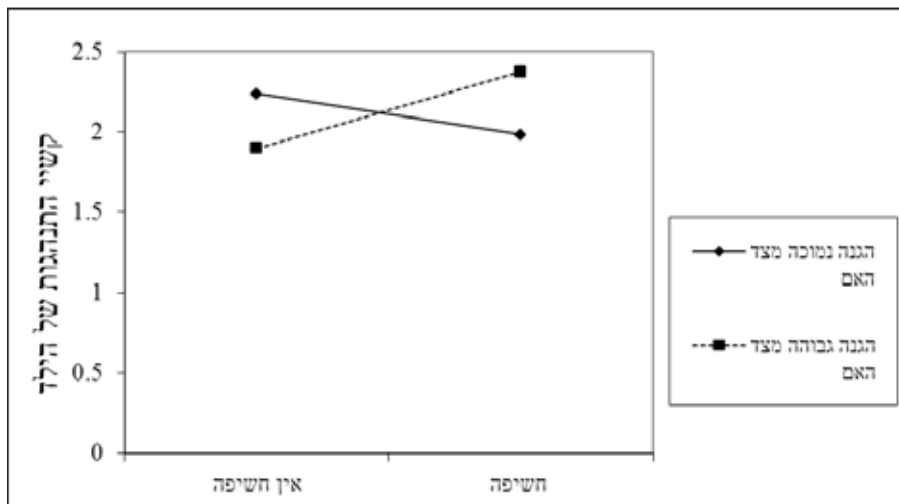
לוח 3: סיכום של מקדמי β ברגרסיה היררכית המנבאת את קשיי ההתנהגות של הילד (N=117)

משתנים	צעדים				
	5	4	3	2	1
מגדר הילד	-0.19*	-0.18*	-0.18*	-0.19*	-0.23**
מצב כלכלי	-0.23**	-0.22**	-0.22**	-0.27**	-0.31**
מספר שנות לימוד של האם	0.08	0.09	0.09	0.03	-0.08
אירועי חיים שליליים אחרים של הילד	0.17*	0.17*	0.16*	0.22**	0.24**
סוג היישוב	0.16*	0.16*	0.16*	0.21*	
חשיפה אישית	0.04	0.05	0.05	0.19**	
תסמינים פוסט-טראומטיים של האם	0.38***	0.39***	0.39***		
הגנה מצד האם	0.01	-0.00			
חשיפה אישית X הגנה מצד האם	0.15*				
ΔR^2	0.02	0.00	0.10	0.08	
R^2	0.50*	0.48	0.48***	0.38**	0.31***
F-change	10.67***	11.02***	14.43***	11.26***	12.34***

הערה: עבור כל אחד מהמשתנים התלויים נבחנו 4 אינטראקציות: "חשיפה אישית X דאגה מצד האם", "חשיפה אישית X הגנה מצד האם", "חשיפה אישית X סוג היישוב", "חשיפה אישית X תסמינים פוסט-טראומטיים של האם". כל האינטראקציות מלבד אלו המוצגות בלוח לא הגיעו למובהקות סטטיסטית.

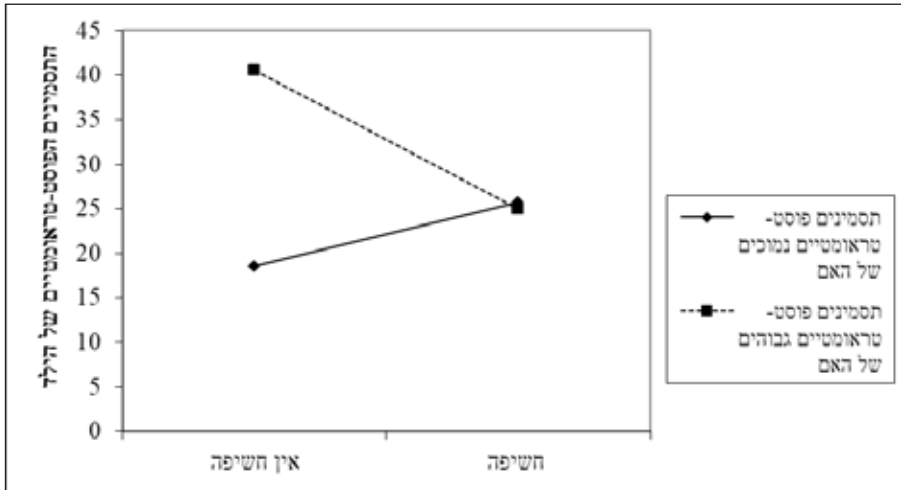
* $p \leq .05$; ** $p \leq .01$; *** $p \leq .001$

גורמים מסבירים להסתגלות ילדים החשופים לאיום ביטחוני מתמשך

תרשים 1: תפקידה הממתן של הגנת האם בקשר בין חשיפה אישית לבין קשיי התנהגות של הילד

עוצמת המצוקה הפוסט-טראומטית של הילד: המשתנים הבלתי תלויים יחד הסבירו 27.4% מהשונות במצוקת הילד ($F(1,106)=10.809, p=.001$) (לוח 4). כפי שאפשר לראות בצעד 1, השתייכות לקבוצת הבנות, מצב כלכלי נמוך יותר ודיווח של הילד על אירועי חיים שליליים נוספים רבים יותר, תרמו באופן מובהק למצוקה פוסט-טראומטית רבה יותר של הילד. סוג היישוב וחשיפה אישית (צעד 2) ומצוקה פוסט-טראומטית מצד האם (צעד 3) לא תרמו באופן מובהק למצוקת הילד. הגנה מצד האם בלבד תרמה באופן מובהק למצוקה פוסט-טראומטית של הילד, כך שרמת הגנה גבוהה יותר מצד האם תרמה לרמת מצוקה גבוהה יותר של הילד. דאגה מצד האם לא תרמה באופן מובהק למצוקת הילד (צעד 4). בצעד 5 – האינטראקציה בין חשיפה אישית לבין מצוקת האם בלבד נמצאה מובהקת. פענוח האינטראקציה חשף שהקשר השלילי בין חשיפה אישית לבין מצוקת הילד בקרב הילדים שאימהותיהם סבלו מרמת מצוקה פוסט-טראומטית גבוהה היה מובהק ($B=-23.41, p=.001$), והקשר הזה בקרב הילדים שאימהותיהם היו סבלו מרמת מצוקה נמוכה היה חיובי, ומובהק אף הוא ($B=15.16, p=.014$) (תרשים 2).

תרשים 2: תפקידם הממתן של התסמינים הפוסט-טראומטיים של האם בקשר בין חשיפה אישית לבין התסמינים הפוסט-טראומטיים של הילד

דיון

בחמש-עשרה השנים האחרונות חשופים ילדים רבים בישראל לאיום ביטחוני מתמשך. המחקר הנוכחי ביקש להרחיב את ההבנה בדבר תרומת גורמי סיכון וסיכוי להסתגלות אותם ילדים. הממצאים העיקריים של המחקר הנוכחי מבליטים את התרומות השליליות של חשיפה אישית, הגנה מצד האם, מצוקת האם, ומגורים בעיר פיתוח, לקשיי התנהגות ולתסמינים פוסט-טראומטיים של ילדים גילאי בית ספר יסודי, החשופים לאיום ביטחוני מתמשך. במחקר הנוכחי, השתייכות לקבוצת הבנים תרמה לקשיי התנהגות רבים יותר, ואילו השתייכות לקבוצת הבנות תרמה לרמת מצוקה פוסט-טראומטית גבוהה יותר. דאגה מצד האם, בכל אופן, הייתה רבה בכל המדגם ולא הייתה קשורה באופן מובהק לקשיי התנהגות ולתסמינים פוסט-טראומטיים של הילד.

הממצאים בנוגע לתרומת ההגנה מצד האם למצוקת הילד מעלים כי ילדים זקוקים להרגשה שהוריהם נותנים להם מידה מסוימת של עצמאות. ייתכן כי גוננות, או הגבלה של טווח הפעילויות של הילד, ואי-מתן אוטונומיה מספקת, מונעים מהילד את ההזדמנות לפתח תחושה בריאה של עצמאות; במקום זאת הילד מקבל מסר שהעולם הוא מקום מסוכן. הגנת-יתר על ילדים מובילה לתחושת חוסר שליטה וחוסר אונים, ומונעת הסתגלות רגשית (Wei & Kendall, 2014). דילמה לגיטימית עולה בלב הורים

גורמים מסבירים להסתגלות ילדים החשופים לאיום ביטחוני מתמשך

לוח 4: סיכום של מקדמי β ברגרסיה היררכית המנבאת את התסמינים
 הפוסט-טראומטיים של הילד (N=117)

צעדים					משתנים
5	4	3	2	1	
0.20*	0.21*	0.13	0.13	0.14	מגדר הילד
-0.07	-0.05	-0.06	-0.07	-0.06	מצב כלכלי
-0.21*	-0.21*	-0.24*	-0.28**	-0.24**	מספר שנות לימוד של האם
0.03	0.12	0.18	0.19*	0.18*	אירועי חיים שליליים אחרים של הילד
-0.13	-0.12	-0.10	-0.09		סוג היישוב
-0.13	-0.06	-0.08	-0.03		חשיפה אישית
0.33**	0.16	0.11			תסמינים פוסט-טראומטיים של האם
-0.07	-0.04				דאגה מצד האם
0.28**	0.28**				הגנה מצד האם
-0.32***					חשיפה אישית X תסמינים פוסט-טראומטיים של האם
0.07***	0.07**	0.01	0.00		ΔR^2
0.27***	0.20**	0.13	0.12	0.11***	R^2
3.99***	2.97**	2.32*	2.53*	3.61**	F-change

הערה: עבור כל אחד מהמשתנים התלויים נבחנו 4 אינטראקציות: "חשיפה אישית X דאגה מצד האם", "חשיפה אישית X הגנה מצד האם", "חשיפה אישית X סוג היישוב", "חשיפה אישית X תסמינים פוסט-טראומטיים של האם". כל האינטראקציות מלבד אלו המוצגות בלוח לא הגיעו למובהקות סטטיסטית.

* $p \leq .05$; ** $p \leq .01$; *** $p \leq .001$.

במקרים אלו, מאחר שבמצבים של איום ביטחוני מתמשך, אכן הכרחי לעיתים לשמור את הילדים קרוב לבית, למען ביטחונם האישי (Diamond et al., 2013).

נמצא קשר בין מצוקת האם (תסמינים פוסט-טראומטיים) לבין קשיי התנהגות ותסמינים פוסט-טראומטיים של הילד, כפי שנמצא גם במחקרים אחרים (Pat-Horenczyk et al., 2013). אימהות במצוקה עלולות להיות עסוקות יותר בעצמן ופחות נגישות ופנויות רגשית לילדים, וכך מסוגלות פחות לספק הרגעה ונחמה (Cohen, 2008). הילדים של אימהות אלו עלולים לחפש כל הזמן סימנים לסכנה בסביבתם. במחקר נמצא כי ילדים לאימהות שדיווחו על חשיפה אישית, הפגינו את אותו ממוצע תסמינים פוסט-טראומטיים כאשר האם דיווחה על רמת תסמינים פוסט-טראומטיים גבוהה וכאשר דיווחה על רמת תסמינים פוסט-טראומטיים נמוכה. אולם בקרב ילדים שאימהותיהם לא דיווחו על חשיפה אישית, רמת תסמינים פוסט-טראומטיים גבוהה של האם ניבאה רמה גבוהה יותר של תסמינים פוסט-טראומטיים של הילד. במילים אחרות, ילדים לאימהות שדיווחו על רמת תסמינים פוסט-טראומטיים גבוהה ועל חשיפה אישית, דיווחו על רמת תסמינים פוסט-טראומטיים נמוכה יותר מאשר ילדי אימהות שדיווחו על רמת תסמינים פוסט-טראומטיים גבוהה יותר, ולא דיווחו על חשיפה אישית. ייתכן כי במקרים שבהם מצוקת האם רבה, וישנה חשיפה לפגיעה או לפגיעה אישית, יכול הילד לכאורה לייחס את מצוקת האם, אשר צובעת ומשתלטת על עולמו הרגשי, לגורם חיצוני והגיוני. כאשר אין חשיפה לפגיעה או לפגיעה, דהיינו אין קרבה לנפילות הטילים ואין היכרות עם מישהו שנפגע מנפילות אלו, אי אפשר לכאורה לייחס את מצוקת האם לגורם שהוא מציאותי מבחינה אובייקטיבית. לכן, בהעדר הסבר אובייקטיבי חיצוני למצוקת האם, הילד מתקשה יותר להסביר את הכאוסיות המאפיינת את חייו, ואז גדלה מצוקתו. ממצא זה מחזק את הטענה שהדחק או המצוקה של האם הם קריטיים בחווייתו של הילד את האירועים ואת העולם בכלל.

ממצאי המחקר הנוכחי עולה תמונה ברורה של הפגיעות הרבה יותר של תושבי שדרות לעומת תושבי הקיבוצים, מכמה בחינות: משתני הרקע, מדד החשיפה לפגיעה או פגיעה, מצוקה פוסט-טראומטית של האם וקשיי התנהגות ותסמינים פוסט-טראומטיים של הילד. מצוקה רגשית וכלכלית של האם גורעת מהמשאבים שהיא יכולה להקדיש להורות, לחינוך ולעזרה בוויסות רגשות של ילדיה (Sommer & Ataria, 2014); דבר זה עשוי להיות קשור לקשיים רבים יותר בקרב הילדים. בעת מצוקה כמהים אנשים, בעיקר נשים, לקשרים חברתיים ולתמיכה (Taylor, 2006); אך כיוון שבמצב הביטחוני הנדון כל תושבי הקהילה או היישוב הפגיעים נמצאים "באותה הסירה", ישנם מעט אנשים שאליהם אפשר לפנות לעזרה, הן עבור ילדים אשר זקוקים לדמויות סמכות חזקות והן עבור מבוגרים המחפשים תמיכה וחיבור (Norris et al., 2008; Sagi-Schwartz, 2008).

מגבלות המחקר

במחקר הנוכחי נעשה שימוש בדגימת נוחות ולא בדגימה מקרית. דגימה זו אופיינית למחקרים באזורי סכסוך פוליטי (Cohen & Arieli, 2011). המערך הרוחבי אינו מאפשר הסקה סיבתית. רצוי כי מחקרי המשך ישלבו קבוצת ביקורת ומערך מחקר אורכי. כך יתאפשר ללמוד על נתיבים של תוצאות החשיפה על הסתגלות לאורך זמן. כמו כן, המחקר נערך באזור גיאוגרפי אחד ורצוי כי מחקרי המשך ישלבו קבוצת ביקורת מאזורים גיאוגרפיים אחרים בארץ שאינם חשופים לאיום ביטחוני מתמשך, כדי להעריך אם הממצאים ייחודיים לחשיפה לאיום ביטחוני ולאזור הדרום.

השימוש במדידות המבוססות על דיווח עצמי מגביר את הסבירות של הטויה, בעיקר כאשר בוחנים שאלות הנשענות על דיווח האם בלבד. האיום הביטחוני מתפרס על אזור גיאוגרפי קטן במשך שנים רבות. כל המשתתפים במחקר הנוכחי חשופים בפועל לאיום ביטחוני מתמשך. מדד החשיפה במחקר הנוכחי ביטא דיווח של האם על היכרות וקרבה אישית לפגיעות ולהרס כתוצאה מהמצב הביטחוני (חשיפה לפגיעה או להרס בית). ייתכן שהאימהות שדיווחו על חשיפה אישית היו במצוקה בעצמן, ומצוקה זו גרמה להן לפרש את התנהגות ילדיהן כבעייתית (Butler & Shalit-Naggar, 2008). התנהגות מסוימת של בן יכולה להתפרש באופן שונה מאותה התנהגות של בת, ולהיפך, ותגובות ההורים להתנהגות יכולות להיות שונות גם הן על פי המגדר (Steinberg et al., 2013). רצוי כי מחקרי המשך יתוכננו כמערכי מחקר מעורבים, המבוססים על מגוון דיווחים הכוללים הערכה של הילד, וזאת נוסף לתיקים רפואיים, תעודות בית ספר, תצפיות ומדידות ביולוגיות. רצוי כי מחקרי המשך יבחנו מדדי כוחות ותפקוד (כמו השתתפות בפעילויות לימודיות וחברתיות) ולא מדדי מצוקה בלבד. קשה היה לקבוע אם מצוקת האם נעוצה בחשיפה לאיום ביטחוני מתמשך, או בסוגים אחרים של אירועים טראומטיים. כמו כן, הילדים עצמם יכולים לדווח על מצוקה פוסט-טראומטית הנעוצה באירוע שלילי אחר, ולא בחשיפה לאיום הביטחוני עצמו.

שובר המתנה כתמורה להשתתפות ניתן לכל המשתתפים, אבל ייתכן שהיה בעל משמעות רבה יותר לתושבי שדרות, בגלל מצבם הכלכלי הנמוך יותר, מאשר לשאר המשתתפים, ולכן תרם להסכמתם להשתתף במחקר. בנוסף, המחקר הנוכחי לא בדק אילו היבטים בקהילה הם חשובים. על כן רצוי לבחון במחקרי המשך מאפיינים והיבטים שונים של הקהילה (כמו תמיכה חברתית, יעילות קולקטיבית ומספר הארגונים הקהילתיים הפעילים בזמן שגרה וחירום, ומאפייניהם). גם לאבות תפקיד מרכזי בהתפתחות הרגשית של ילדיהם באופן כללי, ובעת חשיפה לאיום ביטחוני בפרט (Zerach & Aloni, 2014). לכן, במחקר המשך כדאי שתיבחן תרומת הדאגה וההגנה מצד האב לקשיי התנהגות ותסמינים פוסט-טראומטיים של הילד בנפרד, וגם בשילוב עם דאגה והגנה מצד האם.

השלכות המחקר לתיאוריה ולפרקטיקה

במחקר הנוכחי לא נמצאה תרומה ישירה לחשיפה לאיום ביטחוני בהסבר השונות בקשיי התנהגות ותסמינים פוסט-טראומטיים של הילד, אך נמצא חיזוק למורכבות הקשרים בין חשיפה לאיום ביטחוני לבין הסתגלות התלויה בקשר עם האם. המחקר הנוכחי מאיר ומחזק את תפקיד האם בתרומה להסתגלות ילדים לנוכח חשיפה. ההבדלים במצוקת האימהות מיישובים שונים מצביעים על הצורך לעבוד עם הקהילה וליצור מודל שיתייחס להורה בתוך הקהילה ולא בנפרד ממנה. מומלץ להשקיע בחיזוק התשתית היישובית כדי שתספק עוגן קונקרטי-חיצוני ותמיכתי-רגשי לסיוע לתושבים, ובכך לתרום באופן ישיר ועקיף לקשיי התנהגות ותסמינים פוסט-טראומטיים של הילדים (Norris et al., 2008).

מצוקת האם בצל חשיפה לאיום ביטחוני מתמשך קשורה לדיוווחים של האם והילד על קשיי התנהגות ותסמינים פוסט-טראומטיים של הילד. אחת הדרכים לעזור לילדים אלו תהיה להתמקד בבריאות הנפשית של האם עצמה ובאסטרטגיות ההורות שלה. הגבלת טווח העצמאות של הילד היא תגובה טבעית תחת חשיפה לאיום ביטחוני מתמשך. עם זאת, חשוב לעזור לאם לאזן בין מתן אוטונומיה לילד לבין שמירה עליו. בהדרכת ההורים יש להדגיש שעליהם ליצור יחסי אמון עם הילדים (Hoeve et al., 2009).

מצוקת האם וקשיי התנהגות ותסמינים פוסט-טראומטיים של הילד קשורים לסוג היישוב שבו הם חיים. הממצאים מצביעים על כך שסביר כי אימהות וילדים החשופים לאיום ביטחוני מתמשך לאורך זמן יפיקו תועלת מסביבות קהילתיות חזקות ותומכות בזמן שגרה וחירום. אלו יספקו שירותים רגשיים (שירותי טיפול והתערבות במרכזים, באינטרנט, וגם בבית); חינוכיים (לדוגמה, הפעלת תוכניות פנאי ולימוד בזמן חירום באינטרנט); וקונקרטיים (אנשי קשר זמינים בקהילה במצבי חירום, הודעות טקסט, כתובת לפניות ועוד).

נקודות מפתח

- המחקר בחן את קשיי ההתנהגות והתסמינים הפוסט-טראומטיים של גילאי בית ספר יסודי, החשופים לאיום ביטחוני מתמשך.
- השתייכות לקבוצת הבנים, מגורים בשדרות ורמת תסמינים פוסט-טראומטיים גבוהה יותר של האם, תרמו ישירות לקשיי ההתנהגות רבים יותר של הילדים.
- השתייכות לקבוצת הבנות, רמת תסמינים פוסט-טראומטיים גבוהה יותר של האם והגנה רבה יותר מצד האם תרמו באופן ישיר למצוקה פוסט-טראומטית גבוהה יותר של הילדות.
- דאגה מצד האם לא הייתה קשורה לקשיי ההתנהגות ולתסמינים הפוסט-טראומטיים של הילד.
- המחקר מצביע על החשיבות בחיזוק האימהות בתוך קהילה, ולא בנפרד ממנה.

מקורות

- בן-רפאל, א. יער, א. וסוקר, ז. (2000). הקיבוץ והחברה הישראלית. תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- דרמן, ע. (2012). תהליכים ומגמות בהתגבשות המרחב בישראל לקראת שנת השמונים לעצמאותה. גבעתיים: רותם הפקות.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2012). המועצות המקומיות והעיריות, לפי סדר עולה של המדד החברתי-כלכלי, דירוג ושייכות לאשכול. נדלה ב-5 במרץ, 2015 מתוך: http://www.cbs.gov.il/www/publications/local_authorities06/pdf/to2.pdf
- המוסד לביטוח לאומי (2012). סטטיסטיקה לפי יישובים. נדלה ב-8 במרץ, 2015 מתוך: <http://www.btl.gov.il/Mediniyut/Situation/statistics/BtlStatistics.aspx>
- חלמיש, א. וצמרת, צ. (עורכים). (2010). הקיבוץ: מאה השנים הראשונות. ירושלים: יד יצחק בן צבי.

- כהן, א. (עורכת). (2007). *חויית ההורות – יחסים, התמודדות והתפתחות*. ירושלים: בית הספר לחינוך, האוניברסיטה העברית.
- שירות הביטחון הכללי (2014). ריכוז נתוני ירי תלול מסלול מרצועת עזה לעבר ישראל בשנים האחרונות. נדלה ב-5 בדצמבר 2014. מתוך: <http://www.shabak.gov.il/publications/study/Pages/OperationPillarofDefense.aspx>
- Achenbach, T. M. (1991). *Manual for the child behavior checklist/4-18 and 1991 profile*. Burlington, VT: Dept. of Psychiatry, University of Vermont.
- American Psychiatric Association. (2000). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (4th ed.). Washington, DC: Author.
- Berger, R., Gekopf, M., & Heineberg, Y. (2012). A teacher-delivered intervention for adolescents exposed to ongoing and intense traumatic war-related stress: A quasi-randomized controlled study. *The Journal of Adolescent Health, 51*, 453-461. doi:10.1016/j.jadohealth.2012.02.011
- Bokszczanin, A. (2008). Parental support, family conflict, and overprotectiveness: Predicting PTSD symptom levels of adolescents 28 months after a natural disaster. *Anxiety, Stress, and Coping, 21*, 325-335. doi:10.1080/10615800801950584
- Braun-Lewensohn, O. (2012). Coping strategies as mediators of the relationship between chronic exposure to missile attacks and stress reactions. *Journal of Child & Adolescent Trauma, 5*, 315-326. doi:10.1080/19361521.2012.719596
- Brewin, C. R., Andrews, B., & Valentine, J. D. (2000). Meta-analysis of risk factors for posttraumatic stress disorder in trauma-exposed adults. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 68*, 748-766. doi:10.1037//0022-006X.68.5.748
- Bronfenbrenner, U. (1986). Ecology of the family as a context for human development: Research perspectives. *Developmental Psychology, 22*, 723-742. doi:10.1037//0012-1649.22.6.723
- Butler, R., & Shalit-Naggar, R. (2008). Gender and patterns of concerned responsiveness in representations of the mother-daughter and mother-son relationship. *Child Development, 79*, 836-851. doi: 10.1111/j.1467-8624.2008.01162.x
- Clinton, H. (1996). *It takes a village*. New York, NY: Touchstone.
- Cohen, E. (2008). Parenting in the throes of traumatic events. In D. Brom, R. Pat-Horenczyk, & J. Ford (Eds.), *Treating traumatized children, risk, resilience & recovery* (pp. 72-84). London, England: Routledge Press.

- Cohen, J. (1988). *Statistical power analysis for the behavioral sciences* (2nd ed.). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Cohen, N., & Arieli, T. (2011). Field research in conflict environments: Methodological challenges and snowball sampling. *Journal of Peace Research*, 48, 423-435. doi:10.1177/0022343311405698
- Dekel, R., & Nuttman-Shwartz, O. (2009). Posttraumatic stress and growth: The contribution of cognitive appraisal and sense of belonging to the country. *Health and Social Work*, 34, 87-96. doi: 10.1093/hsw/34.2.87
- Dekel, R., & Solomon, D. (2014). The contribution of maternal care and control to adolescents' adjustment following war. *The Journal of Early Adolescence*, 36, 198-221. doi: 10.1177/0272431614561263
- Diamond, G. M., Lipsitz, J. D., Fajerman, Z., & Rozenblat, O. (2010). Ongoing traumatic stress response (OTSR) in Sderot, Israel. *Professional Psychology: Research and Practice*, 41, 19-25. doi: 10.1037/a0017098
- Diamond, G. M., Lipsitz, J. D., & Hoffman, Y. (2013). Nonpathological response to ongoing traumatic stress. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 19, 100-111. doi:10.1037/a0032486
- Dinshtein, Y., Dekel, R., & Polliack, M. (2011). Secondary traumatization among adult children of PTSD veterans: The role of mother-child relationships. *Journal of Family Social Work*, 14(2), 109-124. doi:10.1080/10522158.2011.544021
- Feldman, R., & Vengrober, A. (2011). Posttraumatic stress disorder in infants and young children exposed to war-related trauma. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 50, 645-658. doi:10.1016/j.jaac.2011.03.001
- Feldman, R., Vengrober, A., & Ebstein, R. P. (2014). Affiliation buffers stress: Cumulative genetic risk in oxytocin-vasopressin genes combines with early caregiving to predict PTSD in war-exposed young children. *Translational Psychiatry*, 4(3), 1-7. doi:10.1038/tp.2014.6
- Feldman, R., Vengrober, A., Eidelman-Rothman, M., & Zagoory-Sharon, O. (2013). Stress reactivity in war-exposed young children with and without Posttraumatic Stress Disorder: Relations to maternal stress hormones, parenting, and child emotionality and regulation. *Development and Psychopathology*, 25, 943-955. doi: 10.1017/S0954579413000291

- Freudenstein, O., Zohar, A., Apter, A., Shoval, G., Weizman, A., & Zalsman, G. (2011). Parental bonding in severely suicidal adolescent inpatients. *European Psychiatry*, 26, 504-507. doi:10.1016/j.eurpsy.2011.01.006
- Galante, R., & Foa, D. (1986). An epidemiological study of psychic trauma and treatment effectiveness for children after a natural disaster. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*, 25, 357-363. doi: 10.1016/S0002-7138(09)60257-0
- Gelkopf, M., Berger, R., Bleich, A., & Silver, R. C. (2012). Protective factors and predictors of vulnerability to chronic stress: A comparative study of 4 communities after 7 years of continuous rocket fire. *Social Science & Medicine*, 74, 757-766. doi:10.1016/j.socscimed.2011.10.022
- Goodman, R. (1997). The strengths and difficulties questionnaire: A research note. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 38, 581-586. doi: 10.1111/j.1469-7610.1997.tb01545.x
- Goodman, R. (2001). Psychometric properties of the strengths and difficulties questionnaire (SDQ). *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 40, 1337-1345. doi: 10.1097/00004583-200111000-00015
- Green, B., Korol, M., Grade, M., Vary, M. G., Leonard, A. C., Glessner, G. G., & Smithson-Cohen, S. (1991). Children and disaster: Age, gender and parental effects on PTSD symptoms. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 30, 945-951. doi: 10.1097/00004583-199111000-00012
- Harvey, M. R. (1996). An ecological view of psychological trauma and trauma recovery. *Journal of Traumatic Stress*, 9, 3-23. Retrieved from <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/8750448>
- Harvey, M. R. (2007). Towards an ecological understanding of resilience in trauma survivors : Implications for theory, research and practice. *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma*, 14, 9-32. doi:10.1300/J146v14n01
- Hoeve, M., Dubas, J. S., Eichelsheim, V. I., van der Laan, P. H., Smeenk, W., & Gerris, J. R. M. (2009). The relationship between parenting and delinquency: A meta-analysis. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 37, 749-775. doi:10.1007/s10802-009-9310-8
- Joshi, P. T., & O'Donnell, D. A. (2003). Consequences of child exposure to war and terrorism. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 6, 275-292. doi: 10.1023/B:CCFP.0000006294.88201.68

- Kimhi, S., & Shamai, M. (2006). Are women at higher risk than men? Gender differences among teenagers and adults in their response to threat of war and terror. *Women & Health, 43*, 1-19. doi: 10.1300/J013v43n03_01
- Masten, A. S. (2001). Ordinary magic: Resilience processes in development. *American Psychologist, 56*, 227-238. doi: 10.1037//0003-066X.56.3.227
- Masten, A. S., & Narayan, A. J. (2012). Child development in the context of disaster, war, and terrorism: Pathways of risk and resilience. *Annual Review of Psychology, 63*, 227-257. doi: 10.1146/annurev-psych-120710-100356
- Miller, K. E., & Rasmussen, A. (2010). War exposure, daily stressors, and mental health in conflict and post-conflict settings: Bridging the divide between trauma-focused and psychosocial frameworks. *Social Science & Medicine, 70*, 7-16. doi: 10.1016/j.socscimed.2009.09.029
- Moscardino, U., Scrimin, S., Capello, F., & Altoè, G. (2010). Social support, sense of community, collectivistic values, and depressive symptoms in adolescent survivors of the 2004 Beslan terrorist attack. *Social Science & Medicine, 70*, 27-34. doi: 10.1016/j.socscimed.2009.09.035
- Norris, F. H., Stevens, S. P., Pfefferbaum, B., Wyche, K. F., & Pfefferbaum, R. L. (2008). Community resilience as a metaphor, theory, set of capacities, and strategy for disaster readiness. *American Journal of Community Psychology, 41*, 127-150. doi: 10.1007/s10464-007-9156-6
- Nuttman-Shwartz, O. (2012). Macro, meso, and micro-perspectives of resilience during and after exposure to war. In M. Ungar (Ed.), *The social ecology of resilience* (pp. 415-424). New York, NY: Springer.
- Nuttman-Shwartz, O., & Dekel, R. (2009). Ways of coping and sense of belonging in the face of a continuous threat. *Journal of Traumatic Stress, 22*, 667-670. doi: 10.1002/jts.20463
- Pagorek-Eshel, S., & Dekel, R. (2015). Parental self-efficacy and paternal involvement in the context of political violence. *Clinical Social Work Journal, 43*, 388-397. doi:10.1007/s10615-015-0516-7
- Parker, G., Tupling, H., & Brown, L. B. (1979). A parental bonding instrument. *British Journal of Medical Psychology, 52*, 1-10.
- Pat-Horenczyk, R., Ziv, Y., Asulin-Peretz, L., Achituv, M., Cohen, S., & Brom, D. (2013). Relational trauma in times of political violence: Continuous versus past traumatic stress. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology, 19*(2), 125-137. doi: 10.1037/a0032488

- Preacher, K. J., Curran, P. J., & Bauer, D. J. (2006). Computational tools for probing interactions in multiple linear regression, multilevel modeling, and latent curve analysis. *Journal of Educational and Behavioral Statistics, 31*, 437-448. doi: 10.3102/10769986031004437
- Sagi-Schwartz, A. (2008). The well being of children living in chronic war zones: The Palestinian-Israeli case. *International Journal of Behavioral Development, 32*, 322-336. doi: 10.1177/0165025408090974
- Scrimin, S., Moscardino, U., Capello, F., Altoè, G., Steinberg, A. M., & Pynoos, R. S. (2011). Trauma reminders and PTSD symptoms in children three years after a terrorist attack in Beslan. *Social Science & Medicine, 72*, 694-700. doi: 10.1016/j.socscimed.2010.11.030
- Solomon, Z., Benbenishty, R., Neria, Y., Abramowitz, M., Ginzburg, K., & Ohry, A. (1993). Assessment of PTSD: Validation of the revised PTSD Inventory. *Israel Journal of Psychiatry & Related Sciences, 30*, 110-115.
- Somer, E., & Ataria, Y. (2014). Adverse outcome of continuous traumatic stress: A qualitative inquiry. *International Journal of Stress Management, 22*, 287-305. doi: 10.1037/a0038300
- Soper, D. S. (2015). *A-priori sample size calculator for multiple regression* [Software]. Retrieved from <http://www.danielsoper.com/statcalc>
- Stein, N. R., Schorr, Y., Krantz, L., Dickstein, B. D., Solomon, Z., Horesh, D., & Litz, B. T. (2013). The differential impact of terrorism on two Israeli communities. *The American Journal of Orthopsychiatry, 83*, 528-535. doi: 10.1111/ajop.12044
- Steinberg, A. M., Brymer, M. J., Decker, K. B., & Pynoos, R. S. (2004). The University of California at Los Angeles post-traumatic stress disorder reaction index. *Current Psychiatry Reports, 6*, 96-100. doi: 10.1007/s11920-004-0048-2
- Steinberg, A. M., Brymer, M. J., Kim, S., Briggs, E. C., Ippen, C. G., Ostrowski, S. A., Gully, K. J., & Pynoos, R. S. (2013). Psychometric properties of the UCLA PTSD Reaction Index : Part I. *Journal of Traumatic Stress, 26*, 1-9. doi: 10.1002/jts
- Taylor, S. E. (2006). Biobehavioral bases of affiliation under stress. *Current Directions in Psychological Science, 15*(6), 273-277. doi: 10.1111/j.1467-8721.2006.00451.x
- Wei, C., & Kendall, P. C. (2014). Child perceived parenting behavior: Childhood anxiety and related symptoms. *Child & Family Behavior Therapy, 36*, 1-18. doi: 10.1080/07317107.2014.878175

- Wilhelm, K., Niven, H., Parker, G., & Hadzi-Pavlovic, D. (2005). The stability of the parental bonding instrument over a 20-year period. *Psychological Medicine*, 35, 387-393.
- Yablon, Y. B., Itzhaky, H., & Pagorek-Eshel, S. (2011). Positive and negative effects of long-term bombardment among Israeli adolescents: The role of gender and social environment. *Child & Adolescent Social Work Journal*, 28(3), 189-202. doi: 10.1007/s10560-011-0227-z
- Yiftachel, O. (2000). Social control , urban planning and ethno-class relations : Mizrahi Jews in Israel's "development towns". *International Journal of Urban & Regional Research*, 24, 418-438. doi: 10.1111/1468-2427.00255
- Zerach, G., & Aloni, R. (2014). Secondary traumatization among former prisoners of wars' adult children: The mediating role of parental bonding. *Anxiety, Stress, and Coping*, 28, 1-17. doi: 10.1080/10615806.2014.923097

בין גאווה לאשמה: התמודדות אימהות ישראליות לקראת גיוס בניהן הבכורים לשירות צבאי קרבי

רבקה תובל-משיח ועליזה קורב

רקע: חרף מרכזיותו של השירות הצבאי בחיי צעירים ישראלים, עדיין מועט המחקר הבוחן את השפעותיו הנפשיות והרגשיות על הורי המתגייסים. המאמר הנוכחי מבקש להתמקד בחווייתן הרגשית של אימהות לבנים בכורים העומדים לפני גיוסם לשירות קרבי, מתוך הנחה שחווייתיהן עשויות להיות מורכבות, בשל הקונפליקט האפשרי בין האתוס התרבותי הישראלי הצבאי ובין ערכים אינדיבידואליים והרצון להגן על הבנים.

מטרת המחקר: ביקשנו לחקור את קיומו של הקונפליקט בחווייתיהן של האימהות, אם אכן הוא קיים, ואת אופני ההתמודדות עמו.

שיטת המחקר: במתודולוגיה נרטיבית, רואיינו 15 אימהות ישראליות יהודיות טרם גיוסו של בן הבכור לשירות קרבי. המשתתפות נשאלו על רגשותיהן, מחשבותיהן ועמדותיהן כלפי השירות המתקרב. הראיונות נותחו באופן צורני ותוכני.

ממצאים: רוב האימהות התקשו ליישב בין חוויות סותרות: מחד גיסא, תחושות של גאווה, תפיסות חיוביות כלפי התפתחות העצמאות של הבן בצבא וכלפי השירות עצמו, וכן הזדהות עם הצורך לשרת; ומאידך גיסא, רגשות חרדה, אשמה וחוסר אונים לנוכח השירות המתקרב. רוב המרואיינות תיארו היבטים רגשיים וגופניים של חרדה, כולל חרדה מפני הצפוי, אך זאת לצד תפקוד אישי, משפחתי ומקצועי תקין. בנוסף, המשתתפות תיארו את התמודדותן כחווייה בודדה ואישית מאוד.

השלכות פרקטיות: הממצאים נדונים בהקשר של המתח שבין ההבניה החברתית-קולקטיבית של השירות הצבאי כאתוס תרבותי לבין החרדה שהוא מעורר, ומוצע פיתוח של מענים חברתיים ותמיכתיים לאלו החוות מצוקה.

מילות מפתח: שירות צבאי, הורים, חרדת ציפייה, גיוס, מיתוס תרבותי, צוק איתן

מבוא

חוק שירות ביטחון המחייב צעירים בגיוס לצבא, והמציאות הביטחונית על צרכיה המשתנים, הפכו את השירות הצבאי לעניין מרכזי בחברה הישראלית, לשלב אינטגרלי בתהליך ההתבגרות והחברות של נערים ונערות בישראל, ואפילו לגורם פעיל בהכנייה של ההורות. מבחינת ההורים, עשוי הגיוס לעורר רגשות מורכבים ואף קונפליקטואליים בשל מתחים בין הכוחות הפועלים במצב זה: חברתיים-תרבותיים, התפתחותיים ורגשיים. מן הצד החברתי-תרבותי – החובה האזרחית לשרת בתפקיד המוגדר על פי צורכי הצבא, ניצבת לעומת המוטיבציה למימוש אינדיווידואלי של הבן. זאת משום שהצבא מכפיף את הצעיר לתפקידים על פי צורכי הביטחון, שאינם תמיד עולים בקנה אחד עם רצונותיו וצרכיו האינדיווידואליים של הצעיר. מן הצד ההתפתחותי – הגיוס מתרחש בגיל שבו ממילא מתחילה היפרדות של המתבגר מהוריו, וכך הרצון ההורי לשלח ולהעניק עצמאות ולראות את הבן כבוגר – עומד מול הצורך לשמר ולגונן; מן הצד הרגשי – ההזדהות הרגשית עם תפקידי הצבא כמוסד לוחם מצד אחד, והרצון ההורי לגונן על הבן מפני סכנה לחייו מצד שני, עשויים לעורר מגוון רחב של רגשות, ולעודד פיתוח מנגנונים לשמירה על תפקוד בריא. מתחים אלו עשויים בשל טבעם לעורר רגשות של אי-שליטה על גורל הבן, ואיתם חוויות של חרדה מפני מה שעשוי להביא העתיד. אפשר שבמציאות הישראלית, הנתונה לאיום מתמיד וששכיחים בה מצבי סיכון ומלחמות, מבוססת חרדה זו על פחד מציאותי.

המאמר הנוכחי מבקש להתמקד בחוויותיהן של אימהות ישראליות לבנים העומדים לפני גיוס ליחידות קרביות. כפי שתוארו, נראה שהתהליך עשוי ליצור חוויות מורכבות ואולי אף אמביוולנטיות, ומטרתנו היא לתאר את חוויות האימהות לקראת הגיוס ככלל, ולנוכח קיומם של המתחים בין צרכים וערכים סותרים בפרט, וכן לבחון כיצד הן מתמודדות עם הרגשות שהגיוס מעורר. הנחתנו היא כי המפגש שיוצר האתוס התרבותי הישראלי בין מקומו וחשיבותו של השירות הצבאי ובין הרצון לגונן על הבן עשוי לעורר שלל תגובות וחוויות רגשיות, כולל חרדה מפני הגיוס הצפוי.

שירות צבאי והאתוס הישראלי

המדינה ומערכת החינוך מאדירים את הצבאיות והיא מועברת מדור לדור הן במשפחה והן במסגרות החינוך כבר מגיל הגן. כל אלו מכינים באופן אינטנסיבי ולאורך שנים את המשפחות והנוער לגיוס (ששון-לוי, 2006), זאת בשל מיקומו המרכזי של הצבא באתוס הישראלי (ששון-לוי, 2006), המבוסס על מיתוסים שליוו את כינונה של החברה בארץ (אלמוג, 1997). הבנייתו של אתוס הלוחם התאפשרה על ידי קיומם של מנגנונים חברתיים-תרבותיים ובהם "תרחיש מפתח" לגבר הישראלי, שלפיו המעבר לבגרות

בין גאווה לאשמה: התמודדות אימהות ישראליות לקראת גיוס בניהן

ועיצוב הזהות הגברית מתגבשים דרך השירות הצבאי. האתוס עוצב בהקשר של המאבק לקיום היישוב והמדינה, אך גם בהמשך, מיתוסים של יחידות ושל לוחמים נבנים ונהרסים במהלך השנים, ומהווים מודלים לחיקוי ולהערצה.

עם השנים השתנתה המגמה ועלה כוחם של מיתוסים אחרים הפועלים לכינונה של האינדיווידואליות או לחיזוק ההשתייכות לקבוצות חברתיות מובחנות – עדתיות, אתניות, מגדריות ואחרות (קימרלינג, 2001). בהתאם לכך, אפשר לראות גם שינוי באופיו של מיתוס מרכזי הקשור קשר הדוק עם אתוס הלוחם, והוא "מיתוס העקדה" (אלמוג, 1997). מיתוס זה טומן בחובו כפל פנים, הקרבה וקורבנות, ויסודו במתח פנימי ופרדוקס. מצד אחד הוא מבטא חווייה של אומץ, נכונות להקרבה של חיים למען אידיאל רוחני, ומן הצד השני חווייה הפוכה של חרדה, הנובעת מן הסיטואציה חסרת האונים שבה נתון הקורבן. הציונות שינתה מיתוס זה והפכה את העקדה הפסיבית לעקדה מרצון, לפעולה אקטיבית של גבורה, שבה "הקורבן" מהווה מכשיר להגשמה אידיאלית ומבחן לנאמנות שבטית. עם השנים השתנתה העמדה ביחס למיתוס – מעמדה של קבלה למחאה נגדו.

בדומה לשינויים בעמדה ביחס למיתוס העקדה חל שינוי גם במעמד ההגמוני של תפיסת הביטחון. למרות זאת, מעמדו של החייל הקרבי הלוחם נשאר גבוה וממשיך לשמש גורם מרכזי בעיצוב הזהות הגברית. הסכימה העיקרית לעיצוב הגבריות היא המשוואה "לוחם=גבר" וממנה נגזרות התכונות הראויות: שליטה ברגשות, יכולת פזיזת גבוהה, סבולת ויכולת ליצור תוקפנות (קפלן, 1999).

במסגרת התרבותית-חברתית הזאת גדלים הבנים בישראל; וכשבן מגיע לגיל גיוס, היינו לרגע האפשרות לממש את אתוס הלוחם, נמצאים ההורים – תהא אשר תהא עמדתם הפוליטית – במצב מורכב הכולל גם את הצורך ההתפתחותי להיפרד מבנם היוצא לעצמאות, וגם את הרגשות השונים הנובעים משליחתו לצבא, במיוחד לשירות ביחידה קרבית, הכרוך בסיכונים ממשיים. חוויות המתגייסים וההורים נחקרו בכמה מחקרים (מייזלס, 1995; מצר, 2009; סופר, קטן ושוחט, 1993) אך רובם בחנו את עמדות ההורים רק מבחינת השפעתן על הבן החייל ועל הסתגלותו לצבא. יש מעט מחקר, בארץ ובעולם, על חוויות ההורים מנקודת מבטם לנוכח הגיוס הקרוב (מצר, 2009). המחקרים העלו כי ההורים אכן מתמודדים עם כמה קונפליקטים: תלות-עצמאות, גאווה-פחד, ערכי-חברתי; שינוי בתפקידים במשפחה (סופר ועמיתים, 1993); מחויבות חברתית-תרבותית ולאומית בצד שאלות על הכרח וצווים פנימיים; שימור הקרבה עם הבן לעומת אפשרויות מימושו העצמי, נפרדות וצמיחה (אלאור, 2001; מצר, 2009). במחקרה של מן-שלו (2016), שנעשה על חוויות ההורים לבנים בגילים שונים החל מהלידה לנוכח ידיעת הגיוס, תיארו אימהות את התחושה כי אינן יכולות להצליח בשתי מטלות אימהיות: לגדל את הבן בביטחון ועם זאת לאפשר לו לאמץ זהות גברית

נפרדת; ואילו אבות תיארו כי הם נעים בין הזדהות עם ערכים של הגנה על המדינה ועל משפחתם בעוד אותם ערכים מסכנים את בניהם.

זאת ועוד. הקונצנוס בחברה הישראלית על יעדיו ועל תפקידיו של הצבא, שבעבר היה מלא, התחלף בשנים האחרונות בעמדות ביקורתיות יותר כלפי שירות הצבאי (Levy, 2009). שינויים אלו הם חלק מההקשר שבו חווים הורים את גיוס בניהם לצבא, ועשויים להשפיע על חוויותיהם.

מחקרים בישראל העלו כי גיוס הבנים הפגיש את ההורים עם רגשות עזים, ולעתים סותרים, ועם קונפליקטים תוך-אישיים ואסטרטגיות התנהגותיות סמויות בחלקן, ללא קשר למידת המתח הביטחוני שהיה באותה תקופה (אלאור, 2001; מן-שלוי, 2016; מצר, 2009). ההורים למתגייסים חשו פחד, בלבול, ייאוש וחוסר אונים אך גם גאווה, תקווה וביטחון (מצר, 2009), וגם אימהות שבניהן היו כבר בשירות פעיל, חשו כי אינן יכולות להתערב ולשלט בחיי הבן, שסדר יומן נדחק מפני סדר יומו ושהפרקטיקות האימהיות כלפיו הצטמצמו לבישולים וכביסות (מצר, 2009).

מחקרים שנערכו במדינות אחרות, למשל בהולנד, העלו כי גם הורים לחיילים לא קרביים חוו תסמינים של עייפות וחרדה (Dirkzwager, Bramsen, Adèr, & van der Ploeg, 2005; Rosen & Durand, 2000). מחקר בארצות-הברית העלה כי הורים חוו חרדה לביטחון ילדיהם הנלחמים בעירק ודאגה לרווחתם האישית. ההורים דיווחו על תסכול מהעדר תקשורת זמינה עם ילדיהם, תחושות של חוסר אונים, ועל צורך בתמיכה מגורמים רשמיים ולא רשמיים כדי להתמודד טוב יותר עם המצוקה. הם דיווחו גם על השפעות השירות של בנם על נישואיהם (Crow & Myers-Bowman, 2011). אימהות סבלו ממצוקה נפשית וסיכנו את בריאותן בהתנהגויות כגון עישון, השמנה וחוסר פעילות גופנית. מחקר שהשווה בין אימהות של חיילים קרביים לאימהות של חיילים לא קרביים מצא כי אימהות של חיילים קרביים היו במצוקה נפשית גדולה יותר וסבלו יותר מבעיות בריאות (Slaven-Lee, Padden, Andrews, & Fitzpatrick, 2011).

ההבדלים בין אבות ואימהות מתחילים להתברר יותר לאחורונה. במחקר איכותני פסיכואנליטי נמצא כי אימהות דיברו על רגשותיהן והציפו את הקונפליקטים, ואילו אבות מיעטו להתבטא ואף השתתקו כשעלה נושא הגיוס של בניהם (מן-שלוי, 2016). במחקר ישראלי אחר נמצא כי רמת המצוקה הרגשית בסמוך לגיוס הבן גבוהה יותר אצל אימהות מאשר אצל אבות (Bitton & Tuval-Mashiach, 2017). במחקר שנעשה בהולנד דיווחו אימהות על יותר בעיות שינה ויותר בעיות סומטיות מהאבות (Dirkzwager et al., 2005).

לאור ממצאים אלו, המצביעים על חוויה נבדלת של אימהות ואבות, ומרמזים כי השירות הצפוי מעורר רגשות מורכבים ואף מצוקה בקרב אימהות, בחרנו להמשיך ולחקור כיצד חוות אימהות ישראליות את המתחים שתיארנו, וכיצד הן מתמודדות עימם.

בין גאווה לאשמה: התמודדות אימהות ישראליות לקראת גיוס בניהן

באופן ספציפי, ביקשנו לבחון כיצד אימהות חוות את ההיבטים השונים שהגיוס לשירות קרבי מזמן, וכיצד הן מתמודדות במצבים שבהן הן חוות קונפליקט או מתח בין ערכים שונים וסותרים. החלטנו להתמקד דווקא באימהות לבנים בכורים, שכן אנו מניחות שהעוצמות הרגשיות לנוכח גיוס הבן הבכור, כשעדיין אין לאימהות התנסות קודמת עם גיוס בן לצבא, תהיינה גבוהות יותר.

שיטת המחקר

מחקר זה הוא איכותני קונסטרוקטיבי בגישה נרטיבית (De Finna & Georgakopoulou, 2015). אנו נשענות על הגדרה רחבה הרואה במחקר נרטיבי "כזה המבוסס על דיווחים מילוליים של אנשים אודות התנסויותיהם. סיפורים אלה אינם צריכים להתחבר לאוטוביוגרפיה שלמה, הם יכולים להיות אמירות או סיפורים תיאוריים קצרים שנוצרים בלשוננו ובסגנונו האישיים של המספר בתגובה לשאלות פתוחות של החוקר" (Josselson & Lieblich, 2001, p. 280). הנחתנו היא כי הנרטיבים שעולים מן הראיונות מבנים את המציאות כפי שהיא נראית בעיניה של כל אם בנקודה זו של חייה ושל חיי בנה, ודרכם היא מספרת משהו על מציאות חייה, ולכן אינם מתיימרים להציג תמונה "אובייקטיבית" אלא דרך אפשרית להבנת החוויה ולמשמעויות הנלוות לה (תובל-משיח וספקטור-מרזל, 2010).

המדגם

במחקר השתתפו 15 אימהות ישראליות יהודיות בשנות הארבעים-חמישים לחייהן שבניהן בכורים לומדים בכיתה י"ב או נמצאים לפני גיוס לשירות קרבי, ושמועד הגיוס הוא בשנה הקרובה בזמן קיום הראיונות. נעשה ניסיון לבחור נשים המייצגות מגוונים חברתיים שונים. המרואיינות הגיעו ממקומות שונים בארץ, 12 תושבות יישובים עירוניים, ושלוש מהן תושבות יהודה ושומרון. 12 היו ילידות הארץ ושלוש מתוכן עולות (אחת בילדותה ושתיים בבגרותן). לרוב המרואיינות היו ילדים נוספים (בין אחד לארבעה) פרט לאחת, שזה היה בנה היחיד. 14 מרואיינות נשואות ואחת גרושה. הרקע הדתי שלהן שונה (כרבע מהן אורתודוקסיות, כשליש מסורתיות, והשאר חילוניות). על אף המאמץ לייצג קולות שונים, המדגם שהתקבל בסופו של דבר מוטה מעט מבחינת המעמד החברתי-כלכלי של רוב המרואיינות – בינוני-גבוה.

המרואיינות

המרואיינות אותרו בשתי דרכים: דרך בקשה ממכרים שידעו על המחקר וקישרו עם מרואיינות פוטנציאליות, ודרך פרסום המחקר בקבוצות הורים ולוונטיות שבעקבותיו

פנו כמה אימהות לחוקרת. רוב האימהות שפנינו אליהן הסכימו להשתתף מלבד שתיים שסירבו. האימהות שרואיינו לא קישרו את החוקרת המראיינת לאימהות אחרות (כמו שמקובל לפעמים במחקר כזה). לאחר שיחה טלפונית שבה הוצגה מטרת המחקר ומהלכו עם הבקשה "ללמוד על ההתמודדות של אימהות עם הגיוס הקרוב של הבן הבכור לשירות הקרבי" ומסגרת הזמן לריאיון – כשעה וחצי – נקבע מקום מפגש לפי העדפת המרואיינת. מתוך ההבנה המקובלת במחקר איכותני, כי נרטיבים נוצרים תמיד בתוך הקשר (Zilber, Tuval-Mashiach, & Lieblich, 2008). חשוב לציין כי הראיונות התקיימו בפרק זמן של כשמונה חודשים. כולם פרט לשניים התקיימו לאחר מבצע "צוק איתן" (קיץ 2014). אף ריאיון לא התקיים בזמן הלחימה. במהלך המבצע ליוו כמה מן האימהות בני משפחה שלחמו, נפצעו ואף נהרגו. בן-זוגה של אחת מהמרואיינות שירת בתפקיד פיקודי במהלך המבצע. אחיינן של אחת המרואיינות נהרג. בן משפחה קרוב של מרואיינת אחרת נפצע באורח קשה, אחיה של אחת וקרוב משפחה של אחרת שירת בחי"ר במהלך המבצע. אם כן חשוב לזכור כי הראיונות נערכו כשזיכרון הלחימה טרי בחווייתן של המרואיינות, וייתכן שהשפיע על הבניית הנרטיב.

הליך המחקר

הריאיון נפתח בהסבר קצר על מטרת המחקר, ולאחריו התבקשה כל מרואיינת לאשר את הסכמתה להשתתף במחקר, להקליט את הריאיון ולהשתמש בציטוטים מדבריה תוך העלמת פרטים מזהים. הוצע למרואיינות לסיים את הריאיון בכל עת שתחפוצנה והן הוזמנו לפנות אל החוקרת בהמשך אם יחוושו צורך בכך. לבסוף הוצע להן לקרוא את המחקר לכשיסתיים, ואכן הדבר נעשה עם מרואיינות שהיו מעוניינות. האימהות אישרו את השתתפותן בריאיון בחתימתן על הסכמה מדעת. את כל הראיונות ערכה המחברת השנייה.

שאלות הריאיון

הריאיון כלל שני חלקים. הוא נפתח בהזמנה פתוחה שאפשרה העלאת אסוציאציות אישיות של המרואיינת: "הנושא עוסק בחוויות ומחשבות של אימהות לקראת השירות הקרבי של בניהן, ואני מבקשת להתחיל במה שעולה על דעתך בקשר לבקשה או לנושא". לאחר מכן התבקשה המרואיינת לספר באופן חופשי על בנה, ובהמשך לספר על חוויותיה ורגשותיה לנוכח השירות המתקרב. בחלקו השני של הריאיון נשאלו שאלות ממוקדות יותר על כמה נושאים: הציפיות, החששות והלבטים הקשורים בחוויה האימהית לקראת הגיוס וההתמודדות עימם; הקשר בין האם לבן לאורך השנים; מעורבות בן-הזוג בתהליך; ומידת השותפות של ההורים בתהליכי הבחירה במסלול הצבאי של הבן. לבסוף התמקדו השאלות במקומן של המחשבות על הגיוס לאורך

בין גאווה לאשמה: התמודדות אימהות ישראליות לקראת גיוס בניהן

שנות ההורות ועל העמדה ביחס לגיוס הצפוי. כל מרואיינת יכלה לנוע באופן חופשי בין הקטגוריות ולתאר את חוויותיה מנקודת מבטה. בהתאם לרצף השיחה העלתה החוקרת שאלות הקשורות בעיקרי המחקר: תהליכי התבגרות בהקשר הישראלי, ביטויים של דחק וחרדה והתמודדות עימם, וביטויים לקשר שבין אם ובנה.

עמדות פרשניות וניתוח

עמדתנו ההרמנויטית בפרשנות הממצאים הייתה כפולה, בהתאם לאבחנתה של ג'וסלסון (Josselson, 2004) בין שני סוגי הרמנויטיקה – שחזור ודה-מיסטיפיקציה. כלומר, מצד אחד בחרנו לפרש את הראיונות כפשוטם, דרך הקולות המודעים של המרואיינות בהקשר של גיוס בניהן, אך במקביל, מאחר שהנחנו שמעצם טבעו של הנושא, ייתכן שהראיונות יגעו ברגשות שקשה לבטאם ישירות, ביקשנו גם להתחקות אחר היבטים נסתרים ובלתי מודעים בטקסטים דרך הרמנויטיקה של דה-מיסטיפיקציה. הראיונות נותחו ניתוח תוכני-קטגוריאלי, וניתוח צורני-קטגוריאלי על פי "המודל המרובע" לניתוח ולפירוש של טקסטים נרטיביים שהציעו ליבליך, תובל-משיח וזילבר (2010).

רוב התימות הוגדרו מראש, אך בתוכן עלו תת-נושאים שעלו מהראיונות. בהתאם לכך התגבשו תימות מרכזיות בסיפורי המרואיינות, ובתוכן בחנו היבטים ספציפיים, כפי שפורטו בשאלות הריאיון, כמו היבטים תרבותיים וערכיים, תהליכים התפתחותיים, תהליכים דינמיים ומנגנוני הגנה. בנוסף נבחנו היבטים צורניים-קטגוריאליים, דרך השתלשלות הסיפור האינטואיטיבית של המרואיינת, רצף הדברים, שתיקות ומחוות, הזדקקות לתיווך או שטף דיבור ספונטני. כן נבחנו היבטים צורניים כגון מידת קוהרנטיות ובהירות, שפה אקטיבית או פסיבית, דיבור בגוף ראשון או בלשון מרוחקת, שפה סמלית או ישירה ועוד.

כל אלה אפשרו התייחסות גם למסרים בלתי מודעים העולים בריאיון, ואפילו מסרים החותרים תחת המסר המודע. כדי להגביר את תקפות המחקר השתמשנו בכמה אסטרטגיות, כגון ניתוח הטקסטים בידי שתי החוקרות, דיון משותף בקטגוריות שעלו, ושימוש ביותר מאסטרטגיית ניתוח אחת. כמו כן, השתדלנו לספק תיאור עשיר (thick description) דרך ריבוי ציטוטים מייצגים שימחישו את הרעיונות העולים מדברי האימהות.

מבט רפלקסיבי

מכיוון שאינטראקציית הריאיון מטבעה תלויה בקשר החד-פעמי שנוצר בין מראיינת למרואיינת (שקדי, 2003), חשוב לציין כי שתי החוקרות הן נשים ואימהות שסוגיית ההורות לבנים בשירות קרבי מעסיקה אותן בהקשר מחקרי ואישי. המחברת הראשונה

היא אם לבן שהיה חייל קרבי וסיים את שירותו הצבאי כמה שנים לפני ביצוע המחקר. המחברת השנייה, שערכה את הראיונות, היא אם לבן בכור שהחל את שירותו הקרבי תוך כדי ביצוע המחקר. באופן טבעי, חלק מהרגשות והחוויות שהעלו המרואיינות בזמן המחקר לא היו זרות להן. לעובדות אלו עשויה להיות השפעה על המחקר בשני אופנים לפחות: (1) בשלב איסוף נתונים למחקר – חוויותיה ועמדותיה של המראיינת היו עשויות להשפיע על הראיונות בהטיית התכנים לכיוונים שעניינו אותה במיוחד, או דמו לרגשותיה הפרטיים; (2) הניתוח והפרשנות של התכנים שעלו במחקר היו עשויים להצטמצם עדשות חוויותיהן של החוקרות. כדי להתמודד ככל האפשר עם השפעות אפשריות אלו, ניסו החוקרות – בכל שלבי העבודה, הן בתהליך הראיון והן בניתוח ובכתיבה – להגביר את המודעות להשפעות אלו, דרך בירור והבחנה בין רעיונות, תכנים ורגשות העולים מעולמן של המרואיינות ובין אלה של המראיינת, ותוך דיון עם המחברת הראשונה על ההבדלים והדמיון בין חוויית ההורות סמוך לגיוס לעומת חווייה רטרופספקטיבית בחלוף כמה שנים. עם זאת, ייתכן שתכנים שלא היינו מודעות אליהם השפיעו על הדגשים בריאיון או על דרך הפרשנות.

היבטים אתיים

במחקר ננקטו צעדים המאפשרים שמירה על אתיקה, והוא קיבל את אישורה של ועדת האתיקה של המחלקה לפסיכולוגיה באוניברסיטת בר-אילן. נקבע חוזה, מטרת המחקר נחשפו בסופו באופן מפורט יותר, השיחות התקיימו תוך שמירה על פרטיות ואנונימיות, השתדלנו לגלות אמפתיה וקשב למצוקות המרואיינות אם עלו במהלך הראיון, וכדי לסיים את הראיון בדגש על כוחות התמודדות, התבקשו המרואיינות לדבר על מחשבות חיוביות הקשורות בגיוס. כמו כן, הוצע להן לפנות לחוקרת אם יחוו מצוקה בעקבות הנושאים שעלו, או ירצו סיוע בהכוונה למענה מקצועי. בכתיבת המחקר ובהצגת הממצאים הוסו הפרטים האישיים. בהקשר זה יש לציין כי רוב המרואיינות ביטאו תחושת הקלה ניכרת מהשיתוף בתכנים, והודו על ההזדמנות לשפתן.

ממצאים

עלו כמה תימות עיקריות: התייחסויות לעמדות חברתיות וערכים, ביטויי חרדה ומצוקה, ואצל רוב המרואיינות – תיאור ההתמודדות כמתרחשת בכדידות גדולה, שאי אפשר לחלוק עם חברות או עם בני-הזוג. המרואיינות תיארו מכלול עשיר של רגשות, לעתים סותרים, וכן מתח. הן התקשו ליישב בין עמדותיהן לבין רגשותיהן, בין התפיסה הערכית המדריכה אותן לבין החרדה המלווה אותן.

בין גאווה לאשמה: התמודדות אימהות ישראליות לקראת גיוס בניהן

תחילה נציג את התפיסות והערכים שביטאו האימהות כלפי הגיוס, לאחר מכן את החרדה והדאגה, ולבסוף את הניסיונות להתמודד עם מכלול החוויה, ורגשות הבדידות שנלוו לכך.

תפיסות ועמדות על השירות הקרבי

כל המרואיינות היו שותפות לתפיסה כי הצבא, ובכללו השירות הקרבי, הם מרכיב חשוב בהבניה החברתית-תרבותית, כפי שאפשר לראות בדברי תמי:

הצופים, היישוב, המשפחה, כאילו כולנו, המשפחה המורחבת, כאילו זה obvious שמשרתים בקרבי, זה פדיחה אם זה לא קרבי. [השירות הצבאי הוא] חוויה מאוד משמעותית מבחינת חברות ישראלי, והיא קריטית והכרחית. [...] זה שהוא ישרת ויהיה החיבור לחברה הישראלית [...] אני לא צינית, ואני לא, ואני לא.... אה... זה ראייה ציונית עתיקה כזו.

החייל הקרבי הופך להיות מודל לחיקוי, כפי שעולה מאופן תיאורה של עירית שיח בין בנה לאביו:

הוא חושב שזה מה שאבא מצפה ממנו... עכשיו, הוא מעולם לא אמר לו: "אני הייתי חייל קרבי וזה הטעות שעשיתי ואל תעשה את זה"; הוא אמר: "אני הייתי חייל קרבי ואני חושב שזה עיצב את חיי, עיצב את אופיי, זה עיצב את אישיותי, אני מי שאני בגלל זה".

היא ממשיכה ומתארת אגב כך קונפליקט פנימי ביחס לאופי השירות הרצוי מבחינתה של הבן:

וכן, יש את הגאווה המסוימת, של הבן שלי [...] צנחן, עושה משהו משמעותי למדינה [...] את יודעת, אני כל הזמן אומרת 'חבל שאתה לא שקמיסט', אבל אם הייתי צריכה לקום בבוקר עם ילד שקמיסט מול ילד צנחן כנראה שאני כן מעדיפה בסוף ילד צנחן.

ההסללה החברתית לשירות הצבאי והקונפליקט שהיא יוצרת

בדומה לממצאיה של מן-שלוי (2016), אצל חלק גדול מהמרואיינות נוכחת המודעות לשירות קרבי כבר בשלבים מוקדמים של ההורות, וזו מלווה את חווייתן הרגשית, כדברי מיכל:

אני חייבת להגיד לך, שבאולטרסאונד הראשון, עם כל ילד שאמרו לי [צוחקת] שרואים שזה בן, זה הדבר הראשון שעולה לי בראש, איך אני אעבור את הצבא, זה הדבר הראשון, זה עוד מתחיל שם.

אורנה מספרת:

ביום השלישי של נפילת ההורמונים [...] אני התחלתי לבכות כי ארוז הולך לצבא. עכשיו זה היה תקופת הזוהר של אוסלו, אוטוטו שלום, ואני [...] במשך חצי יום, בכיתי על זה ש'למה נולד לי בן? ואני לא מוכנה שהוא יתגייס לצבא'. ככלל. והיה כמובן, כולם צחקו עליי, ואמרו שעד שהוא יתגייס לצבא יהיה שלום".

אצל רננה, מרכזיותו של השירות הצבאי ניכרת אפילו ברמה של תכנון המשפחה:

כמובן שמרגע שילד נולד, שאת יודעת בהיריון, יש לך בן [...] מתחיל איזה כאב בטן עמום [...] לא יודעת, זה די נורא להגיד את זה, אבל אני זו... כן, זה משהו שהוא תמיד נמצא, גם בהתלבטות, ללדת עוד ילד, לא ללדת עוד ילד, אתה תמיד חושב כאילו אם במקום הזה, אם אתה רוצה שלושה אתה צריך ללדת יותר? [צוחקת] זו מחשבה איזמה.

המודעות לגיוס הצפוי מנכיחה עצמה ככל שהשנים חולפות והילד גדל, במיוחד לנוכח אירועים ביטחוניים-צבאיים ומלחמות.

חלק מהמוראיינות ציינו אבני דרך משותפות, כגון הופעת הצו הראשון, המציאות הביטחונית וכן זיכרון לאומיים, כבעלות תפקיד בעיצוב המציאות הזאת. ענת מספרת:

הגיע צו ראשון, ואת יודעת כזה התרגשות, בשבילו זה היה התרגשות, את מרגישה שזה עוד מעט, אוטוטו.

המציאות הביטחונית במיוחד נתפסה בלב רוב האימהות כתורמת למחשבות על השירות הצבאי העתידי של הבן. כך למשל, נורית מציינת:

לדעתי כל פעם שהיה מבצע עמוד ענן, מלחמת הלבנון השנייה [...] אז חשבתי, וואו יהיה לי עוד מעט, לא עוד מעט, יהיה לי בן בצבא.

תמי נזכרת:

בגיל שלושה שבועות [...] אני אגיד לך משהו ממש מזעזע, אהמ... הוא נולד בתקופת פיגועים מחרידה [...] וגם המון חיילים בלבנון נהרגו, הייתי יושבת בחופשת [...] לידה, אני זוכרת את עצמי מניקה בשעות הבוקר, רואה טלוויזיה את החדשות המזוויעות האלה, והייתי אומרת לעצמי את לא עושה דבר טוב. את מרעילה. את מרעילה את הילד, הילד בן שלושה שבועות, את מרעילה אותו עם הדבר הנורא הזה.

ליסה מזכירה את ימי הזיכרון כיסוד תרבותי מבנה ויחד עם זאת מבטאת את התנגדותה לכך:

בין גאווה לאשמה: התמודדות אימהות ישראליות לקראת גיוס בניהן

אני לא אוהבת להתחבר לדברים האלה יותר מדי, אני לא יכולה לשבת שם לבכות ולראות, אני מנסה איכשהו, עוברת את היום, מנסה לא להתחבר יותר מדי.

אבישג נוגעת בכאב באופי הפרדוקסלי של ההבניה החברתית הזאת:

אני לא רוצה להעביר לילדים את המסרים האלה. הבן הצעיר שלי פעם אמר: אני רוצה למות בצבא כדי שיעשו עליי סרט ביום הזיכרון.

למרות הקושי שמעוררת ההסללה החברתית לשירות הצבאי, המרואיינות מדברות על רצונן שבנן ישרת בשירות קרבי. עירית מבכרת בן צנחן על פני שק"מיסט, ויפעת אומרת:

יש בי המון רצון שהוא יהיה בקרבי, כאילו אם זה היה חף מדאגות אז ברור שהייתי רוצה שזה, כאילו יש בזה משהו מאוד אה... אהמ... כאילו מאוד יפה, שהוא הולך לקרבי.

אבישג גם היא סבורה כך:

הרבה מאוד תכונות שלו יוכלו לבוא לידי ביטוי. השטח. הוא איש שטח.

וכך גם ענת:

הוא לא אוהב את הלשבת במשרד, להושיב את עצמו בשולחן עבודה, אוהב יותר את הפעילות בחוץ.

מיכל מבטאת בצורה הישירה ביותר את הקונפליקט בין הרצון האימהי שהבן יהיה חלק ממורשת השירות הקרבי, ויממש את עצמו בשירות התובעני ביותר האפשרי, ובין ההתנגדות הפנימית לחשיפתו למצבי סכנה:

כאילו, איך אפשר להגיד — אני רוצה שהוא יעשה את המקסימום, שהוא יהיה קרבי? אני בכעיה. אני לא יכולה, אני לא יכולה להגיד: תשמעי, אני ממש מעדיפה שיעלו על איזושהי בעיה רפואית והוא יצליח להתחמק [...] נגיד הייתה לי אימא של תלמיד שאמרה: אני לא מוכנה שהוא ילך לקרבי [...] אני לא אוכל להיות שלמה עם עצמי, זה משהו נורא נורא עמוק וטבוע בפנים.

ברגע אחר מתייחסת מיכל לקונפליקט הזה באופן מפורש, וגם להכרעה שלה:

אבל שוב אני לא שלמה עם עצמי, כי אם את מעמידה אותי כאימא, מה זאת אומרת תצילי את הילדים שלך כאילו, אל תשלחי אותם לסכנה, תברחי מזה! אז כאילו הייתי עושה הכול שלא. מצד שני, אנחנו חיים פה במדינה שאני לא יכולה להגיד לילדים שלי תחמקי מזה, אל תלכו.

מבחינתה, המחויבות לתרומה למדינה חשובה יותר מהסיכון הצפוי לבנה וכמובן גם יותר מרווחתה האישית.

המרואיינות העלו רגשות מורכבים לנוכח הסתירות האינהרנטיות בין ערכים שונים הקשורים בתפיסה העצמית והחברתית שלהן כאימהות, בין ערכי אהבה ואחריות הורית וערך קדושת החיים ובין ערכים של הגנה, הקרבה, מחויבות חברתית ועוד. נדגים זאת בדבריהן של איילת ושל עירית. איילת מתארת התנגשות בין ערכים שהיא חוששת שבנה יתקשה להתמודד איתה, שכן נראה לה שהמסרים שעברו אליו בתהליכי החינוך היו מורכבים ולא חד-משמעיים. חשש זה התחדד לה במבצע "צוק איתן", כשמצד אחד עמד הערך של שמירה על חיי האזרחים, אך מצד שני התקיים רצון להימנע ככל האפשר מסיכון חיי חיילים. הקושי שאיילת מתארת הוא כפול, שכן בדבריה היא מתארת לא רק את קשייה לנוכח הקונפליקט, אלא גם מזדהה עם מה שהיא מדמינת כקשיים שיהיו לכן שלה, כשיעמוד מול דילמות מוסריות וערכיות דומות. היא אומרת שהיא מקווה שבנה יידע להתנהג באופן מוסרי כחייל; אפילו שבעצם הצירוף הזה מתקיים להבנתה אוקסימורון, שהרי חייל מכוונן להרוג. גם עירית מצביעה על קונפליקט דומה:

אני גם כאילו בדעוטיי — לא אגיד הפוליטיות, אבל ההומניות לפחות — אני לא רוצה מלחמות [...] לא שיש לי פתרונות אחרים מוצלחים, כן, לצערי הרב, אבל ממש אני לא רוצה ילד לוחם.

גם רננה מתחבטת באופן מודע בקונפליקט זה מנקודת מבט אחרת:

מצד אחד אני מאוד פוחדת. מצד שני, יש לי גם את הצד של ה... אהמ... אני ציונית בהגדרה. אני לא מתביישת בזה. [מה זה ציונית? אהמ... וזה אומר שאני מאוד שייכת לפה, אהה, אני לא מתלבטת אם לארוז מזוודות ו... אהמ... כאילו אני חלק מהמקום הזה [...]. כאילו אני מאוד מעריכה את הקיום שלנו, ויש איזה גאווה לקחת חלק במה שצריך במה שקורה [...] זה טבעי כן, שהוא יעשה כן, מה שאפשר ומה שצריך.

נראה שאחת הדרכים להתמודד עם החרדה לשלום הבן היא בחיזוק ההצדקה להכוונה לשירות הקרבי, ואת זה מוצאות האימהות, גם אם עמדתן הפוליטית מתנגדת לצבאיות, דרך הזדהותן עם תפיסות ערכיות חברתיות או אישיות. רננה מוצאת צידוק פוליטי:

אני מאוד מעריכה את הקיום שלנו, ויש איזה גאווה לקחת חלק במה שצריך במה שקורה.

גם אפרת מציגה עמדה מגובשת ולא קונפליקטואלית. היא מצטטת את אמה:

העולם מתחלק ל'מתנשפים' ול'עושים', ואנחנו צריכים להיות בעושים. זה כאילו מסר מהבטן.

בין גאווה לאשמה: התמודדות אימהות ישראליות לקראת גיוס בניהן

כמי שמשתייכת לקבוצת ה'עושים', היא אינה חווה קונפליקט כלל, ואינה שותפה לקושי שאימהות אחרות ביטאו, ותחתיו היא מציגה תפיסת עולם מוצקה המתבססת על תודעה היסטורית עמוקה. לעומת זאת, כאשר יש ביטוי לשבר אידיאולוגי, או אי יכולת להזדהות עם האתוס החברתי ביחס לצבא, נראה שהאם מתקשה עוד יותר בהצדקה ובקבלה של השירות. אבישג, לדוגמה, מציינת את הפחד:

הפחד לאבד אותו. הפחד לאבד אותו בשביל שטות כזאת [...] אני כבר לא יכולה להיות שותפה למטחנה הציונית שאומרת שבשביל לחיות פה אנחנו צריכים לאבד את הטובים.

גם ליסה מתארת משבר:

האמנתי בזה כשהייתי בתיכון, וגם האמנתי שאסור להחזיר את ימית, וגם האמנתי שבלה בלה בלה, אבל אני לא כל כך מאמינה בזה יותר. כי פעם הרגשתי [...] שמה שקורה – המדינה איתך! אני לא מרגישה ככה. אני לא מרגישה שתומכים בך, שעוזרים לך, שדואגים לך, אני מרגישה שתן, תן, תן, תן...

כאשר בוחנים את עמדתן, את התייחסותן, ואת חלקן של האימהות בהבניית האתוס התרבותי המציב את השירות הקרבי כאידיאל לאומי, עולה כי הן מודעות לכך שכולן, גם אלה שיוצאות חוצץ נגד האתוס, נוטלות חלק פעיל בתהליך ההבניה וגם מהוות סוכנות חברתיות, המשמרות ומתחזקות אותו. רובן, פרט לאחת, ביטאו קונפליקט גדול בין המסר שבשמו הן מחנכות (ואם לא הן באופן ישיר אז המסגרות החינוכיות והסביבה שבהן גדלים הבנים) ובין הרצון לשמור על חיי בניהן, תוך שהן מתארות רמות שונות של חרדה המלווה קונפליקט זה. ניכר כי האימהות מעגנות את עמדתן ואת יחסן לבחירות של בניהן בחשיבה רציונלית ואינטלקטואלית שמקורה באתוס החברתי-תרבותי. בכך הן מתגוננות מפני החרדה שהיציאה לשירות הקרבי מעוררת, ובכל זאת, אצל רובן, אין בכוח האמצעים הרציונליים הללו כדי להימנע מן החרדה ומן הדחק.

ביטויים של מצוקה ודחק

המרואיניות ביטאו בדרכים שונות דאגה רבה וקושי לשלוט בה. אחת התימות המרכזיות שנקשרה לתחושת המצוקה היא התימה של חוסר שליטה לנוכח הגיוס. חוסר השליטה נחווה ככפול: גם כקשור למציאות הגיוס עצמה, ולאיי היכולת של האם להתערב ולשנות את מהלך העניינים, אבל בד בבד כקשור לאי שליטה בתגובות הרגשיות ובחרדה לנוכח המצב. יש שהמחשבה על הגיוס עוררה חרדה גבוהה כל כך עד שהמרואינית אפילו לא

יכלה להודות בקושי שלה בהקשר הזה, אך אפשר היה ללמוד על כך מדרכה להתייחס למצבים מקבילים פחות מפחידים. יפעת מספרת:

אין לי כאילו את הפחד שלא יסתדר או משהו כזה, גם אין לי את הפחד שמהו יקרה [בצבא]. פשוט פתאום שהוא לא יהיה לידי, זה מה שמפחיד אותי [...] אם הוא יוצא אפילו לטיול שנתי או משהו והוא לא נמצא איתי בבית, אני מרגישה כאילו, נהיה לי חור בלב, קשה לי להפקד כשאחד מהם לא נמצא איתי בבית.

יפעת מתארת את הקושי לתפקד במצב שבו אין לה לכאורה שליטה, מצב שבמבט מן הצד נראה טבעי, יציאה לטיול, ושרמות החרדה שהוא עשוי לעורר פחותות מזה של גיוס לשירות קרבי. במצב הזה היא מתארת קושי גדול ואף משתמשת בביטויים קשים הקשורים לאובדן: "נהיה לי חור בלב", לעומת זאת, אפשר שאת החשש והחרדה מפני השירות הקרבי, העמוקים אפילו יותר, אינה יכולה לחוש מרוב שהם מאיימים, ולכן היא מתנתקת וחשה שאין לה "פחד שמהו יקרה".

גם עבור מישל, העולה החדשה, נקשר הגיוס בחוויה של דאגה בלתי נשלטת הקשורה גם באי-ההיכרות עם המערכת ועם מה שצפוי לבנה. כשהמראיית מבקשת ממנה לפתוח באופן חופשי במחשבות שהגיוס של בנה מעורר היא עונה:

חשש, פחד, ברור. קודם כל יש לנו [רק] בנים [...] שזה גם מפחיד, כאילו כולם. גם אה... זה הבכור, אני לא יודעת מה זה, אני לא... אני עולה חדשה, אני לא הייתי בצבא, אני לא... כאילו זה חדש לי כל העניין הזה.

מדבריה ניכרים בלבול והעדר קוהרנטיות המעידים על המצוקה שהנושא מעורר. נוסף על כך היא חשה זרה שאינה חלק מהחברה המכירה את החוויה, מה שמעצים את הפחד וגם את הבדידות החווייתית. אפשר שהקושי לשלוט על המילים הנאמרות נובע לא רק בגלל קשיי השפה אלא בשל המצוקה שמעורר הנושא. גם אצל נורית נראה שהדאגה אינה נשלטת. בתגובה לשאלת המראיית אם יש לה חששות בקשר לגיוס, היא עונה:

ברור, אמרתי שדבר ראשון שזה מעלה בי זה דאגה, ודאי שיש חששות, יש המון חששות. [מה?] שיקרה משהו, ש... אהמ...

נורית מתקשה להעלות את הדברים באופן מפורש, אינה מפרטת ממה בדיוק היא חוששת, וממשיכה:

אני יכולה גם להגיד לך, שאחד הדברים, זה נורא להגיד, אחד הדברים מבחינתי להביא ילד רביעי זה כאילו המחשבה שפה במדינה, ילדים הולכים לצבא ויש מלחמות, אין מה לעשות ו... אם חס וחלילה יקרה משהו אני אשאר עם שני ילדים.

בין גאווה לאשמה: התמודדות אימהות ישראליות לקראת גיוס בניהן

באופן בלתי רציונלי, לנוכח תחושות חוסר השליטה, נורית מתארת ניסיון לשלוט במצב שאין באפשרותה לשלוט בו. מכיוון שאין ביכולתה להשפיע על גורל בניה העתידים להתגייס היא מכניסה למערכת השיקולים של הרחבת המשפחה – דבר שכן נתון לשליטתה – אפשרות של פגיעה באחד הבנים. שיקולים דומים בדבר תכנון המשפחה עלו גם בדבריה של רננה, כאילו תכנון הבאתם של יותר ילדים לעולם מבטא שליטה במקום שבו היא חשה אוכדן שליטה.

אחד מביטויי המצוקה הוא בכי, כמה מרואיינות חוות כבכי בלתי נשלט. עם סיום הריאיון עם רננה, היא דומעת ומגיבה לכך באומרה:

זה נורא, את רואה, אני מתחילה לטפטף [צוחקת].

גם תמי מתארת מצבים שבהם היא מוצאת את עצמה בוכה מכל דבר, כאילו דבר זה משקף איזו דאגה בלתי נשלטת:

אני תמיד בוכה בכל הקטעים הקשים האלה בחדשות, אבל אה... בכיתי המון בצוק איתן. המון המון המון [...] אני די בכינית ואני בוכה בקלות מכל מיני אירועים טרגיים בחדשות, אבל זה היה במינונים גבוהים. אני חושבת שזה היה אחד הביטויים של הפחד.

גם מיכל מעלה תוך כדי הדיבור את קשייה לשלוט בדאגה, אך בד בבד היא מספרת כיצד היא מצליחה בסופו של דבר להשיג שליטה מסוימת:

כאילו עם הבנים זה לא צחוק! [...] זה לא צחוק. זה לא צחוק. זה סכנה. זה ממש סכנה. אני מרגישה את עצמי מדברת עם אלוהים. זה בסדר שאני מכניסה את אלוהים פה? זה מאוד חזק בסיפור [צוחקת]. אני אומרת לו: תקשיב, אם צריך לקרות משהו, שזו תהיה פגיעה. כאילו את יודעת, אפשר גם פגיעה, לא צריך ללכת עד הסוף.

הפנייה המאגית לאלוהים בניסיון לנהל עימו משא ומתן על המחיר שתשלם, מנסה להפוך את התגובה ולהחזיר לעצמה מידה של שליטה לנוכח הדאגה. כך גם הנכונות האירונית "להסתפק במועט" – בפגיעה. ועם זאת נראה שאין בדברים אלה להרגיע, ולכן השליטה, כשהיא מושגת, מושגת בעזרת החלטה מנטלית לא לפחד. כך היא ממשיכה:

אני אניגד לך מה עוד מתיש אותי במחשבה על זה. זה לא רק שלוש שנים, זה לא שלוש שנים, אצל הגיסים שלי והאחים שלי, הם בני קרוב לארבעים, והם עדיין משרתים [...] כלומר גם השלוש שנים האלה זה לא נגמר! [...] אז זה סיפור פשוט שצריך לחיות איתו כל החיים [...] עכשיו בגלל שאני יודעת שזה ילווה אותי חלק מאוד נכבד מחיי אם לא הכול, אני לא נותנת לעצמי להיכנס להיסטריות.

מיכל חווה אי יכולת לשלוט בדאגה, נראה לה שאין לה "מרחב נשימה" בתוך החוויה ארוכת השנים של דאגה מתמדת לקרובים הנמצאים בשירות קרבי ושל שחיקה הנגזרת ממנה, ולכן היא מוצאת לכאורה אסטרטגיה להתמודדות ו"לא נותנת לעצמי להיכנס להיסטריות". בהמשך דבריה ניכר שהיא עצמה אינה משוכנעת ביעילות האסטרטגיות ובכל זאת היא נשענת עליהן:

רק אני אומרת לעצמי: הם חייבים לעבור, ואני אומרת לעצמי [...] זה ברור שכולם יתחננו וברור שלכולם יהיו ילדים, ואין, כאילו, אני אומרת לעצמי, אין אפשרות אחרת.

באין יכולת "לשלוט" בדאגה מיכל מנסה למצוא מקורות עידוד שימתנו את תחושות אובדן השליטה.

לעומת קולות אלו, שאפיינו את רוב האימהות במחקר, עלו קולות אחרים מכמה מרואיינות, שאצלן הדאגה לא תפסה מקום משמעותי, ובהתאמה, לא עלתה חוויה של חוסר אונים או העדר שליטה. כך עונה אורנה לשאלת המראיינת על פחדים ודאגות:

כיוון שיש לי שריטה כל כך עמוקה, עם צלקת (מתייחסת לנפילת החבר במלחמת לבנון הראשונה), [...] זה פשוט נהדף הרבה לפני, אז האם אני פוחדת(ת)... אני לא בן אדם, כאילו גם כששאלת על השאלות אם אני... אני לא רואה סרטים, אני לא חוששת, אני כן בן אדם פטליסטית בקטע של גורל [...] ו... ולכן אני לא מתעסקת בעתיד.

גם אפרת בוחרת עמדה מתפקדת, ונמנעת מכל מחשבה על אפשרות מדאיגה, היא אפילו אינה קוראת לדברים בשמם, ואינה מציינת במילים מה עשוי לאיים עליה אלא נוקטת את המילה "זה":

נתחיל ביום-יום שאני חושבת על זה אני בסדר, זה לא, אם זה נמצא אז זה קבור עמוק עמוק. אני ישנה טוב. [...] אני זוכרת שבת דוד... כאילו אחיינית של בעלי התגייסה, שהיא שנה מעל רועי, כאילו היינו ממש צוחקים עליהם, היינו בכינוסים משפחתיים הייתה [...] מתקשרת, אז אבא אימא לא משנה מי היה כולם רצים החוצה: 'עלי...' כאילו אנחנו לא בזה... ממש לא! כאילו, ממש, לא! כאילו זה לא האופי שלנו ואנחנו גם לא נהיה כאלה, על גופתי המתה, [צוחקת] אין מצב, זה ממש מגוחך. אבל אני ערה לסכנות. כאילו עכשיו שהוא חזר שאלתי אותו: דיברו אתכם? הסיפור הזה של החברה' שהתאבדו, אתה יודע מי הכתובת שלך? אתה יודע עם מי לדבר?

מעניין, שתחת המילים הבוטחות נקשרים דבריה של אפרת בסמנטיקה של מוות או פגיעה, היא נוקטת לשון מטפורית של דבר ה"קבור עמוק עמוק", בוחרת להביע את התנגדותה בביטוי "על גופתי המתה", ולבסוף, כשהיא מדמינת סוג של קשיים העשויים

בין גאווה לאשמה: התמודדות אימהות ישראליות לקראת גיוס בניהן

להתעורר בצבא, עולים קשיים שסופם התאבדות או פגיעה. ברמה המוצהרת אפרת איננה מדברת לכאורה על חשש לחיים, אך ברמה הסמויה תכנים אלה נוכחים מאוד.

ביטויי חרדה גופניים ונפשיים

מתוך הראיונות עלה כי המצוקה מתבטאת בצורות שונות, גופניות ונפשיות. אלו כללו בעיקר ביטויים של חוסר מנוחה, בכי, עצבנות, הפרעות שינה, ולעיתים גם אפיונים פיזיים של מתח, כמו הופעת חום ופריחה אצל איילת כמה ימים לפני גיוס בנה. מיכל מספרת שלפעמים היא מרגישה תחושות פיזיות קשות עד כדי שיתוק:

אני אומרת: אני לא יכולה לנשום, אני מרגישה כאב בטן, אני מרגישה שאני משותקת, שאני לא יכולה לעשות כלום, שאני לא יכולה לזוז [...] זה קורה סביב, כשאני, כששומעים על חייל שנהרג, כשאני קוראת בעיתון, כשאנחנו מדברים על [מזכירה את שמו של האחייך שנהרג בצוק איתן]... סיטואציות כאלה משתקות אותי.

דניאלה מספרת כיצד במהלך "צוק איתן" הייתה מתעוררת בלילות בבכי ופחדים, והיא קושרת זאת למציאות המתקרבת:

אני התעוררתי כל לילה בבכי ובפחדים מטורפים. [ש: באמת?] כן. ממש פחד, כי רואים שהמציאות מתקרבת, והמציאות עכשיו היא יותר קשה מלפני כמה שנים.

בדברה על הדברים הללו היא מוסיפה בדמעות בעיניים:

גם עכשיו. עוד שנייה אני בוכה [...] זה פחד של מוות.

גם יפעת, שלאורך כל הריאיון תיארה כיצד היא מנסה להתנתק ממחשבות מעוררות חרדה, מציינת:

אבל אני יודעת שכשיגיע הרגע אני... [צוחקת] אהיה על כדורי הרגע [צוחקת]. אין ברירה, אין ספק למה? כי אני אמא בסטרס.

לימור מגלה שהמחשבה על הגיוס מעוררת בה עצבנות, בכי ומתח. היא מתארת עוצמה גדולה של הפרעות שינה ועצבנות בזמן מבצע "צוק איתן", אך מוסיפה שזה היה גם קודם:

גם לפני. לדעתי מאז שהוא התחיל לדבר על הקרבי. במגירה תמיד. [כדורי שינה]. תמיד היה שמה, מאז ש... שמתחילים... עם הצו ראשון.

גם נורית מוצאת עצמה במצב דומה:

בלילה חושבת על זה במיטה, אני גם מוצאת את עצמי בוכה [...] ואני בטוחה שככל שיתקרב התאריך של הגיוס יהיה לי יותר ויותר קשה, אין לי ספק.

מיכל מדברת על רגעים שהיא מרגישה שהיא "משותקת", "לא יכולה לעשות כלום", "לא יכולה לזוז", "כמה שניות כאילו מאובנת". נורית מוצאת עצמה "בלילה חושבת על זה במיטה" ואף "בוכה". גם לימור מתארת מצבים שבהן היא מוצאת עצמה בוכה ומוסחת מן המשימות היום-יומיות.

מצוקה או פגיעה בתפקוד היום-יומי

במפתיע, רוב המשתתפות לא תיארו פגיעה בתפקוד היום-יומי. רובן ככולן נשים עובדות ומתפקדות ומחזיקות משפחות. וכך, למרות המצוקה והפחדים הממשיים שמלווים אותן, או לצידם, ואף על פי שחלקן מתארות רגעים קשים, שעשויים להפריע את שגרת היום-יום, הרי שככלל הן ממשיכות לתפקד היטב במכלול תפקידיהן, ונראה כי רובן מצליחות למנוע מן המצוקה להפריע לשגרה. ליסה מתארת שאינה מאפשרת לפחדיה להפריע בחיי היום-יום:

אני בן אדם פוחד. אני חושבת שאני נורא טובה בלהסתיר את זה.

גם אורנה מזכירה שהיא מקפידה על כך ש"זה" לא יגיע אליה — "זה פשוט נהדף הרבה לפני". ואילו אפרת מדברת על כך שהיא ישנה "ממש טוב", ודווקא מציינת את הציפייה החברתית שאינה נכונה לגביה, שהגיוס ישפיע על תפקודה לרעה. היא מבקרת את תגובות חברותיה לעבודה, ומרמזת שהן מדביקות זו את זו בחרדה:

אני גרה בהתנחלות שאני חושבת שהרבה שם מרגישים כמוני, אבל פה בחדר המורים השיח הוא לגמרי לגמרי אחר: את ישנה בלילה? את לא ישנה בלילה, את מתרגשת? את לא מתרגשת, את בוכה? את לא בוכה, איך את מסכימה שייקחו לך את הילד? שזה פשוט משפטים ש... [...] יש פה חרדת אימהות בעיר, יותר מאשר אצלנו ביישוב.

מדבריה אפשר להבין כי אסטרטגיית ההתמודדות שלה מושפעת מאופן תפיסתה את עצמה כחלק מקהילה בעלת חוסן, וכי השתייכות זו מקלה על התמודדותה.

חרדה מפני הצפוי

כאשר הבן עדיין גר בבית, או נמצא בשנת שירות או מכינה קדם-צבאית, לכאורה אין סכנה נשקפת לחייו, ועל כן תופעות הדחק שמתעוררות בלב האימהות קשורות יותר במצב של חרדת ציפייה (anticipatory anxiety), שהוגדרה בספרות כחרדה מפני מה שעוד לא קרה אך צפוי להתרחש. חרדת ציפייה הורית נובעת מחששות של הורים מפני אירועים עתידיים, ובכללם הציפייה לגורל רע לילדם (Fisak, Holderfield, Douglas, 2012). ואולם נוכחותו הממשית של אירוע ביטחוני, כמו חטיפתם של שלושת הנערים ורציחתם בקיץ 2014, וכמובן מבצע "צוק איתן",

בין גאווה לאשמה: התמודדות אימהות ישראליות לקראת גיוס בניהן

שהתרחשו בסמיכות לראיונות, הביאו חלק מן המרואיינות לחוויית הזדהות עמוקה עם החיילים הנמצאים בסכנה כאילו היו בניהן. חלקן לא יכלו שלא לדמיין את עצמן כאימהות לאותם לוחמים. הן חוו מעין חשיפה סובייקטיבית: תרחישים ממשיים של סכנה מוחשית הנשקפת לחיי בניהן. נראה שהסכנה והמתח שנשקפו ללוחמים קרובי משפחה או בנים של חברים עוררו באימהות תגובות הזדהות עמוקות, כאילו היה המצב ממשי עבורן, קרוב ולא מדומיין. דניאלה מספרת כיצד התעוררה בלילות "בבכי ובפחדים מטורפים"; תמי אומרת שהיו לה בעיות שינה:

ישנתי הרבה הרבה פחות, והיינו בקבוצת ווטסאפ של המשפחה בשעה 01:20, 02:00 עם נעה, וכולם מבינים למה נעה לא ישנה (בנה של נעה שירת בעזה), אבל גם אנחנו לא ישנו, אחיות שלי ואני.

לימור ממחישה את ההזדהות בצורה חזקה:

ואני לא אעמוד בזה... ואני לא יכולה, ואני רואה את האימא הזאת ואת האימא הזאת, וכל היום רצות לשטחי כינוס, ו... הילד לא התקשר, ו... הילד לא אכל והילד לא שתה, ואני... אני בחרדות אה... אני אני כבר מדמינת את זה, אני כבר חווה את זה, אני חווה את זה כאילו אחד מהם, אחד מהם זה רותם. ולא ישנה בלילה, אני מתעוררת באמצע הלילה, יושבת בזה, חונק לי בגרון, מדליקה את הטלוויזיה, שומעת עוד פעם חדשות, נכנסת עוד פעם לאינטרנט כאילו כאילו כאילו אני שם, כאילו אני אחת האימהות של הילדים שם, הזדהות כזאת. כל הזמן אני אומרת לבעלי [...] אני לא רוצה... אני לא רוצה שהוא יתגייס, אני לא רוצה ככה, אני לא רוצה להיות...

היא איננה מסוגלת להשלים את המשפט, מה היא לא רוצה להיות? אם לחייל קרבי? אם לחייל במלחמה? אם שכולה?

הגיוס הצפוי והחשש ממנו עולים גם בחלומות. כך לימור מתארת את מצוקתה:

אחרי הצו הראשון הבנתי שהוא ממש נחוש, וזה במקביל לצוק איתן שמתחיל. ואני מתחילה כזה... [צוחקת] להיכנס לסרט, [...] אז זה מתחיל להיכנס לי למחשבות ולחלומות.

חוויית המלחמה טלטלה והביאה אותה להזדהות ולחוויה כאילו היא כבר אם של לוחם:

מספיק שאיזה יחידה נפצעה שמה ו... כל המסוקים ו... בית חולים ואחר כך רואים את ההורים יושבים שמה מראיינים אותם וזה... זה... ישר. ישר ראיתי את עצמי שמה כאימא שיושבת שם בכית חולים והבן שלה פצוע בחדר ניתוח.

חוסר הקוהרנטיות בדברים, והקושי לעקוב אחר ההבחנה בין היום ללילה ולהצביע על המקום שבו מתעוררים הפחדים והמחשבות מלמד עד כמה חזקה החוויה של לימור.

בהקשר זה חשוב לציין כי הזיכרונות של תחושותיהן מהמלחמה, שהיו טריים בזמן הריאיון, היו כה מעוררי חרדה עד שהשתלטו גם על רגשות אחרים שעלו ונחוו לנוכח הגיוס הצפוי ולפני המלחמה. גם כשהגיוס הצפוי עורר תחושות של גאווה והישג, הם נשכחו לנוכח המראה הקשה שהציבה המלחמה מול האימהות. אולי בשל כך, בתשובה לשאלה פתוחה בתחילת הריאיון על מחשבות ותחושות בקשר לגיוס הקרוב, עלו בעיקר תכנים המבטאים ציפיות שליליות ופחדים חזקים. רק מיעוטן ביטאו בצד החשש גם רגשות חיוביים:

דבר ראשון זה מעלה דאגה, זה מעלה המון גאווה. (נורית)
התחושה הבסיסית היא בעיקר חרדה. מזה. אבל יש גם צד של כאילו, לא יודעת, מין סיפוק של וואו, הוא הגיע לשם. (רננה)

ואולם אצל רוב האימהות המחשבה האוטומטית על הגיוס חסרה ביטויים חיוביים של צמיחה והתפתחות, והיו בה יותר ציפיות שליליות ואף קיצוניות באופיין. בהקשר זה תמי אומרת:

תראי, אני חייבת להגיד ש... אני במקום אחר אחרי צוק איתן. כי, אה... זה כל כך נכנס לתוך הבית העניין של המחיר, הקורבנות [...] שלפני צוק איתן היה לי איזה סוג של התרגשות וציפייה ו... כאילו תקווה בשבילו שילך לו טוב, שיצליח, ופתאום ... האובדנים הגדולים האלה אמרו לי 'טוב יאללה, שלא יעשה כלום, שלא יהיה קרבי' [...] ואמרתי [...] בוא'נה זה אנחנו, זה מחר, זה מחר, ילדים, יואב זה מחר, אהמ... וזה היה נורא קשה, זה היה נורא.

נראה כי היכולת להיצמד לצד המשמח שבגיוס מתאפשרת כל עוד הגיוס רחוק והסכנה אינה מוחשית, אך כשזה מתקרב, ובמיוחד בתקופה של מצב ביטחוני מתוח, קשה להתנתק מהדאגה.

התמודדות

בניסיון למנוע מן התכנים להגיע אל מרחב תודעתי שאין שליטה עליו, בוחרות רבות מן האימהות באופן אקטיבי להימנע מעיסוק במחשבות המאיימות, להדחיק, להתכחש או להתנתק מהסכנה שבגיוס. כשדניאלה שומעת שלא נעשו כמעט מחקרים על התמודדות אימהות עם הגיוס של בניהן, היא מפטירה: "עדיף". ולשאלה מדוע "עדיף" היא עונה: "עדיף לא לדבר."

תגובתה הראשונה של רננה לבקשה לריאיון בנושא הגיוס הייתה רתיעה, ובריאיון עצמו הסבירה:

נוח לי להדחיק את זה, אני פוחדת מזה... [...] נוח לי לשים את זה בצד, עד שלא תהיה לי, עד שאני לא אהיה חייבת כאילו ממש שזה יהיה, שם.

בין גאווה לאשמה: התמודדות אימהות ישראליות לקראת גיוס בניהן

דברים אלה ממחישים פעולה מודעת של הגנה מפני שקיעה בחרדה מהצפוי. נראה שכדי שלא להתעמת עם ה"ענן" הצפוי עם גיוס הבן, האם מוכנה להודות באופן מפורש על שימוש בהדחקה, כדי להימנע לכאורה ממגע עם החרדה. גם אימהות אחרות מבקשות להימנע מההתמודדות. מיכל אומרת:

אני לא חושבת עליו. אנחנו לא חושבים. לא מדברים [...] אני לא אוהבת את המתח, אני לא אוהבת את זה שאני לא נושמת.

ליסה מספרת שהיא מנסה שלא לחשוב או לדאוג מהגיוס המתקרב:

אני כאילו, כאילו מתעלמת מזה [...] כאילו זה לא משהו שקורה, כשזה יבוא אני אתמודד עם זה.

היא מציינת שדרך התגובה שלה נראתה לבן-זוגה "צינית או לא מתחברת", אבל לדבריה -

אני לא יכולה להתחבר לזה. כי זה... כאילו, זה לא מקום שאני אפילו מרשה לעצמי ללכת אליו. כאילו.

יפעת מודעת לכך שההימנעות, הניתוק וההכחשה שלה הם חלק ממנגנוני הגנה שסיגלה לעצמה כדי להתמודד עם מצבים מעוררי חרדה, והיא ערה לכך שלעיתים היא משלמת מחיר על השימוש במנגנונים אלו, אך נראה שאין בכוחותיה להתמודד עם החרדה שתצוץ בעמידה לנוכח המצב כהווייתו.

כאילו כשאני מרגישה שמהו רע יכול לקרות אני מתנתקת.

היא מאמינה שעבורה חיוני להתנתק:

בשלושה הימים הראשונים [למבצע צוק איתן] הייתי צמודה לטלוויזיה, לא הייתי מסוגלת לעבוד [...] ואחרי שלושה ימים סגרתי את הטלוויזיה, סגרתי את הרדיו, וזהו. ואז היה סבבה. [אהה] גם נסעתי עם חברה באמצע לחו"ל, בתוך המבצע, זאת אומרת לא ידענו שזה בתוך המבצע, [...] אז כן, אני מתמודדת מצוין בבריחה.

לא פעם התקשו המרואיינות להתייחס באופן מפורש ולומר מפני מה בדיוק הן חוששות, אבל נראה כי מתקיים אצלן קשר שתיקה פנימי – כלומר, הן מכירות את פחדיהן ויודעות על קיומם, אבל אלו כה מפחידים ואף משתקים, שהתחושה היא כי עדיף להתנתק מהם ולהסיח בכוח את הדעת.

אולי לכן, לא במפתיע, חוויה של בדידות חזרה על עצמה בדברי כמחצית מהמרואיינות. נראה שאי היכולת להתקרב אל הפחד, בשילוב עם התחושה שאסור לדבר נגד המיתוס החברתי המכונן את הצבא כחשוב וכמצדיק קורבנות בחיי אדם, הותירה

את חלקן בתחושה שהן מתמודדות לבד עם חוויותיהן ופחדיהן לקראת השירות הצפוי. גם מול בני-זוגן, שלכאורה חלקן עימן את הדאגה המשותפת לבן, לא תמיד תוארה התקשורת כפשוטה, ולעתים הוצגה כלא קיימת. מיכל מעלה את הקונפליקט בין הרצון האינטואיטיבי לשמור על הבן שלה ובין הצורך שישירת בקרבי, אך אומרת שאינה דנה על כך עם בני-זוגה:

אנחנו לא חושבים. לא מדברים. גם עומר, גם אני. אני לא מדברת עם עומר, מה יהיה כשרז ילך לקרבי. ו... ולמה [...] אנחנו לא מדברים, אנחנו לא מדברים.

יפעת מציירת מצב שבו אין מקום לשיחה כזאת בינה ובין בני-זוגה. לשאלה אם היא משוחחת עם בני-זוגה על הנושא היא מתמהמהת מעט ועונה:

אהמ... כמעט ולא. כמעט ובכלל לא... אה... [ש: חושבים קצת מה יהיה?] לא. אבי כאילו צוחק עליי, אומר: אני לא עונה לטלפונים. [צוחקת] כשגל בצבא אל תקשרי אליי. [צוחקת]. אם יקרה משהו את לא מתקשרת אליי.

ההיסוסים בדבריה, וגם פרצי הצחוק, יכולים להעיד על אי הנחות והמצוקה שהנושא מעורר בה, וכן על רצון פנימי להעלות את הדברים ולדון בהם עם בני-זוגה. יפעת קושרת את העדר הדיבור בין השניים בהסבר רציונלי לכאורה שתוכנו מאגי, כאילו יש בדיבור כוח לכונן מציאות:

לא דיברנו על זה, כלומר לא... אני גם כאילו אולי, אם אני לא אדבר על דברים רעים הם לא יקרו, אז אני לא מדברת על זה.

לעיתים, הבדידות שהן מתארות היא תוצאה של מאמץ מכוון להסתיר את רגשותיהן, בחשש מהתייחסות מזלזלת של הסביבה. מישל מספרת שכשעולות אצלה מחשבות של חשש ופחד היא שומרת אותן לעצמה, ואילו לימור חושפת תחושה של ביקורת מצד הסביבה לרגשותיה:

הם אומרים לי: זה לא נורמלי, תפסיקי... אז אני שומרת את זה לעצמי.

חשוב לציין כי כרבע מהמרואינות תיארו את בני-זוגן כחולקים עימן את הרגשות השונים לקראת הגיוס, וכמקור משמעותי לתמיכה ולהתמודדות. רק מעטות סיפרו ששיתפו ברגשותיהן חברות או אימהות אחרות במצב דומה, ואף אחת לא ציינה פנייה ליעוץ מקצועי.

דיון

במחקר הנוכחי ביקשנו לחקור את חווייתן של אימהות לבנים בכורים לנוכח השירות הצבאי הצפוי של הבן, על סמך ממצאי מחקרים קודמים, שהראו כי חוויה זו מעוררת

בין גאווה לאשמה: התמודדות אימהות ישראליות לקראת גיוס בניהן

מצוקה, ועשויה להיות אמביוולנטית. ביקשנו להעמיק בהבנת הגורמים התורמים למצוקה, וכן ללמוד מהמרואינות אם הן חוות קונפליקט, ואם כן, כיצד הן מתמודדות עימו. ממצאי המחקר מעלים תמונה עשירה, ובה תופסות המצוקה והחרדה מקום גדול בחוויית האימהות. רגשות אלה מוחרפים בשל תחושת בדידות המלווה חלק גדול מהאימהות, וכן בשל חשיפה רבה לתקשורת, שבזמן המחקר עסקה רבות בתיאור ההשלכות השליליות של הלחימה ב"צוק איתן" על מצבם הנפשי על החיילים. חוויה של קונפליקט בלתי פתיר עלתה ברובם המוחלט של הראיונות. כמו במחקרים קודמים נמצא שהמרואינות תופסות את גיוס בניהן ככורח הנגזר ממצייאות ביטחוניות, לאומית וחברתית ולתוכן זה הבנו את הורותן (גילעת, 2011; מייזלס, 1993; מן-שלוי, 2016; קפלן, 1999; ששון-לוי, 2006); אך הן חוששות מפני מימושו הלכה למעשה של הכורח הזה. במובן זה מאופיין תהליך הגיוס בדטרמיניזם, שממנו אין לאם מוצא, ועל כן עליה להתמודד עם המחיר הנפשי, המצוקה, החרדה והדחק, הנלווים אליו. כך חווה כל אם מחדש את הפרדוקס המובנה במיתוס העקידה הנובע מעוצמת המפגש שבין מימוש אידיאל עם חרדה קיומית.

מן המחקר עולה כי האימהות רואות עצמן סוכנות חברתיות המכוונות את בניהן לשרת בצבא – חלקן מתוך נאמנות, מחויבות ושותפות גורל, וחלקן כקורבן של שיטה. הן מחנכות באופן פעיל או בדרכים סבילות (בית ספר, אזור מגורים, חברה) בדרך שמשפיעה על הבן לגבש מוטיבציה לשירות ביחידה קרבית. בנוסף, הן מצביעות על גורמים לאומיים ותרבותיים התורמים להכוונה זו: מציאות ביטחונית, ימי זיכרון וסדר יום תקשורתי המייחד מקום חשוב גם למציאות הביטחונית וגם לסיפורי הנופלים.

בדבריהן מציגות האימהות את המתח שבתוכן הן שרויות: מצד אחד הן מודעות להתוויה התרבותית ולחינוך שבשמו בניהן עומדים להתגייס, ועל כן הן מרגישות אחריות – מתוך גאווה או מתוך אשמה. מצד שני הן מבקשות לגונן על בניהן מפני הסיכונים שבשירות הקרבי, אך מרגישות שאין ביכולתן לשלוט בסכנה, מה גם שבניהן כבר עצמאיים ויכולים לקבל החלטות בעצמם.

עיקר החשש של המרואינות נובע מחווייתן שהמצב אינו בשליטתן כבר מרגע לידת הבן, הדבר נמשך לאורך חייו ובשלבי ההכוונה טרום גיוסו ועד המעבר שלו לרשות הצבא. אז הן נאלצות לנקוט אסטרטגיות התמודדות המוכרות להן – רגשיות או קוגניטיביות (Lazarus & Folkman, 1984). את הרגשות העולים במחקר הנוכחי אפשר לקשור לממצא כי נשים נוטות לנקוט יותר אסטרטגיות ממוקדות רגש (Angst et al., 2002), במיוחד במצבים של העדר שליטה.

מהממצאים עולה כי היבטים של חרדה מפני הצפוי (anticipatory anxiety) מופיעים אצל המרואינות ברמות שונות. הן ביטאו בדבריהן פנים רבות של חרדה או דחק: חוסר מנוחה, קשיי ריכוז, הפרעות בשינה, מתח פיזיולוגי ובכי.

הדחק וחרדת הציפייה תוארו כקיימות ממילא אצל רובן המוחלט של המרואיינות, אך נראה כי הנסיבות שבהן התרחש המחקר הנוכחי, ובשל סמיכותו למבצע "צוק איתן", העצימו עוד יותר את החרדה מפני השירות הצפוי. המרואיינות תיארו הזדהות עם אימהות אחרות לחיילים במצבי סיכון, בעקבות היכרות אישית עם משפחות שבנן נפצע או נהרג, ובשל השפעות של התקשורת. אפשר לראות היחלשות מנגנוני הגנה, וגם ביטויים פיזיים או פסיכולוגיים של דאגה בלתי נשלטת, ככי והפרעות שינה. חלק מן המרואיינות חוו את הדחק בדרך של "חשיפה סובייקטיבית", שהיא חוויה אישית של חשיפה לאירוע מלחיץ גם אם באופן אובייקטיבי לא נחשפו בפועל (Sever, Somer, Ruvio, & Soref, 2008) כדי להתמודד עם חוסר האונים האינהרנטי לסיטואציה, משתמשות האימהות באסטרטגיות שונות, ואחת הדרכים היא להיעזר בהצדקות אינטלקטואליות ורציונליות המצדדות בשירות הקרבי או מוצאות היבטים חיוביים בשירות הקרבי. חלק מההצדקות מדגישות היבטים אישיים של מימוש עצמי, אחרות היבטים חברתיים של תרומה לחברה, אחריות הדדית וחובה אזרחית; ויש שהן מדגישות היבטים אזרחיים ופוליטיים הקשורים בשמירה על הביטחון ובמחויבות לאומית והיסטורית. אסטרטגיה נוספת היא ניסיון להימנע באופן יזום ומכוון ממחשבות על הנושא, וכשהוא עולה, נעשים מאמצים להדחיק ולהסחית את הדעת.

ואכן, נראה כי המאמצים נושאים פירות, ורובן המוחלט של המרואיינות תיארו תפקוד אישי, משפחתי ומקצועי תקין למרות המטען הרגשי שעימו הן מתמודדות. אולם ייתכן כי דווקא בשל כך הן נשארות לבד עם ההתמודדויות, שאינן נראות, ופעמים רבות אינן מורגשות בעיני הסביבה שיכלה להיות מקור לתמיכה.

אם כן, אומנם הגיוס מסמל את ההשתייכות החברתית והנשיאה בעול המשותף והתרומה לחברה, אך ההתמודדות איתו היא אישית, ואף בודדה. האימהות מגייסות את הכוחות הקיימים בתוכן ואת אסטרטגיות הפעולה המוכרות להן כדי להתמודד לבד עם החרדות. בכך ניכרת הפרדוקסליות של התהליך: ההקשר הוא חברתי, תרבותי רחב, ואילו ההתמודדות — פרטית. על האם להמשיך לתפקד, להדחיק, להימנע, וכל זאת כדי שלא להפריע את שגרת היום, להמשיך ולהיות, כדברי אפרת, "בצד של העושים ולא בצד של הנושפים". במובן זה ממשיכות המשתתפות לשמר את הסדר החברתי המתעלם מקשיי השירות הקרבי עבור מי שסובב את החייל. הנושא אינו מועלה אפילו בשיחות עם אימהות אחרות, או עם חלק מבני-הזוג, גם בשל הניסיון האישי להימנע מלגעת בפחד, גם בשל הבושה על הפחד, וגם משום שהאימהות נזהרות מ"לעורר שדים מרובים" אצל אימהות אחרות, בשל רגישות הנושא. לכן, רוב המרואיינות תיארו את עצמן כמתמודדות לבד עם הפחד והקושי.

בין גאווה לאשמה: התמודדות אימהות ישראליות לקראת גיוס בניהן

מגבלות המחקר

המדגם קטן (15 מרואיינות), והוא מורכב בעיקר מגנשים ממעמד כלכלי-חברתי בינוני ובינוני-גבוה. לכן יש לנקוט עמדה זהירה ביחס לפרשנות הממצאים. יתרה מכך, ייתכן שהמדגם מייצג דווקא אימהות שחוות מצוקה רבה, ולכן דווקא מרואיינות אלו הסכימו להשתתף במחקר. ייתכן שאופיו של המרכיב הערכי, או האתוס התרבותי שמחזיקות אימהות ממעמד חברתי אחר, כגון עולות חדשות מחבר העמים ומאתיופיה, או ממעמד חברתי-כלכלי נמוך, או לא יהודיות, יהיה אחר. את זאת יהיה מעניין לחקור בהמשך. במחקר הנוכחי לא נבחנו חוויותיהם של אבות לחיילים טרום גיוסם, וחשוב לחקור גם את נקודת מבטם וללמוד כיצד אבות תופסים את שירות בניהם, ומה מסייע או מקשה עליהם לנוכח השירות המתקרב.

מבצע צוק איתן וחטיפת שלושת הנערים שקדמה לו, היו סמוכים למועד הראיונות ועמדו ברקע, וייתכן שהעצימו רגשות מצוקה וחרדה בקרב המרואיינות. עם זאת, במציאות החיים בישראל, מבצעים או אירועי לחימה אינם נדירים; ולכן אפשר להכליל את ממצאי המחקר הנוכחי על המציאות הישראלית.

לסיכום, מהראיונות עולה כי באופן פרדוקסלי כל אם חווה בנפרד ובדרך הייחודית לה את מחיר השותפות בתהליך הקולקטיבי-חברתי. הפער שנחשף כאן בין חוויה של שותפות גורל קולקטיבית, מחויבות לאומית ותרומה חברתית, חוויה שבה שותפה האם בהיותה חלק מהבניית האתוס התרבותי, לבין רגשות הדחק והחרדה האישיות ומנגנוני ההתמודדות, מעוררים תהייה בדבר האחריות החברתית לסייע בחוויה האישית הזאת, או לפחות לתת לגיטימציה לביטויי הרגש הכרוכים בתהליך הגיוס. הגיוס הוא חוויה מאוד מרכזית בחברה הישראלית, והורים רבים מלווים במהלך השנים כמה ילדים לשירות צבאי, וכך לאורך תקופת חיים ממושכת הורים נמצאים במצב שבו ילדיהם אמורים להתגייס או כבר משרתים, ומכאן חשיבותו של המחקר הנוכחי. אפשר שבכוחו של המאמר הנוכחי להשמיע ולהנכיח גם את הקולות המבטאים דחק וחרדה ולעורר מודעות לצורך להתייחס אליהם באופן ממשי, גם כשאלו רק נרמזים. אפשר לעשות זאת, לדוגמה, באמצעות יצירת מסגרות חברתיות או מקצועיות לעיבוד החוויה, כגון קבוצות לאימהות העומדות לפני גיוס בניהן; בהעלאת הנושא לשיח החברתי בישראל; או בהנגשת כלים מעשיים להתמודדות יעילה עם חרדה.

נקודות מפתח

- המחקר על התמודדות הורים עם הדחק הקשור לשירות הצבאי של ילדיהם הינו מועט.
- ייתכן שקיים קונפליקט בין רגשות חיוביים ותמיכה בצורך לשרת ובין חרדות ומצוקה בקרב ההורים.
- מחקר איכותני זה בחן את חוויותיהן של 15 אימהות לבנים לקראת גיוס, את קיומו של הקונפליקט בחוויותיהן, ואת התמודדותן עימו במידה שהוא קיים.
- רוב המרואיינות חוו מכלול סותר של רגשות – גאווה וסיפוק מהגיוס הצפוי, לצד חרדות, תסמינים פיזיולוגיים של דחק, ודאגה רבה. התמודדותן תוארה כיעילה ברוב המקרים, אך התרחשה בכדידות וללא תמיכה.
- ראוי לחשוב על התייחסות ציבורית וחברתית להיבטים המאתגרים ולמצוקה שעולה בחוויות האימהות ולהציע מענים מקצועיים וחברתיים.

מקורות

- אלאור, ת. (2001). תנאים של אהבה: עבודת האימהות מסביב למחנה. תיאוריה וביקורת 19, 114-79.
- אלמוג, ע. (1997). הצבר – דיוקן. תל-אביב: עם עובד.
- גילעת, י. (2011). אמהות ולאומיות: קולן של נשים אמניות בשיח השכול וההנצחה. ישראל 18, 266-235.
- ליבליך, ע., תובל-משיח, ר. וזילבר, ת. (2010). בין השלם לחלקיו, ובין תוכן לצורה. בתוך: ל. קסן ומ. קרומר-נבו (עורכות), שיטות לניתוח נתונים איכותניים (עמ' 21-42).
- באר-שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- מיזלס, ע. (1993). השירות הצבאי כמרכיב מרכזי בחוויה הישראלית. סקירה חודשית 8-9, 3-19.

בין גאווה לאשמה: התמודדות אימהות ישראליות לקראת גיוס בניהן

מייזלס, ע. (1995). לקראת גיוס. בתוך: ח. פלום (עורך), מתבגרים בישראל: היבטים אישיים משפחתיים וחברתיים (עמ' 117-200). אבן-יהודה: רכס הוצאה לאור.

מן-שלוי, ח. (2016). מהאולטרה-סאונד לצבא: המסלול הלא-מודע של הגבריות הישראלית. חולון: רסלינג.

מצר, ש. (2009). קולן השותק של אימהות לחיילים קרביים. בתוך: א. פרוני (עורכת), מבט מהפסיכואנליזה וממקום אחר (עמ' 257-268). רעננה: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.

סופר, ג., קטן, ל. ושווט, ת. (1993). המשפחה כ"כץ שיגור" — משמעות גיוס הבן הבכור לצבא במשפחה הישראלית של שנות התשעים. חברה ורווחה, י"ג, 351-365.

קימרינג, ב. (2001). קץ שלטון האחוסלים, ירושלים: כתר.

קפלן, ד. (1999). דוד, יהונתן וחיילים אחרים. תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.

שקדי, א. (2003). מילים המנסות לגעת. תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, הוצאת רמות.

ששון-לוי, א. (2006). זהויות במדים — גבריות ונשיות בצבא הישראלי. תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד ומאגנס, האוניברסיטה העברית.

תובל-משיח, ר. וספקטור-מרזל, ג. (2010). מבוא. בתוך: ר. תובל-משיח וג. ספקטור-מרזל (עורכות). מחקר נרטיבי: תיאוריה, יצירה ופרשנות (עמ' 7-43). ירושלים: מאגנס ומכון מופת.

Angst, J., Gamma, A., Gastpar, M., Lépine, J. P., Mendlewicz, J., & Tylee, A. (2002). Gender differences in depression. *European Archives of Psychiatry and Clinical Neuroscience*, 252(5), 201-209.

Bitton, S., & Tuval-Mashiach, R. (2017). *Reciprocal influences between distress symptoms of parents of combat soldiers and of their child as a result of the military service*. Paper presented at the Psychology Departmental Research Conference, Bar Ilan University, Israel, June, 2017.

Crow, J. R., & Myers-Bowman, K. S. (2011). "A fear like I've never felt": Experiences of parents whose adult children deployed to combat zones. *Marriage & Family Review*, 47(3), 164-195. doi: 10.1080/01494929.2011.577660.

De Fina, A., & Georgakopoulou, A. (Eds.) (2015). *The handbook of narrative analysis*. Sussex, England: John Wiley & Sons.

Dirkzwager, A. J. E., Bramsen, I., Adèr, & van der Ploeg, H. M. (2005). Secondary traumatization in partners and parents of Dutch peacekeeping soldiers. *Journal of Family Psychology*, 19, 217-226. doi: 10.1037/0893-3200.19.2.217

- Fisak, B., Holderfield, K. G., Douglas-Osborn, E., & Cartwright-Hatton, S. (2012). What do parents worry about? Examination of the construct of parent worry and the relation to parent and child anxiety. *Behavioral and Cognitive Psychotherapy, 40*, 542-557. doi: 10.1017/S1352465812000410
- Josselson, R. (2004). The hermeneutics of faith and the hermeneutics of suspicion. *Narrative Inquiry, 14*, 1-28. doi: 10.1075/ni.14.1.01jos
- Josselson, R., & Lieblich, A. (2001). Narrative research and humanism. In K. J. Schneider, J. F. T. Bugenthal, & J. F. Pierson (Eds.), *The handbook of humanistic psychology* (pp. 275-289). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984) *Stress, appraisal, and coping*. New York, NY: Springer.
- Levy, Y. (2009). Is there a motivation crisis in military recruitment in Israel?. *Israel Affairs, 15*, 135-158. doi: 10.1080/13537120902734426
- Rosen, L. N., & Durand, D. B. (2000). Coping with the unique demands of military life. In J. A. Martin, L. N. Rosen, & L. R. Sparacino (Eds.), *The military family: A practice guide for human service providers* (pp. 55-72). Westport, CT: Praeger Publishers.
- Sever, I., Somer, E., Ruvio, A., & Soref, E. (2008). Gender, distress, and coping in response to terrorism. *Affilia, 23*, 156-166. doi: 10.1177/0886109908314317
- Slaven-Lee, P. W., Padden, D., Andrews, C. M., & Fitzpatrick, J. J. (2011). Emotional distress and health risk behaviours of mothers of United States Marines. *International Nursing Review, 58*, 164-170. doi: 10.1111/j.1466-7657.2010.00860.x
- Zilber, T. B., Tuval-Mashiach, R., & Lieblich, A. (2008). The embedded narrative: Navigating through multiple contexts. *Qualitative Inquiry, 14*, 1047-1069. doi: 10.1177/1077800408321616

פגיעות מיניות בין אחאים: פרשנותם של האחאים המעורבים והשלכותיה על תפיסות אנשי המקצוע המטפלים

נועם תרשיש, אפרת לוסקי, דפנה טנר ושוש תורג'מן

רקע: פגיעה מינית בין אחאים מוגדרת כרצף התנהגויות מיניות בילדות שאינן נחשבות כסקרנות מינית מותאמת-גיל, ונתפסת כאירוע משברי הדורש התערבות. עם זאת, למרות שכיחותה הגבוהה, מורכבותה והשלכותיה הקשות על משפחות ויחידים, הידע המחקרי בנושא עדיין מועט.

מטרות המחקר: בחינת הפרשנות המיוחדת לפגיעה מינית בין אחאים בעיני האחאים המעורבים וכיצד זו משליכה על תפיסות אנשי המקצוע במרכז ההגנה.

שיטת המחקר: המחקר נערך במרכז ההגנה בירושלים ובחן 163 מקרי פגיעה מינית שהופנו למרכז ההגנה בשל פגיעה מינית בין אחאים. נבחרו שתי מתודולוגיות איכותניות: ניתוח מסמכים של תיקי המשפחות וכן ניתוח תוכן משש קבוצות מיקוד בהשתתפות צוות המרכז.

ממצאים עיקריים: שתי תימות מרכזיות עלו מהמחקר. הראשונה היא הפרשנות של האחאים עצמם את היחסים המיניים ביניהם כאחת משתי תפיסות: "הפגיעה המזוהה", תפיסה דיכוטומית בין אח בעל התנהגות מינית פוגענית ואח נפגע; ו"שגרה נורמטיבית", המבנה את הפגיעה כחלק משגרת חיים ייחודית למערכת האחאית. התימה השנייה עלתה מקבוצות המיקוד: תפיסה של חובת הדיווח המוטלת על המטפלים כמחבלת בתהליך הטיפול במשפחה; לעומת תפיסה הרואה בחובת הדיווח אמצעי הגנה חיוני לנפגע.

מסקנות והשלכות לפרקטיקה או למדיניות: הממצאים מצביעים על חשיבות מתן הקול לאחאים המעורבים בפגיעה ולאנשי המקצוע, כדי לקדם את ההבנה של תופעה מורכבת זו, ולשקול לשלב את דעתם בפנים השונים של המפגש הטיפולי, המשפחתי והחוקי.

מילות מפתח: פגיעות מיניות בין אחאים, פגיעות מיניות בילדים, מרכזי הגנה, מתודולוגיה איכותנית

מבוא

פגיעה מינית בין אחאים מוגדרת כרצף של התנהגויות מיניות המתרחשות בין אחאים, ושאינן נכללות בהגדרה 'סקרנות מינית מותאמת-גיל' או התנהגות מינית נורמטיבית (Thompson, 2009). הפגיעות נעות על רצף, בין פגיעות שאין בהן מגע, כגון חשיפה לפורנוגרפיה, דרך התנהגויות כגון ליטופים מיניים, ועד אינוס וחדירה (Haskins, 2003). חוקרים משערים כי פגיעה מינית בין אחאים היא הפגיעה הנפוצה והמתמשכת ביותר מבין הפגיעות המיניות בתוך המשפחה (איזיקוביץ ולב-ויזל, 2014; Tyler, 2011). למרות זאת, ניכר כי שיעורי הדיווח על תופעה זו לרשויות הם הנמוכים ביותר, וייתכן שהדבר נובע מנטיית המשפחות ואנשי המקצוע לשייך את המעשים לסקרנות ולמשחק טבעי בין אחאים, או אף להימנעות מדיווח כדי לשמור על שלמות המשפחה (McNevin, 2010). עם זאת, מסתבר כי הגדרת המעשים המיניים בין אחאים כאקט הדדי, לא מזיק ונורמטיבי, אינה אלא מיתוס, שאינו נתמך במחקר אמפירי או בספרות קלינית (Ballantine, 2012; Tapara, 2012). מחקרים אלו ואחרים עומדים על טבעה ההרסני של פגיעה מינית בין אחאים, העלולה לשאת תסמינים פסיכולוגיים ופיזיולוגיים חמורים, אשר מקרינים באופן שלילי על המשך חייו של הילד (Rudd & Herzberger, 1999; Tyler, 2011).

כדי לספק התערבות ראשונית לילדים נפגעי התעללות מינית ופיזית, לצמצם את הקורבנות המשנית (secondary victimization) ולשפר את איכות החקירה, הוקמו בישראל מרכזי הגנה, המספקים מענה רב-מקצועי כוללני רגיש, זמין ויעיל, תחת קורת גג אחת (ריבקין וסבו-לאל, 2009). השירותים במרכז ההגנה כוללים בין היתר טיפול נפשי ראשוני לילד, סיוע לבני משפחתו באמצעות עובד סוציאלי שמונה לפי חוק הנוער, טיפול והשגחה, התש"ך – 1960, בדיקת רופא, חקירה בידי חוקר ילדים או חוקר נוער, וכן הפנייה לטיפול ארוך-טווח (משרד הרווחה והשירותים החברתיים, 2015). חקיקת חוק סיוע לקטינים נפגעי עבירות מין או אלימות, ה'תשס"ח – 2008 הייתה למעשה הכרה בחשיבותו של דגם מרכז ההגנה וקריאה ברורה להרחיבו ולעיונו בחוק הישראלי.

ריבוי מקרי פגיעה מינית בין אחאים שהופנו למרכז ההגנה בירושלים, הביא את אנשי הצוות ליצור קשר עם כותבי המאמר וליזום מחקר משותף שיעמוד על פרשנותה של התופעה בעיני האחאים המעורבים בפגיעה, וכן כיצד פרשנות זו משליכה על תפיסות אנשי המקצוע, בהקשר הייחודי של מרכז ההגנה.

פגיעות מיניות בין אחאים: פרשנותם של האחאים המעורבים

מאפייניה של פגיעה מינית בין אחאים

אף על פי שמדובר בתופעה רחבת-היקף, פגיעה מינית בין אחאים הוא תחום שהמחקר אודותיו עודנו בחיתוליו (Caffaro & Conn-Caffaro, 2005). הספרות מתארת כמה סוגיות עיקריות שיש בהן כדי להצביע על טבעה המורכב של תופעת הפגיעות המיניות במערכת האחאים, והן יידונו במאמר הנוכחי: שכיחות התופעה; הגבול בין פגיעה מינית בין אחאים ובין התנהגויות מיניות מותאמות-גיל; מאפייניה הייחודיים של פגיעה זו; השלכות הפגיעה בין אחאים על המעורבים בה; מאפייני המשפחות שבהן מתרחשת פגיעה מינית בין אחאים; ולבסוף, סוגיית חשיפת מקרי הפגיעה.

על פי נתוני שנתון "ילדים בישראל" של המועצה הלאומית לשלום הילד (2017) היה מספר הדיווחים לעובדים סוציאליים לחוק נוער (ברשויות המקומיות) על חשד להתעללות בילדים לסוגיה (פיזית, נפשית ומינית) 48,203, 3.4% מתוכם דיווחו כי אח או אחות פגעו בהם. במחקר נוסף שנערך בקרב מדגם מייצג של קטינים בני 12, 14, ו-16 בישראל, נמצא כי 8% מכלל בני הנוער, שדיווחו כי נפגעו מינית, נפגעו מידי אחאיהם (איזיקוביץ ולב-ויזל, 2014). במחקר רטרוספקטיבי בבריטניה מצאו חוקרים כי פגיעות מיניות בין אחאים היו בין הפגיעות המיניות הנפוצות ביותר, כפליים משיעור הפגיעות של הורה בילדו, זאת בקרב מדגם של 2869 משתתפים בוגרים (Cawson, Wattam, Brooker, & Kelly, 2000). בארצות-הברית מצא פינקלהור (Finkelhor, 1980) כי 15% מהסטודנטיות ו-10% מהסטודנטים שהשתתפו במחקר דיווחו כי חוו פגיעה מינית בין אחאים. 43% מפגיעות אלו אירעו כאשר הנפגע היה בן 8 ומטה. במחקר נוסף (Griffee et al., 2014) נמצא כי כמעט 5% מתוך מדגם רחב של כ-2885 סטודנטים דיווחו כי היו מעורבים במקרים של פגיעה מינית בין אחאים. טיילר (Tyler, 2011) חקר מדגם של אסירות ומצא כי מכלל סוגי הפגיעות המיניות המתרחשות במשפחה, פגיעות בין אחאים היו סוג הפגיעה השכיח והחמור ביותר.

פן נוסף של התופעה, המשלים את העיסוק בשכיחותה וחומרתה, הוא הצורך להבחין ולחדד את ההבדל בין התנהגות מינית מותאמת-גיל לפגיעה מינית. בהקשר זה יש להקדים ולומר כי הגדרת המעשים בין האחאים כפגיעה מינית, אל לה לתייג את הילד עצמו כ"עבריין מין", "סוטה" או "מתעלל", וזאת עקב המשמעות הדטרמיניסטית שתיוג זה נושא עבור ילדים (בר-שדה, 2005). כמה מדדים משמשים חוקרים כדי להבחין בין התנהגות מינית מותאמת לבין מקרה פגיעה: (1) פער גילים ניכר בין האחאים, לרוב מעל שנתיים (Laviola, 1992; Phillips-Green, 2002), מצביע על פערים בסמכות וכוח; (2) חומרת המעשים כפועל יוצא של מידת הדדיות היחסים, קיומם או העדרם של כפייה וכוח בקשר, מידת החודרנות שבמגע המיני, משך הקשר המיני ותדירותו; (3) המוטיבציה מאחורי הקשר המיני, והאם היא תולדה

של סקרנות מינית נורמטיבית ותואמת-גיל או תוצר של שליטה, כוח או סיפוק מיני (Ballantine, 2012; Carlson, Maciol, & Schneider, 2006; Rudd & Herzberger, 2003; Veigh & Jo, 1999). חשוב לציין כי למרות הניסיון ליצור מדדים מבחינים, מורכבותה של תופעת הפגיעות המיניות בין אחאים מביאה לעיתים למופעים החורגים ממדדים נוקשים אלו. לדוגמה, פער גילים קטן עשוי להצביע בדרך כלל על התנהגות מינית מותאמת-גיל, אך במקרים רבים פגיעות מיניות בין אחאים מתרחשות בין ילדים קרובים מאוד בגיל. אין מניעה כי גם בקרב שני אחאים בקרבת אותו הגיל יתאפיינו המעשים בכפייה ומניפולציה, ובכך ייחשבו המעשים בחזקת פגיעה מינית (Veigh & Jo, 2003). נמצא גם כי נפגעים מידי אחאים עלולים לסבול מהשלכות דומות על חייהם, בין אם חוו מעשים מיניים חודרניים ובין אם חוו מעשים מיניים שאינם כוללים מגע (Thompson, 2009).

הספרות מצביעה על שני מופעים עיקריים של פגיעות מיניות בין אחאים, המאירות את טבעה המורכב: (1) פגיעות המערבות כוח וכפייה, שבהן ישנה דיכוטומיה ברורה בין אח בעל התנהגות מינית פוגענית לאח נפגע; (2) משחקים מיניים בין אחאים כהליך הדרגתי המאופיין בהדריות, חום וגילוי חיבה, לפחות בשלבים הראשונים (Canavan, Meyer, & Higgs, 1992). בנקודה מסוימת ביחסים אלה אחד האחאים מפתח התנגדות למעשים המיניים, אך ממשיך לקחת בהם חלק עקב לחץ שמפעילים האחאים האחרים. בשלב זה היחסים עוברים שינוי, מאופיינים במניפולציה, איומים, כפייה והפעלת כוח, עד שנעשים דומים למופע הראשון (Carlson et al., 2006). יש לציין כי המחקר הבוחן כיצד אחאים חווים את הפגיעה המינית, מתרכז בעיקר במופע זה (Welfare, 2010). בכל אופן, בכל מופע ייחשבו המעשים המיניים לפוגעניים פחות כאשר שני האחאים קרובים בגיל, כאשר יש הסכמה ועינוג הדדי, וכאשר המעשים המיניים מתרחשים במשך תקופה קצרה (Hardy, 2001).

בניגוד לנטייה הציבורית להפחית מחומרתה של פגיעה מינית בין אחאים, הספרות מתעדת השלכות שליליות של פגיעות מיניות בין אחאים על חיי הנפגעים בילדות ובבגרות: אשמה ובושה, נזק פסיכולוגי, חרדות, דיכאון, כעס, עוינות, חוללות עצמית נמוכה (low self-efficacy), שימוש בסמים, התנהגויות מיניות מסכנות ושאין תואמות-גיל ורה-ויקטימיזציה מינית, פיזית או רגשית (Beard et al., 2013; Carlson, 2011; Morrill, 2014; Tyler, 2011). ממצא נוסף מן הספרות מעלה שאף על פי שבמקרי פגיעה מינית בין אחאים נמצאו ההשלכות החמורות ביותר מבין יתר מקרי פגיעה מינית, המענים הטיפוליים הניתנים לקבוצה זו של נפגעים פחותים משאר קבוצות הנפגעים (Snyder, Bank, & Burraston, 2005).

בהתחשב בהשלכותיה הקשות של הפגיעה ובתגובה החברתית המקלה, גילוי

פגיעות מיניות בין אחאים : פרשנותם של האחאים המעורבים

פגיעה מינית בין אחאים הוא מורכב וקשה, ומחקרים מראים כי הסיכויים שיקרה נמוכים. במחקרם של גריפי ועמיתיו (Griffie et al., 2014), לדוגמה, עלה כי רק 29% מבוגרים שחוו פגיעות מיניות בין אחאים סיפרו על כך להוריהם. במרבית המקרים מסתיימת הפגיעה המינית לאחר שהאח בעל ההתנהגות הפוגענית מתבגר ועוזב את בית המשפחה (Caffaro & Conn-Caffaro, 2005; Finkelhor, 1980). ילדים שחשפו פגיעות מיניות מידי אחאים מתארים מנעד של תגובות חברתיות שליליות לחשיפה, כגון נטייה לראות בפגיעה דבר הדדי, בלתי מזיק, האשמת הנפגע, או התייחסות לפגיעה כאל סוד שצריך להישמר למען שלמות המשפחה (Rowntree, 2007; Welfare, 2008). חשיפת הפגיעה נתפסת כמאורע משברי במערכת היחסים המשפחתית. בני המשפחה עלולים להיקרע בין הצורך להפסיק את הפגיעה מחד גיסא, ובין הצורך להגן על משפחתם מפני תוצאות החשיפה מאידך גיסא (Caffaro & Conn-Caffaro, 2005), ולהימצא במאבק דואלי, נאמנות חצויה המתבטאת בניסיון לייצג את צרכיהם של האח בעל ההתנהגות הפוגענית ושל האח הנפגע גם יחד (Daly, 2014; Harper, 2012). כאשר ההורים יבקשו לאחר האירוע להשיב את האיזון, הם יתקשו בכך בשל קונפליקט הנאמנות בין שני האחאים וההצפה הרגשית שהם חווים (בר-שדה, 2006). במצבים אלו הם נוטים לדווח על תופעות כגון דיכאון, בעיות בריאות וקשיי תפקוד (Lafleur, 2009). כדי להחזיר לעצמם את השליטה במצב הם עלולים להשתמש במנגנוני הגנה לא אדפטיביים כגון הכחשה ופיצול; ואלה עלולים להביא לתגובה בלתי מותאמת המתבטאת בחוסר נגישות רגשית ופיזית הפוגעת במקום המשפחתי, ובמיוחד בילדים (בר-שדה, 2006).

עדויות אלו מן הספרות המחקרית והקלינית מצביעות על טבעה המורכב של תופעת הפגיעות המיניות בין אחאים, בין אם במופעי הפגיעה, במאפייני האחאי בעל ההתנהגות הפוגענית והאחאי הנפגע, בהשלכותיה ובחשיפתה. כל אלו דורשים מענים חוקיים וטיפוליים המותאמים למורכבות זו, כדי להגן על ילדים ומשפחות שנחשפו לתופעה ולמזער את השלכותיה השליליות.

מענים חוקיים וטיפוליים לפגיעות מיניות בין אחאים

המענה הניתן לקטינים שנפגעו מינית בישראל עוגן בחקיקה אשר עברה שינויים עם השנים. בשנת 1960 נחקק חוק הנוער (טיפול והשגחה), התש"ך—1960, והסדיר את ההגנה והטיפול שיינתנו לקטינים נזקקים (ובכלל זה קטינים ששלומם הגופני או הנפשי נפגע) באמצעות בתי המשפט והעובדים הסוציאליים. החוק העמיד את 'טובת הילד' כעיקרון מרכזי המאפשר התערבות במערכת המשפחתית כדרך למנוע מצבי סיכון קיצוניים, להגן על ילדים ולהבטיח את התפתחותם התקינה (פבר וסלוצקי, 2007). בהמשך נוסף תיקון לחוק העונשין, התשל"ז—1977, הידוע גם כ'חוק חובת הדיווח' או כ'חוק חסרי הישע', המטיל על כל אדם חובת דיווח למשטרה או

לעובד סוציאלי שמונה לפי חוק, אם יש לו "יסוד סביר לחשוב שזה מקרוב נעברה עבירה בקטין או בחסר ישע בידי האחראי עליו" (חוק העונשין, סעיף 368, 1977; שפירא, 2009-2010). כמו כן, על העובד סוציאלי לחוק נוער מוטלת האחריות להעביר את הטיפול בתיק למשטרה, או להפנות בקשה לוועדת הפטור הקבועה בחוק חסרי ישע ולבקש לפטור אותו מדיווח (נחמני-רוט, 2009-2010; Charmaz, 1995).

חובת הדיווח התעצבה והשתנתה עם השנים ונוספו לה מענים לשאלות על מי מוטלת החובה, למי יש לדווח, באילו נסיבות, ואילו סנקציות עומדות לה (דורון, 2013). תיקון עיקרי וחשוב שנעשה בחוק העונשין, התשל"ז – 1977 כללל ובחובת הדיווח בפרט, הוא תיקון מס' 94 שנוסף לחוק בשנת 2007, שיזמה המועצה הלאומית לשלום הילד. עד התיקון, הוגבלה חובת הדיווח רק למקרים שבהם בן המשפחה בעל ההתנהגות המינית הפוגענית היה בגיר. התיקון הרחיב את חובת הדיווח גם למקרים שבהם עולה חשד כי קטין נפגע מידי בן משפחתו שהינו קטין בעצמו (שמואלי, 2009-2010). לתיקון זה השלכות חשובות בנוגע לזיהוי, לדיווח ולהתערבות בכל הנוגע לפגיעות מיניות בין אחאים. דרכו משתקפת העמדה כי הכרחי לקיים את חובת הדיווח גם במקרים מסוג זה, שבהם עולה בפני ההורים קונפליקט נאמנויות מורכב – במי מהילדים לתמוך ולטפל, דילמה העלולה 'לשתק' את ההורים ולמנוע את חשיפת המקרה וההתערבות המקצועית (אסיף, 2010; בר-שדה, 2006).

במרכז ההגנה ישנה הנחייה כי מקרה שחלה עליו חובת דיווח יש להפנותו תחילה לעובד סוציאלי לחוק נוער, ואם הוא סבור כי אין במקרה הכרח לדווח למשטרה, עליו להשהות את חקירת הילד ולפנות אל ועדת הפטור בבקשה לפטור את המקרה מדיווח (נחמני-רוט, 2009-2010). ועדת הפטור מורכבת מנציג בכיר של הפרקליטות, קצין משטרה, ועובד סוציאלי מחוזי לחוק נוער (חוק העונשין, התשל"ז – 1977, סעיף 368) והפנייה אליה נעשית בנסיבות שונות כגון במקרים שבהם חקירת העובד סוציאלי לחוק הנוער לא הסתיימה, כשיש צורך בתכנון זהיר וממושך לביצוע ההתערבות, כשהעובדות אינן ברורות דיין, וכשעולה צורך לבחון אפשרות התערבות וטיפול שונות (נחמני-רוט, 2009-2010).

ניכר אם כן כי פגיעות מיניות בין אחאים נושאות עימן מורכבות הן בקשר להגדרותיה ומאפייניה של התופעה והן בקשר למענים הטיפוליים והחוקיים הראשוניים הניתנים למעורבים בה ולמשפחותיהם. אירוע זה נתפס כאמור כאירוע משברי הדורש התערבות המותאמת לפניה השונים של התופעה. לפיכך יבחן המחקר הנוכחי סוגיה זו בהקשר הייחודי של התערבות ראשונית במרכז הגנה. מטרת המחקר הנוכחי הן לבחון את הפרשנות שהאחאים המעורבים נותנים למעשים המיניים וכן את פרשנות ההתערבות הראשונית של אנשי הצוות לאור פרשנות האחאים.

שאלות המחקר

- (1) איזו פרשנות נותנים האחאים המעורבים ליחסים המיניים ביניהם?
- (2) כיצד הפרשנות שנותנים האחאים משליכה על תפיסות אנשי המקצוע במרכז ההגנה אודות בחירת ההתערבות הטיפולית?

המחקר

המדגם

המחקר נערך במרכז הגנה בירושלים, אחד משמונה מרכזים בישראל. המדגם כלל 163 מקרי פגיעה מתוך 100 תיקי משפחות שהגיעו למרכז ההגנה עקב פגיעות מיניות בין אחאים בשנים 2013 ו-2014. הנתונים נאספו ונותחו בתקופה שבין ינואר לדצמבר 2015. מקורות המידע כללו תיעוד של שיחות דיכוב שערכה עובדת סוציאלית לחוק נוער עם האחאים המעורבים (אחאים נפגעים ואחאים בעלי התנהגות מינית פוגענית מתחת לגיל 12) ובני משפחה אחרים. שלוש חוקרים ניתחו את השיחות בנפרד במרכז ההגנה. התיקים הועברו לחוקרים רק לאחר שכל הפרטים האישיים של המשפחות הוסרו מהם. מניתוח התיקים עולה כי ב-111 מקרים הייתה נפגעת נקבה (68%) וב-52 היה נפגע זכר (32%). לעומת זאת, ב-157 מקרים היה אח בעל התנהגות מינית פוגענית זכר (96%) ורק ב-6 מקרים אחות בעלת התנהגות מינית פוגענית (4%). הגיל הממוצע של האחאי בעל התנהגות המינית הפוגענית היה 14.5 שנה (ס.ת.=3.6, טווח=5-25) לעומת גיל ממוצע 9.7 שנה בקרב האחאים הנפגעים (ס.ת.=3.5, טווח=4-17).

בנוסף, מספר הילדים הממוצע למשפחה במחקר היה 6.6 ולמשפחה הגדולה ביותר היו 15 ילדים. ממוצע זה גבוה בצורה ניכרת ממספר הילדים הממוצע למשק בית בישראל – 2.5 ילדים (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2017). אנו מעריכים כי נתון זה נובע מסוג האוכלוסייה המופנית למרכז ההגנה בירושלים. ירושלים היא אחת הערים העניות בישראל, ושיעורי הילודה בה גבוהים במיוחד: 27.5 לידות ל-1000 נפש לעומת 21.3 בכל ישראל. ממוצע מספר הילדים למשפחה בירושלים, 4.2, גם הוא גבוה מהממוצע הישראלי, ומושפע משיעור הפריור הגבוה במשפחות חרדיות ודתיות (חושן וקורח, 2015). לבסוף, מרבית המקרים שנותחו (60%, n=91) הגיעו לטיפול ועדת הפטור, ולא למסלול החוקי במשטרה ובפרקליטות.

שיטת המחקר

המחקר מערב שתי שיטות איכותניות: ניתוח מסמכים איכותני (Altheide, Coyle, 2008) וקבוצת מיקוד רב-שלבית (multistage focus) (DeVriese, & Schneider, 2008), בהשתתפות חברי צוות מרכז ההגנה. ניתוח מסמכים (Hummelvoll, 2008) (groups)

איכותני הוא הליך שיטתי של בחינה ופרשנות של מסמכים כדי לגזור מהם משמעויות, ולהבין ולפתח ידע אמפירי (Bowen, 2009; Corbin & Strauss, 2008). למרות טבעו השיטתי, אין זה ניתוח נוקשה, והתימות המתארות את התופעה אינן מוגדרות א-פריורי, אלא עולות תוך כדי המחקר מתוך ניתוח הנתונים הנאספים (Altheide et al., 2008). קבוצות מיקוד רב-שלביות מאופיינות בכך שאותה קבוצת מיקוד חוקרת בעיות או תימות משותפות במשך כמה מפגשים, ובמהלך המפגשים משווים חברי הקבוצה תפיסות ועמדות תוך אינטראקציה. במפגשים החוזרים מתעצבות התימות, ונוספות להן תפיסות, פרספקטיבות ותובנות חדשות שנובעות מהחוויות שעוברים המשתתפים בין המפגשים, וכן מהאינטראקציה בין המשתתפים במהלך המפגש (Hummelvoll, 2008; Krueger, 2009).

במחקר הנוכחי נערכו שישה מפגשים רב-שלביים עם קבוצת מיקוד שכללה את חברי צוות המרכז. המפגשים נערכו אחת לחודש בין מרץ לנובמבר 2016. צוות המרכז כולל 10 אנשי צוות: מנהלת המרכז, שתי עובדות סוציאליות לחוק נוער, שוטרת חוקרת נוער, שני חוקרי ילדים (עובדים סוציאליים אף הם), רופא, אם בית, מזכירה ומלווה מטעם הפרקליטות (מרכז ההגנה בית לין, ללא תאריך). בכל קבוצת מיקוד נכחו לפחות חמישה אנשי צוות. אנשי הצוות שנכחו באופן קבוע במפגשים כללו את מנהלת המרכז, שתי עובדות סוציאליות לחוק הנוער, שוטרת וחוקרת ילדים. חוקר ילדים נוסף סיים את תפקידו ועל כן לא נכח מהמפגש הרביעי ואילך. את קבוצות המיקוד הנחו שני הכותבים הראשונים, ד"ר לעבודה סוציאלית שחוקרת את תחום הפגיעות המיניות בילדים ותלמיד לתואר דוקטור לעבודה סוציאלית בתחום מחקר של פגיעות בילדים; בכל מפגש הנחה אחד החוקרים את הקבוצה והשני שימש צופה ומתעד. במפגשים, שערכו כשעה, נתבקשו חברי צוות המרכז להביע את תפיסותיהם, מחשבותיהם ורגשותיהם בדבר סוגיות בנושא העולות במהלך עבודתם בהקשר של פגיעות מיניות בין אחאים. החוקרים תיעדו בכתב את המפגשים ולאחר מכן ניתחו אותם. התימות שעלו במהלך הניתוח שימשו חומר גלם למפגשים הבאים.

הליך המחקר

ועדת האתיקה של בית הספר לעבודה סוציאלית באוניברסיטה העברית והאגף הבכיר למחקר תכנון והכשרה במשרד הרווחה אישרו את המחקר הנוכחי. ניתוח הנתונים (שיחות הדיבור עם האחאים ופרוטוקולים של מפגשי קבוצת המיקוד) כוון להבניית מודל תיאורטי מעוגן בנתונים (grounded theoretical model) (Glaser & Strauss, 1967; Strauss & Corbin, 1990; 1998), כדי ליצור מסגרת מושגית מקיפה ומורכבת אודות התופעה הנחקרת מזוויות הראייה של האחאים

פגיעות מיניות בין אחאים : פרשנותם של האחאים המעורבים

המעורבים ושל אנשי מקצוע. ניתוח הנתונים של שני גופי הנתונים היה זהה וכלל שלב בלתי פורמלי וכמה שלבים פורמליים מובנים המבוססים זה על זה (Strauss & Corbin, 1998). בשלב המקדים קראו החוקרים את התיקים ואת הפרוטוקולים של קבוצות המיקוד כמה פעמים כדי לחוות אותם בשלמותם לפני החלוקה ליחידות משמעות במהלך הניתוח (Agar, 1980).

השלב הפורמלי הראשון של המחקר כלל קידוד פתוח (open coding). במהלכו חולקו הטקסטים ליחידות משמעות שיש בהן מידע מסוים אודות התופעה הנחקרת. כל אחת מיחידות המשמעות הומשגה וכונתה בשם קוד. כאשר החוקרים זיהו רעיונות בעלי מכנים משותפים באמצעות ניתוח משווה (comparative analysis), הם המשיגו אותם באותו שם. בסוף הניתוח התקבלו קטגוריות מושגיות שייצגו רעיונות על התופעה הנחקרת. לדוגמה: "קטגוריה אחת הייתה "יחס אנשי הצוות לחוק חובת הדיווח", ובה שתי תת-קטגוריות: "חובת הדיווח כמקדמת את הטיפול במשפחה" ו"חובת הדיווח כפוגעת בטיפול במשפחה".

השלב השני הוא 'קידוד צירי' (axial coding). כאן בוצעו קישורים בין הקטגוריות והקטגוריות חולקו לתת-קטגוריות על פי מאפייניהן וממדיהן (Strauss & Corbin, 1998). בשלב זה (וגם בבאים אחריו) המטרה הייתה ליצור מושגים המבוססים על הנתונים המנותחים ולא על תפיסות מוקדמות של החוקרים (Charmaz, 1995). השלב השלישי הוא 'קידוד סלקטיבי' (selective coding). כאן החוקרים בדקו את היחסים בין המושגים והמשיכו לדגום ולעבות את הקטגוריות על כל ממדיהן ומאפייניהן, כדי להשתכנע כי הן אכן מייצגות את התופעה בשלמותה (צבר-בן-יהושע, 2001). בכל שלבי הניתוח חזרו החוקרים שוב ושוב לתיקים ולפרוטוקולים של קבוצות המיקוד, כדי לדלות מידע נוסף שנדרש לפיתוח הקטגוריות (Maykut & Morehouse, 1994). לדוגמה, הקטגוריה שעסקה בפרשנות אודות חובת הדיווח במקרה של פגיעות מיניות בין אחאים נבחנה בשנית, כדי להתבונן באופן נפרד בתפקידו של כל איש מקצוע, ביחס לפרשנות שהוא נותן לחוק. לאורך כל התהליך נפגשו החוקרים ביניהם ודנו בקטגוריות העולות. במקרים של אי הסכמה בין החוקרים נערכו דיונים משותפים עד שהושגה הסכמה. בשלבים הראשונים נותחו הנתונים באמצעות תוכנת 'Dedoose', לא את המילה המיועדת לניתוח נתונים איכותניים, כדי לארגן ולמייין קודים ראשוניים.

ממצאים

הפרשנויות שנותנים האחאים עצמם ליחסים המיניים ביניהם

ניתוח איכותני של 163 מקרים של פגיעות מיניות בין אחאים שתועדו בשיחות דיכוב בין עובד סוציאלי לחוק נוער לבין האחאים שהגיעו למרכז ההגנה (נפגעים, אחאים עם התנהגות מינית פוגענית עד גיל 12 ואחאים נוספים) הניב את התימה המרכזית במחקר: כיצד האחאים עצמם מפרשים את היחסים המיניים ביניהם. התימה מעלה שתי פרשנויות מרכזיות: פרשנות 'הפגיעה המזוהה' ופרשנות 'השגרה הנורמטיבית'. על פי הפרשנות הראשונה, הנפוצה יותר, האחאים תיארו מערכת יחסים דיכוטומית מובחנת של אח בעל התנהגות פוגענית ואח נפגע ($n=82$). האחאים תיארו יחסים אלו כאלימים ביותר, והיה בהם ממד ברור של כפייה. על פי הפרשנות השנייה תוארה הפגיעה כחלק מ'השגרה הנורמטיבית' של המערכת האחאית ($n=40$). 41 מקרים לא נכללו באף אחת מן הפרשנויות, בגלל העדר מידע מספיק על אופייה של הפגיעה.

מערכת יחסים: פגיעה מזוהה

מערכות יחסים לפי פרשנות זו ($n=82$) מאופיינות באבחנה ברורה בין אחאי בעל התנהגות מינית פוגענית לאחאי נפגע. לתפיסת האחאים מדובר באחאי המשתמש בכוח פיזי, באיומים ובסחיטה כדי לכפות על הנפגע את היחסים המיניים. האחאי בעל ההתנהגות המינית הפוגענית הוא זה שיוזם ופועל בבירור נגד רצונו של האחאי הנפגע. כדי לכפות את הפגיעה, הוא בוחר תרחישים ומקומות שבהם הנפגע אינו מוגן, כגון בעת השינה או כשההורים אינם בבית. במקרים אלו הנפגע מתאר עצמו כחסר אונים או לכוד. האחאים הנפגעים מתארים למשל כיצד האחאים בעלי ההתנהגות המינית הפוגענית משתמשים באיומים כדי לגרום להם לבצע את המעשים המיניים (במקרה אחד איימו האח וחברו על האחות כי יגזרו את שערה אם לא תשתף פעולה עם המעשה המיני). הם מתארים אקטים מיניים כוחניים שנכפו עליהם (למשל להחזיק בכוח את הידיים של הנפגע, לגרור אותו בכוח לתוך חדר ולנעול אותו). לדברי האחאים הנפגעים, האחאים בעלי ההתנהגות המינית הפוגענית עשויים להגות תוכנית מובנית לביצוע הפגיעה (למשל לנצל שעה קבועה שבה ההורים ישנים שנת צהריים או לחלופין לפגוע באחאים בעודם ישנים). על פי פרשנות זו, האחאים מבינים היטב שמדובר במעשים פוגעניים. אחת האחיות הנפגעות, אשר התעמתה עם אחיה לאחר החשיפה, תיארה כיצד הטיחה בפניו שאף כי חשב שישנה, היא הייתה ערה בזמן שכפה עליה מעשים מיניים וכי עליו להתבייש בעצמו על שהוא מנסה לתת דרור ליצריו דווקא עם אחותו.

פגיעות מיניות בין אחאים : פרשנותם של האחאים המעורבים

מערכת יחסים : 'השגרה הנורמטיבית'

על פי הפרשנות השנייה, 'השגרה הנורמטיבית' ($n=40$), מתרחשים יחסי גומלין שונים בתכלית. האחאים מתארים את עצמם כמי שחולקים עולם סודי משותף של ערכים ונורמות ייחודיים, המנותקים מאלו של העולם החיצוני. האחאים תיארו כיצד הם מבלים זמן רב יחד וכן הציגו היררכיה ברורה בתפקידיהם בתוך המערכת האחאית. האחאים המבוגרים מתפקדים כסמכות האחראית על הצעירים. המבוגרים אחראים להתוות רשת נורמות וערכים, ולמעשה מגדירים מהי התנהגות רצויה או נורמטיבית. כלומר, האחאים המבוגרים מבנים את הפגיעה כחלק אינטגרלי מהחיים. הנפגעים על פי פרשנות 'השגרה הנורמטיבית' יכולים לתפוס את היחסים כמענגים או כלא נעימים, אך בכל מקרה יחשבו אותם לנורמטיביים וצפויים. במקרים אלה מערכת היחסים המינית בין האחאים מקבלת אופי של מעין מגיפה. אח או אחות מהווים את המוקד, שממנו מתחילים מקרי הפגיעה, ואלה מתפשטים בין האחאים האחרים. לעיתים, כמו בפרשנות הראשונה, זהו האח הבכור, אך שלא כמו בפרשנות הראשונה, כמעט בלתי אפשרי להצביע על אח בעל התנהגות מינית פוגענית ואח נפגע. ברוב המקרים הללו, האחאים עצמם לא יגדירו את המעשים כפגיעה, ויגוננו זה על זה גם לאחר שהמעשים ייחשפו. הם יכולים למשל להתייחס לאקט מיני כמקובל ורצוי כיוון שהוא מאפשר לאח הגדול 'לשחרר מתחים' ולתפקד טוב יותר כאח האחראי על המערכת. הם יכולים לצפות יחד בסרטים פורנוגרפיים באופן קבוע, ולאחר מכן להתנסות בעצמם באופן שיחווה כמעשה רגיל, רצוי ונעים, כמשחק מהנה שהאחאים מצפים לו ואף מסתירים אותו מההורים כדי שיוכלו להמשיך. מקרי פגיעה על פי פרשנות 'השגרה הנורמטיבית' יכולים להתקיים תקופות זמן ארוכות. האחאים מודעים לכך שבעולם החיצוני האקט נחשב לסוטה ולכן הם מסתירים אותו. רק כאשר המעשים נחשפים והאחאים נאלצים להתעמת עם הנורמות והערכים החיצוניים, מפסיקה השגרה להתקיים, והחברה החיצונית מתייגת את המעשים כסוטים.

כיצד משליכה הפרשנות של האחאים לפגיעה על תפיסות אנשי מרכז ההגנה ביחס לדרכי התערבות במקרים של פגיעות מיניות בין אחאים

במרכז ההגנה נוצר מפגש בין המשמעויות שנותנים האחאים למערכת היחסים המינית לבין הגדרתה בעולם הטיפול והחוק. בשיחות דיבוב עם הילדים וההורים, לעיתים בחקירות ילדים או חקירות נוער, מבקשים אנשי המקצוע לקבל תמונה הוליסטית ומפורטת ככל האפשר של מה שהתרחש. הנרטיבים של בני המשפחה הם חלק ממערך השיקולים של צוות המרכז בעת קבלת החלטה לגבי המקרה, וגם שיקולים הנובעים מתחומי האחריות החוקיים והטיפוליים של הצוות. שיקול מהותי במיוחד הוא חוק חובת הדיווח על פגיעות מיניות בין אחאים. כאשר משפחה מגיעה למרכז ההגנה

בעקבות פגיעה מינית בין אחאים, למרכז ההגנה יש חובת דיווח על המקרה, והדבר מתנגש במרבית המקרים עם הצרכים או הרצונות של בני המשפחה. בשש קבוצות מיקוד רב-שלביות שנפגשו בין מרץ לנובמבר 2016, התבקשו אנשי הצוות במרכז ההגנה להתייחס באופן רפלקטיבי לדילמות המעסיקות אותם בעת התערבות עם משפחות שבהן התרחשה פגיעה מינית בין אחאים. התימה העיקרית, ששבה ועלתה בכל אחד מהמפגשים, הייתה כיצד חובת הדיווח משפיעה על הקשר של הצוות עם המשפחות. שתי תפיסות עיקריות באו לידי ביטוי בדברי חברי הצוות במפגשים. על פי התפיסה הראשונה, חובת הדיווח למשטרה מחבלת בתהליך הטיפול, ואינה מביאה בחשבון את מורכבות הפגיעה, את הפרשנויות המגוונות שמעניקים לה בני המשפחה, ואת הקושי להבחין לעיתים בין אח בעל התנהגות מינית פוגענית לאח נפגע. על פי תפיסה זו, פנייה לוועדת פטור היא כלי חשוב המעמיד את התהליך הטיפולי לפני הפילי. על פי התפיסה השנייה חוק חובת הדיווח מגן על הנפגע, ואילו ועדת הפטור וההליך הטיפולי עלולים לחבל באפשרות לעשות צדק עם הנפגע. שתי התפיסות מוצגות להלן, עם ציטוטים מייצגים מדברי חברי הצוות. כדי לשמור על האנונימיות של משתתפי המחקר לא צוין תפקידם של המצוטטים, אך אפשר לומר כי התפיסה הראשונה אפיינה יותר אנשי צוות שמתקוקף תפקידם מתמקדים יותר במערכת המשפחתית כיחידת ההתערבות, והתפיסה השנייה אפיינה את אנשי הצוות הממוקדים בנפגע כיחידת ההתערבות.

שירה מציגה את התפיסה הראשונה בתארה את הקושי שיוצר חוק חובת הדיווח במקרים מורכבים של פגיעות מיניות בין אחאים, כלומר ההבחנה בין אחאי בעל התנהגות מינית פוגענית ואחאי נפגע:

אני חושבת שבמקרה של בין אחאים החוק מקשה עלינו מאוד בתוך ההתערבות. המשמעות של פגיעה בין קטינים בתוך משפחה היא לפעמים הזויה כי מדובר בילדים קטנים וגם עליהם יש לנו חובת דיווח, גם מתחת לגיל האחריות הפלילית. מלכתחילה אנחנו לא יכולים לקבוע אם זה פגיעה או משחק אבל בכל אופן יש לנו חובת דיווח. המשמעות היא שאנו עומדות בצומת מאוד משמעותית עבור המשפחה ואנחנו מוצאות עצמנו בהתלבטות, אבל גם מופעלים עלינו המון לחצים מצד אחד בגלל החוק שמחייב אותי וברירת המחדל שהיא חובת הדיווח. כשיושבים מולי הורים פגועים, רגישים וכואבים והם בעמדה בלתי אפשרית של בחירה בין ילד אחד לילד אחר, אני זאת שאמורה לעזור להחזיק את זה אבל גם השוט המאיים עליהם. אני מכריעה אם המקרה הזה הולך למשטרה או לא. המושג דיווח למשטרה מאוד מאיים ואף הורה לא שש שלילד שלו יהיה תיק פלילי. בצומת הזה אנחנו למעשה שופטות... מבחינתי ברירת המחדל במקרים כאלו חייבת להיות ועדת פטור.

(שירה, מפגש 31.3)

פגיעות מיניות בין אחאים: פרשנותם של האחאים המעורבים

בדבריה מציגה שירה את האבסולוטיות של חובת הדיווח, מייחסת משמעות חוקית לאקטים המיניים עצמם, אך אינה נותנת מקום לתפיסה של המערכת האחאית או של אנשי מקצועות הטיפול במרכז (האם האקטים המיניים מפורשים כפגיעה או כמשחק). לדבריהם של חברי המרכז, מורכבותה של חובת הדיווח באה לידי ביטוי גם בהשלכות הקשות שיש לה על המשפחה ועל הקשר של זו עם אנשי המקצוע. שלא כמו פגיעות מחוץ למשפחה, או בין בוגר לקטין, כאן, לתפיסת חברי המרכז, מתבקשים הורים להכריע בין שני ילדיהם, ולקבל על עצמם תפיסה חוקית שעל פיה אחד מילדיהם יתויג כעבריין מין והשני כנפגע. בנקודה זו המשפחה תופסת את איש המקצוע כמייצג את החוק, והדבר גורם ניכור וכעס כלפיו.

במפגשים תיארו אנשי המקצוע מופעים שונים של יחסים מיניים בין אחאים, אך הרבו להדגיש כי בניגוד לתפיסה הרווחת המייחסת להם פגיעות קלות יותר, הנחשבות כהתנהגות מינית נורמטיבית תואמת-גיל, מדובר במקרים שבהם חומרת הפגיעה גבוהה מאוד (כגון חדירה או מגע מתחת לבגדים, פגיעה ממושכת ותדירה). עם זאת, אנשי הצוות התקשו לעיתים לייחס לאחאים בעלי התנהגות מינית פוגענית מאפיינים של 'פוגעים מינית', כפי שהחוק מייחס להם. אומרת שירה:

לא תמיד אנו מצליחים לראות את הפוגע כעבריין. זה זמין להם ומתאפשר לפעמים, ולעומת מקרים קשים, הרבה מקרים הם לא דמות עבריין ולא ילד שלא אכפת לו מהזולת, אלא סרח וראה פורנו או משהו ולכן מאוד קשה להתייחס אליו כעבריין. ההורים גם לא מצליחים לקרוא לילד שלהם עבריין מין, כשאנחנו מתייחסים לוועדות פטור אנחנו מתייחסים לזה ורואים אם מדובר בדפוס, במשהו קשה מאוד או במשהו חד-פעמי שהיה ניצול הזדמנות. (שירה, 31.3)

שירה מציינת סטטוסים או סטריאוטיפים שנהוג לייחס לפוגעים מינית, כמו אנטי סוציאליות, או מומחיות באיתור קורבנות ופיתויים, ומבדילה אותם ממקרים מורכבים של פגיעות מיניות בין אחאים, שבהם קשה להחיל על האח בעל ההתנהגות המינית הפוגענית את הכותרת 'עבריין מין'. במקום זאת, היא משתמשת בטרמינולוגיה רכה יותר: "סרח וראה פורנו או משהו", ורואה בפגיעה תוצר של זמינות או ניצול הזדמנות. הפנייה לוועדת הפטור פירושה הכרה בפרשנויות נוספות של יחסים מיניים בין אחאים, מלבד פרשנות 'הפגיעה המזוהה', שבה הנטייה היא לזהות בביור מופעים של עבריינות מין אצל האחאי. ועדת הפטור מאפשרת התייחסות סובלנית ומורכבת יותר למעשים המיניים.

אם כן, התפיסה הראשונה רואה את חוק חובת הדיווח כמקשה וכפוגעני, אך התפיסה השנייה דווקא מצדדת בו. יש לציין כי תפיסותיהם של מרבית חברי הצוות היו מורכבות ולא חד-ממדיות, אולם התפיסות שתמכו בחוק היו נפוצות יותר אצל

אנשי מקצוע שהחוק הוא חלק אינטגרלי מתפקידם, וכן אצל אנשי מקצוע שבמהלך ההתערבות נפגשו בעיקר עם הילדים ולא עם הוריהם. לפי תפיסות אלו החוק מאפשר עשיית צדק עבור הנפגע. עינת נתנה דעתה על הנטייה להעדיף פנייה לוועדת פטור ולהליך טיפולי:

אם יש ילדה בת 5-10, אנחנו מחליטים בשבילה כי היא לא מבינה את המשמעויות. אנחנו אומרים שזה שפגע בך – לא הולך לשלם על מעשיו והולכים איתו בדרך הרכה. כל נערה יכולה להגיע ולהגיד "הוא עשה לי ולא שילם את המחיר". לכל קורבן יש חלק שהוא רוצה שהפוגע ישלם את המחיר. לא תמיד אנחנו יודעים אם הנער פוגע בעוד ילדים ומה המסוכנות שלו. יש פוגעים שעוברים לשיבה, פנימייה, או לגור אצל דודים... מה הם עושים שם? אנחנו לא יודעים עד כמה הם מסוכנים. (עינת, 31.3)

בקבוצת מיקוד שהתקיימה במועד מאוחר יותר הוסיפה עינת:

אני לא רואה את הטיפול כמרפא כאלה פצעים. אולי אני פסימית אבל ככה אני מרגישה. איפה העיניים של הילדה הקטנה שרוצה להעניש או לנקום או שהבנאדם ישלם את המחיר. אני שמה את עצמי בנעליים שלה ואני לא יודעת איך היא מרגישה כיום, שנים אחרי הפגיעה. לטווח הקצר אנחנו מאוד חכמים אבל לא לטווח הארוך. (עינת 3.5)

לדברי עינת תפקיד החוק הוא לעשות צדק, כלומר שהדין ימוצה עם האחאי בעל ההתנהגות המינית הפוגענית, והאחאי הנפגע יקבל את הצדק המגיע לו. מדובר בתפיסה שמייחסת למופעים המיניים פרשנות של יחסים פוגעניים ונצלניים, הבחנה דיכוטומית בין אחאי בעל התנהגות מינית פוגענית ואחאי נפגע. עינת בוחנת גם כיצד תופס הנפגע את המעשים, אך היא מתבוננת בזה בפרספקטיבה של גיל ורמת התפתחות. עינת שואלת אם תפיסת הנפגע כיום את המעשים אכן תישאר יציבה לאורך זמן. לדעתה תפיסת המעשים כמשחק או שגרה תלויה בגילה הצעיר של הנפגעת. עינת מניחה כי כאשר הנפגעת תתבגר, עשויה תפיסתה להשתנות ומעשי האח ייראו לה כניצול. במקרה כזה היא עשויה לחוש שאנשי המקצוע, שאמורים היו לייצגה כילדה, נמנעו מלהגן עליה כאשר העדיפו לתמוך בהליך טיפולי על פני הליך חוקי – ובעצם בגדו בה.

ראיית הצדק שבהליך החוקי באה לידי ביטוי גם בדברי אפרת. היא מביעה את תפיסתה לגבי אחריות האחאי בעל ההתנהגות המינית הפוגענית על מעשיו:

אני יכולה להבין שילד איקס הלך לכלא אופק, אבל אני אומרת לעצמי שאם הוא היה שם אולי הוא נענש, הוא הרס כמה נשמות של ילדות. לא צריך לעשות כלא תלוי תרבות. לפעמים זה גור דין אבל כזה שתואם את המעשים.

פגיעות מיניות בין אחאים : פרשנותם של האחאים המעורבים

מאוד קשה להיות איתם [עם ההורים] שם בשבר שלהם. הורים שהבן שלהם
אנס את הילדה שלהם במשך שנים שואלים אם לא ייקחו אותו לצבא. זה
אבסורד אבל אני יכולה להבין את זה. המחוקק צריך להגן על הקורבן. קשה
מאוד לתת להורים לבחור על מי להגן... זאת נקודת המוצא. הדיווח הוא חבל
ההצלה של הקורבן. (אפרת, 3.5.2016)

אפרת מייחסת חשיבות רבה לחוק. היא סבורה שהחוק מדגיש את טובת הילד
הנפגע. לדעתה החוק נקי מהטיות לעומת גורמים חברתיים אחרים, ובכללם תפיסות
חברתיות הנוטות להקל עם האח בעל ההתנהגות הפוגענית בשל היותו קטין, וכן
תפיסות ההורים עצמם. אפרת מנתחת את הקושי שלהם, ושמה דגש על כך שגם
האח בעל ההתנהגות הפוגענית וגם האח הנפגע הם ילדיהם. נראה כי אפרת מדגישה
את הפרשנות שהפרדה בין האח בעל ההתנהגות המינית הפוגענית לאח הנפגע היא
דיכוטומית וברורה. החוק משמר ומחזק את הדיכוטומיה הזאת ויוצר הבחנה ברורה
בין אח נפגע לאח בעל התנהגות פוגענית, ובכך מתאים יותר לפרשנות הפגיעה
המזוהה. הבחנה זו אינה מתאימה לפרשנות השגרה הנורמטיבית, שעל פיה היחסים
מאופיינים בהדדיות.

לסיכום, במהלך קבוצות המיקוד הרב-שלביות התימה שהדהדה בחוזקה הייתה
השפעת חוק חובת הדיווח על ההתערבות עם המשפחות. חובה זו יוצרת דילמה
קשה וסבוכה לאיש המקצוע בין תפקידו הטיפולי לבין תפקידו החוקיים. מדברי
העובדים במרכז ניכר, כי כדי לאזן את שני התפקידים הם נעזרים בוועדת הפטור.
בתפיסה הראשונה שמביאים אנשי המקצוע לקבוצת המיקוד, הם מדגישים מקרים
שבהם ניכר כי אופיים של המעשים המיניים הינו מורכב, האחאים מתארים אותם
כ'שגרה נורמטיבית', ואי אפשר להגיע להבחנה ברורה בין אחאי בעל התנהגות מינית
פוגענית לאחאי נפגע. במקרים כאלו נראה כי אנשי מקצוע שעבורם כל המשפחה
היא יחידת ההתערבות יעדיפו לפנות לוועדת הפטור, המאפשרת יצירת תוכנית טיפול
מורכבת השומרת על האיזון המשפחתי, מבלי להגדיר מיהו בעל ההתנהגות הפוגענית
ומיהו הנפגע. לעומת זאת, התפיסה השנייה מייצגת אנשי המקצוע שנוטים לייחס
מראש את האקטים המיניים בין האחאים כמשתייכים לפרשנות הראשונה, של הפגיעה
המזוהה. על פיה חובת הדיווח יוצרת הבחנה ברורה בין נפגע לבעל התנהגות מינית
פוגענית. על פי תפיסה זו, גם אם האחאים תופסים את המעשים המיניים כהדדיים,
כשגרה או כמשחק, הרי תפיסות אלה נובעות מגילם הצעיר, ועשויות להשתנות כאשר
יתבגר ויבינו שחוו ניצול. החוק, על פי תפיסה זו, מאפשר עשיית צדק עם האחאים
הנפגעים ומיצוי הדין עם האחאים בעלי ההתנהגות המינית הפוגענית.

בעשורים האחרונים חלו תמורות חשובות בספרות האקדמית העוסקת בפגיעות מיניות בכלל ובפגיעות מיניות בין אחאים בפרט. עם זאת, מחקר זה עודנו בחיתוליו, ופנים רבים של התופעה טרם נבדקו (Lafleur, 2009; Welfare, 2010). כיום, האתגר החשוב העומד בפני האקדמיה בתחום זה, הוא להעמיק את ההבנה החברתית אודות מאפייני התופעה, וכן לבחון את המענים הטיפוליים והחוקיים ויעילותם כדי לאפשר לאנשי שטח גישה למחקרים אמפיריים עדכניים ומגוונים, שיסייעו להם בעת ההתערבות והטיפול. לפיכך, מטרת המחקר הנוכחי הייתה לבחון ולתאר איזו פרשנות נותנים האחאים המעורבים ליחסים המיניים ביניהם, וכיצד הפרשנות שנותנים האחאים משליכה על תפיסות אודות בחירת ההתערבות הטיפולית בידי אנשי המקצוע במרכז הגנה. שאלות אלו נבחנו באמצעות ניתוח איכותני של תיקי משפחות ועריכה וניתוח של מפגשי קבוצות מיקוד רב-שלביות עם צוות המרכז.

תוצאות ניתוח התיקים מצביעות על שתי פרשנויות עיקריות שמעניקים האחאים לפגיעות מיניות שהתרחשו ביניהם: פרשנות 'הפגיעה המזוהה', המאופיינת ביחסי כפייה, שליטה, כוח ודיכוטומיה בין אחאי בעל התנהגות פוגענית לאחאי נפגע; ופרשנות 'השגרה הנורמטיבית', המייצגת יחסים מורכבים שבהם המעשים המיניים מוטמעים כנורמות בסיסיות במערכת האחאית והנסיון להבחין בין בעל התנהגות פוגענית לנפגע נדמה מלאכותי. עיון בספרות המקצועית מגלה כי פגיעות מיניות בין אחאים מתוארות על רצף. בקצהו האחד של הרצף יחסים המאופיינים בכפייה והבחנה ברורה בין בעל התנהגות פוגענית לנפגע (Carlson et al., 2006; Hatch & Hayman-White, 2001), ה'הפגיעה המזוהה' שנמצאה במחקר הנוכחי. בהמשך הרצף, מעשים המתחילים במצג שווה של הדדיות, אך הופכים לכפויים כאשר אחד האחאים מבקש שלא להמשיך בהם (Caffaro & Conn-Caffaro, 2005; Carlson et al., 2006). בצדו השני של הרצף המעשים המיניים הם תוצאה של סקרנות מותאמת-גיל בין אחאים, או חלק מההתפתחות המינית. מעשים אלו לא יוגדרו כפגיעה חד-משמעית, אלא כמעשים בלתי הולמים.

ממצאי המחקר הנוכחי מצביעים על פרשנות ייחודית שלא קיבלה ביטוי ברצף עד כה. על פי פרשנות 'השגרה הנורמטיבית' שנמצאה בניתוח, חוויית המעשים המיניים היא טבעית, חלק מתרבות ייחודית המתפתחת במערכת האחאית הפועלת בגבולות החברה (Corsaro, 2005). פרשנות זו אינה מתיישבת עם הרצף שהוצג: עבור אחאים המעורבים בפרשנות זו, המעשים אינם מתאימים להגדרה כיוון שאינם נכפים על הנפגע (אין אלמנטים של כוח או סחיטה במעשים), או הגדרת המעשים כסקרנות (כיוון שמעשים אלו קורים בכל שלב התפתחותי וכוללים סיפוק מיני).

פגיעות מיניות בין אחאים: פרשנותם של האחאים המעורבים

זאת ועוד, בניגוד להבחנה הברורה בין אחאי מבוגר בעל התנהגות מינית פוגענית לאחאי נפגע צעיר, הנפוצה על פי פרשנות 'הפגיעה המזוהה', ב'שגרה הנורמטיבית' המעשים המיניים נוטים להתפשט במערכת האחאית ולהביא לריבוי פגיעות ואי-יכולת להבחין בין בעל התנהגות מינית פוגענית לבין הנפגע, והאחאים משחקים תפקיד כפול. נושא זה, העוסק באחאים שהיחסים המיניים ביניהם הם חלק משגרת חיים, לא נבחן דיו בספרות המחקר, והנטייה הרווחת במחקר ובפרקטיקה היא לייחס לכל אחד מהאחאים תפקיד דיכוטומי: "פוגע" או "נפגע" (Krienert & Walsh, 2011). זאת עוד, כמה מחקרים עוסקים מושג "גילוי עריות מרובה" (polyincestuous) בין אחאים (לדוגמה: Faller, 1991), אך מדובר במחקרים ספורים שאינם עדכניים, וזה מעלה צורך במחקרים נוספים כדי לשפוך אור על תופעה זו.

אפשר לבדוק את הנטייה להתבונן בפגיעות מיניות בין אחאים באופן דיכוטומי, גם מנקודת מבט מערכתית (Krienert & Walsh, 2011). כאשר מדווחים על פגיעות מיניות בין אחאים לרשויות, הנטייה היא להניח הנחה סטריאוטיפית ברורה: הבחנה בין בעל התנהגות פוגענית לנפגע (Griffiee et al., 2014). הנחה מוקדמת זו מאותגרת בסוג היחסים על פי הפרשנות של 'השגרה הנורמטיבית'. ראשית, כפי שנאמר, בפרשנות זו כמעט בלתי אפשרי להבחין בין אחאים בעלי התנהגות פוגענית לאחאים נפגעים, כי אותו אחאי יכול לשמש בשני התפקידים. הנחה מוקדמת זו, כאשר היא מתקיימת במערכות טיפול, עלולה לגרום למשבר נוסף, כיוון שהמשפחה נאלצת לדבוק בנורמות חברתיות הדורשות תיוג בני משפחה מסוימים כפוגעים ובני משפחה אחרים כנפגעים, בעוד משימתה העיקרית היא להישאר מאוחדת למרות האירוע.

חוק חובת הדיווח ממוקד בחידוד ההבחנה בין פוגע לנפגע. ההתערבות החוקית גורסת כי הפוגע צריך להיענש בהליך פלילי ואילו הנפגע זקוק למענה טיפולי שיסייע לו להתמודד עם ההשלכות הקשות של הפגיעה (Melton, 2005). תפיסות אלו עשויות להלום את פרשנות 'הפגיעה המזוהה' שעלתה בניתוח התיקים, שבה יש הפרדה והבחנה ברורה מאוד בין בעל התנהגות מינית פוגענית לנפגע. במקרים אלו ברור מי מבין האחאים הוא בעל ההתנהגות הסוטה, ומיהו הנפגע, חסר האונים, הזקוק לעזרת המשפחה ואנשי המקצוע כדי שהפגיעה בו תיפסק. תפיסות אלו עלו גם בקבוצות המיקוד, ובהן חובת הדיווח וההליך הפלילי תאמו את תפיסתם של עובדי המרכז המתמקדים בנפגע. הם ראו בחוק כלי שבעזרתו הנפגע זוכה לתיקון העולה ולענישת האח בעל ההתנהגות המינית הפוגענית.

עם זאת, תפיסות אלו אינן הולמות את פרשנות 'השגרה הנורמטיבית' כפי שעלתה במחקר הנוכחי. מערכות יחסים אלו בין האחאים לא אופיינו בהבחנות דיכוטומיות שכאלה. בקבוצות המיקוד, בייחוד בתפיסותיהם של אנשי הצוות הממוקדים במשפחה כמערכת, הביעו אלו חששות כי חוק חובת הדיווח אינו בהכרח עונה על צורכיהם

של אחאים המעורבים בסוג כזה של יחסים, וכי הם זקוקים למודל שונה ומותאם של התערבות. הם מצביעים על ועדת הפטור כמגלמת אפשרות טיפול הוליסטי במערכת האחאית. טבעה של ועדת הפטור, כגוף שהוקם על פי חוק אך החלטותיו מבוססות על תורה שבעל פה (נחמני-רוט, 2009-2010) ועל התרשמות של עובד סוציאלי לחוק נוער, הולם את טבעם המורכב של מקרים אלו ונותן מקום לשיקול דעת. אם כך, ועדת הפטור משמשת לאנשי מקצוע אלו כלי יחיד המאפשר הימנעות מההליך הפלילי ומתן התערבות שהם רואים כהולמת יותר את המורכבות והייחודיות של הפגיעה בין האחאים.

ספרות המחקר דנה בסוגיית חובת הדיווח ועל הרווחים וההפסדים שהיא נושאת עימה, בדומה לדעות השונות שעלו בקבוצות המיקוד. תפיסות קבוצות המיקוד אודות חובת הדיווח כמגינה על האחאים הנפגעים וכממצה את הדין עם האחאים בעלי ההתנהגות הפוגענית, מתכתבות עם עמדות דומות בספרות העוסקות בחיוניותה של חובת הדיווח להגנה ושמירה על הילד (שפירא, 2009-2010; Steinberg, Levine, & Doueck, 1997). בבסיס תפיסה זו עומדות ההנחות כי הסביבה משמרת קשר של שתיקה באשר לקיומה של תופעת ההתעללות בילדים ונמנעת מלדווח עליהן לרשויות, וכי ילדים הנפגעים מהתעללות מידי בני משפחה או קרובים אחרים – אין להם יכולת וכישורים להתלונן ולהגן על עצמם. אי לכך, הדרך להתמודד עימן היא לחייב את מי שידוע לדווח לרשויות הרווחה או למשטרה, ולהגדיל את סיכויי הילדים הנפגעים לקבל סיוע במצבי סכנה (דורון, 2013; שפירא, 2009-2010). ההנחה היא כי הדיווח יקטין את תחושת הפחד של הקורבנות, יתרום לתחושה שאינם לבד במערכה (Boehm & Itzhaky, 2004) ועשוי לאפשר להם הגנה מיידית וטיפול, ובמידת הצורך גם הרתעה והענשת הפוגעים (Steinberg et al., 1997). לכך מצטרפת התפיסה כי חובת הדיווח תביא ליותר חשיפה של פגיעות, ובעקבותיה להגנה טובה יותר על הנפגעים. הדבר בולט במיוחד כשמדובר בפגיעות מיניות בין אחאים, המדוֹנחות פחות מפגיעות אחרות בתוך המשפחה (Harper, 2012), ולכן עלולות להביא להמשך הפגיעה.

לעומת זאת, תפיסות מנוגדות עלו בקבוצת המיקוד, שלפיהן חובת הדיווח אינה נותנת מענה למורכבות היחסים בין האחאים, ועלולה לפגוע בהתערבות הטיפולית ובשיקום המשפחה. הספרות מצביעה על שלוש דילמות עיקריות שיוצרת חובת הדיווח בהקשר זה: (1) חובת הדיווח גוררת עימה בהכרח שינוי בתפקידם של עובדים סוציאליים ממטפלים למענישים, בכך שהיא מסיטה את עבודתם ממתן טיפול ושיקום לעיסוק בתחום הפלילי (דורון, 2013); (2) חובת הדיווח גורמת להפרה של חובת הסודיות בין מטפל למטופל ובכך מהווה פגיעה בכרית הטיפולית, ובכך היא מסכנת את המשכיות הטיפול, האמון והכנות (בר-שדה, 2015); (3) חובת הדיווח

פגיעות מיניות בין אחאים: פרשנותם של האחאים המעורבים

עלולה לגרום לנפגעים נזק אפשרי בשל תגובות משפחתיות קשות כלפיהם (Rodriguez, 2002) ולהרתיע משפחות רבות מלבקש עזרה (בר-שדה, 2015; Steinberg et al., 1997). תפיסות האחאים וחברי צוות המרכז, כפי שעלו בקבוצות המיקוד, מדגישות את מורכבות התופעה, ואת הקונפליקטים שיוצרים המענים החוקיים הניתנים לה. מחד גיסא, מטרת המענים הללו להגן על הנפגעים ולמצות את הדין עם הפוגעים, וכן להנחות את אנשי המקצוע בפועלם. מאידך גיסא נראה כי מענים אלה אינם מותאמים לחלק ממקרי הפגיעות הללו, ואף עשויים לגרום סבל נוסף ולהקשות על איש המקצוע בניסיונו לסייע למשפחות. כמו כן, ייתכן שאותה מורכבות כפי שמשקפת בעיניהם של האחאים המעורבים וכן של אנשי המקצוע המספקים את ההתערבות הראשונית, דורשת מאיתנו להעריך מחדש את הידוע לנו לגבי התופעה ולהמשיך לחוקרה לעומק כדי להתאים את ההתערבות הראשונית, נקודת המפנה שבה הפגיעה ממוסגרת, למופעי הפגיעה השונים, למשפחות השונות וכן לתפיסותיהם של האחאים המעורבים.

מגבלות המחקר

ראשית, יש לציין שמדובר במדגם אופייני לאוכלוסייה המתגוררת בירושלים וסביבתה, ואינו בהכרח משקף פלחי אוכלוסייה אחרים בישראל. בנוסף, את המסמכים שבהם נעשה שימוש בניתוח האיכותני כתבו עובדות סוציאליות לחוק נוער במרכז ההגנה. אף כי הן תיעדו את דברי האחאים, סביר להניח כי העמדות, הערכים ותפיסות החיים שלהן מגולמים בדיווחיהן. בדומה לכך, בקבוצות המיקוד עלולה נוכחותם של החוקרים להשפיע על הדברים הנאמרים ולא לשקף במדויק את דעותיהם של אנשי המקצוע. הבחירה בשיטת ניתוח מסמכים איכותנית וקבוצות מיקוד רב-שלביות נתונה גם לטעויות בפרשנות, ועלולה להשליך על תוצאות המחקר. כמו כן, חשוב לציין כי המיקוד במערכת האחאים ומערכת אנשי המקצוע מספק רק שתי נקודות מבט על התופעה, ואפשר להניח כי פגיעות מיניות בין אחאים מובנית באופן שונה במערכות אחרות העומדות בקשר עם מערכת האחאים, כגון מערכת החוק והמערכת המשפטית. יש לציין כי במחקר לא באה לידי ביטוי הפרשנות שנותנת המערכת ההורית לפגיעה, אף כי ההורים מהווים חלק משמעותי ביותר בעת ההתערבות במרכז ההגנה וכן בנוגע להחלטות בנוגע להמשך טיפול. עוד נעדרה מן המחקר הפרספקטיבה של אחאים שלא היו מעורבים באופן ישיר ביחסים המיניים אך היו עדים להם. בנוסף, המחקר הנוכחי לא כלל התבוננות מפרספקטיבה התפתחותית ולא עשה הבחנה בין אחאים בעלי התנהגות פוגענית בגילים שונים, אף כי עשוי להיות הבדל מהותי בין ילד צעיר שהתנהגותו פוגענית לבין מתבגר בגיל האחריות הפלילית בעל התנהגות

מינית פוגענית. כמו כן, המחקר הנוכחי לא הבחין בין אחאים שנחשפו כפוגעים בפעם הראשונה לעומת אחאים שפגעו כמה פעמים, וכן לא נבחנה השאלה אם האחאים בעלי ההתנהגות הפוגענית היו בטיפול וכיצד הקריין הטיפול על התנהגותם, עקב העדר מידע. יש לציין גם כי למרכז ההגנה לא מגיעים אחאים בעלי התנהגות מינית פוגענית בני 12 ומעלה (גיל האחריות הפלילית במדינת ישראל) כך שלא היה אפשר לקבל את נקודת המבט שלהם על היחסים המיניים.

מחקרי המשך והשלכות הממצאים על הפרקטיקה

המחקר הנוכחי העלה כי פגיעות מיניות בין אחאים יכולות להיחוות כדיכוטומיות אך גם כחלק משגרה נורמטיבית. נראה כי מערכות המשפט והרווחה בכלל, ומרכזי ההגנה בפרט, מיומנים ביותר בהתמודדות עם פגיעות מיניות בין אחאים המשקפות את פרשנות 'הפגיעה המזוהה', אך עם זאת נראה כי כאשר המערכות מתמודדות עם מקרים שאפשר ליחסם לפרשנות 'השגרה הנורמטיבית', השימוש באותם כלים אינו מאפשר התמודדות עם המורכבות וריבוי-הפנים של היחסים המיניים. לתפיסתנו, הטיפול בפגיעות מיניות בין אחאים חייב לָפְתוֹת אל מעבר להגדרות דיכוטומיות של פוגע ונפגע, ולהתחשב במערכת האחאים בכללותה, ובמערכת המשפחתית, הן במובן המשפטי והן במובן הטיפולי. ואכן הספרות המחקרית והקלינית מצביעה על הצורך לספק טיפול לכלל בני המשפחה כאשר מדובר בפגיעה מינית בין אחאים (Latzman, Viljoen, Scalora, & Ullman, 2011). בנוסף יש להדגיש את חשיבות שיתוף הילדים וההורים יחד בקבלת ההחלטות הרוח-הגורל לגבי משפחתם. הן המערכת ההורית והן מערכת האחאים מתמודדות עם רגשות של חוסר אונים ותחושת ערך ירוד, והשתתפותן הפעילה בקבלת ההחלטות חיונית ביותר. אשר לילדים, חשיבותן ותוקפן של עמדותיהם לא זו בלבד שהוכחו, אלא הוכח שהן קשורות לרווחתם בפועל (Ben-Arieh, 2005). במובן זה, הקשבה לקולם של האחאים תאפשר להבין לא רק את תפישותיהם על הפגיעה המינית, אלא גם לפתח מענים מותאמים למורכבות הפגיעה ולצורכי הילדים.

המחקר הנוכחי בדק גם כיצד תופסות המערכת האחאית והמקצועית את היחסים המיניים בין האחאים. מחקר עתידי ראוי כי יעסוק בתפיסות של המערכת ההורית לגבי הפגיעה בין האחאים שאירעה במשפחתם וגם בתפיסותיהם של האחאים שהיו עדים לפגיעה אך לא שותפים לה. לצערנו במחקר הנוכחי נעדרה התייחסות לתפיסות אלו, משום שהמחקר הנוכחי עסק בניתוח תיקים קיימים שבהם לא נכללו נתונים מספקים על ההורים והאחאים העדים. כדי להעשיר את ההבנה אנו ממליצים להשתמש במחקר משתף (participatory research), אשר יכבד את הידע האישי של כל בני המשפחה שחוותה פגיעה מינית בין אחאים. כמו כן, מאחר שהמחקר הנוכחי שאב

פגיעות מיניות בין אחאים: פרשנותם של האחאים המעורבים

נתונים ממרכז הגנה אחד בירושלים, כדאי שמחקרים דומים ייערכו במרכזי הגנה אחרים בארץ ובעולם.

כדי להבין לעומק כיצד תופסת מערכת האחאים את היחסים המיניים, יש להתייחס גם לממד הזמן. באמצעות ראיונות שיערכו בנקודות זמן מסוימות, אפשר יהיה לראות אם הפרשנויות נשארות יציבות לאורך זמן או משתנות, ואם כן, בשל אילו גורמים. אפשר יהיה גם לבחון אם אחאים מסוימים נטו להתנהגות פוגענית חוזרת ומהם מאפייניהם. כמו כן, מומלץ לבחון אם תפיסות אלה, מעבר להשפעת הזמן, הן תלויות גיל. כלומר, האם פרשנות מסוימת של פגיעה מאפיינת ילדים בגילים מסוימים. בנוסף, במחקרם של לצמן, וילג'ון, סקלורה ואולמן (Latzman et al., 2011) נמצא כי יש סיכוי גבוה שבני נוער אשר פגעו מינית באחאיהם (לעומת בני נוער בעלי התנהגות מינית פוגענית אך לא כלפי אחאים) נפגעו מינית בעצמם בעבר, נחשפו לאלימות בתוך המשפחה וצפו בתכנים פורנוגרפיים. מחקרים רבים נוספים עומדים על האפשרות כי קיימת העברה בין-דורית של פגיעות מיניות (ראו למשל: לב-ויזל, 2005) המתרחשת בתוך המשפחה ועלולה להעמיד ילדים בסיכון לפגיעות אלו. ראיות אלו מן הספרות מדגישות את הצורך במחקרים נוספים שיבחנו מאפיינים אישיים, משפחתיים, חברתיים ותרבותיים שעלולים להוות גורמים מסכנים לפגיעה בין אחאים.

אשר לשאלת המחקר השנייה, כיצד הפרשנות שנותנים האחאים משליכה על תפיסות אודות בחירת ההתערבות הטיפולית בידי אנשי המקצוע במרכז ההגנה, בקבוצות המיקוד עלו דילמות רבות הממסגרות את הפגיעות המיניות בין אחאים כתופעה מורכבת גם עבור אנשי המקצוע המספקים את ההתערבות הראשונית במקרים כאלה ונתקלים בקשיים רגשיים שאינם פשוטים להכלה. לשם כך מציעים הכותבים לבחון במחקר עתידי את השלכות ההתערבות על צוות מרכז ההגנה, בעיקר בהקשר של טראומטיזציה משנית ועקיפה (לדוגמה ראו: Bride, 2007).

לבסוף, יש להתייחס גם לאקלים החברתי העומד ברקע הפגיעות המיניות בין אחאים. אחת הטענות בספרות כנגד חובת הדיווח הינה שהיא מוציאה את הבעיה אל מחוץ לקהילה לטיפול במוסדות חיצוניים, ומונעת מהקהילה להתמודד בדרכים שהיו עשויות להיות מותאמות ויעילות יותר לחבריה (Mathews & Kenny, 2008). ייתכן כי שימוש זהיר ומושכל בגישת הצדק המאחה במקרים של פגיעות מיניות במשפחה, המערבת בתוכה את חברי המשפחה והקהילה, כחלופה להליך פלילי, עשוי להוות אפשרות מיטיבה ומעצימה (McGlynn, Westmarland, & Godden, 2012). במחקרו של דאלי (Daly, 2005) נמצא כי הסיכויים של קטינים בעלי התנהגות מינית פוגענית (ביניהם כאלה שפגעו מינית באחאיהם) לפגוע שוב היו נמוכים יותר וכי סיכויי השיקום והשינוי ההתנהגותי יהיו גבוהים יותר בקרב מי שלקח חלק בהליך

צדק מאחה לעומת הליך פלילי. במחקר נוסף נמצא כי הליכים של צדק מאחה נתפסו בעיני מנחי קבוצות דיון משפחתיות כיעילים עבור נפגעים במקרים של עבריינות נוער, בייחוד במקרים שבהם היה קשר חזק בין הקטין בעל ההתנהגות הפוגענית לקטין הנפגע טרם הפגיעה, בדומה למקרים של פגיעות מיניות בין אחאים (Gal, 2011). היתרון בהשתתפות בתהליכי צדק מאחה במקרים אלו הוא היכולת של הנפגע לספר את סיפורו, ההכרה של האחאי בעל ההתנהגות הפוגענית, וגם של בני משפחה אחרים בפגיעה שהתבצעה, התנצלות, מתן פיצוי וקבלת יחס הולם (שם). בתהליכים אלו גלום לדעתנו פוטנציאל לאיחוי השבר האישי והמשפחתי, יחד עם מענה טיפולי המאפשר התמודדות עם מקרים מסוגים שונים. שימוש מושכל בכלי זה יכול התייחסות מורכבת למאורע הפגיעה, יחד עם מתן קול והכרה בנרטיב של הנפגע ודיון מקבל בהשלכות המשפחתיות, הטיפוליות והקהילתיות של הפגיעה. במקרי "פגיעה מזוהה" ייתכן שהתהליך יהיה ממוקד הכרה באחאי הנפגע ובנרטיב שלו בתוך המערכת המשפחתית. לעומת זאת, במקרים סבוכים המשקפים פרשנות "שגרת חיים", ייתכן שהמוקד יהיה בהבנת תהליך התפתחות נורמת שגרת החיים, הרווחים וההפסדים שהפרט והמשפחה קיבלו מנורמה זו, החזרת השליטה למערכת המשפחתית, קבלה של מציאות הפגיעה המורכבת וקבלת אחריות הדדית.

נקודות מפתח

- הידע המחקרי על תפיסת פגיעות מיניות בין אחאים בידי האחאים המעורבים הינו מועט.
- המחקר האיכותי הנוכחי בחן את הפרשנות שהאחאים המעורבים בפגיעה מינית נותנים למעשים המיניים; וכן את פרשנות ההתערבות הראשונית של אנשי הצוות לאור פרשנות האחאים.
- התימה המרכזית בפרשנות של האחאים עסקה בתפיסתם כ"פגיעה מזוהה" או כ"שגרה נורמטיבית". התימה שעלתה מהפרשנות של אנשי המקצוע עסקה בתפיסת חובת הדיווח כמחבלת בתהליך הטיפול במשפחה או כאמצעי הגנה חיוני לנפגע.
- נראה כי מערכות המשפט והרווחה מיומנות בהתמודדות עם מקרי "פגיעה מזוהה" אך לא עם מקרי "שגרה נורמטיבית". עליהן להידרש למורכבות הפגיעה ולהקשיב לקולם של האחאים המעורבים כדי לאפשר טיפול משפחתי הוליסטי ומותאם.

מקורות

- איזיקוביץ, צ. ולב-ויזל, ר. (2014). התעללות, הזנחה ואלומות כלפי ילדים ובני נוער בישראל : בין שכיחות לדיווח. חיפה : המרכז לחקר החברה, אוניברסיטת חיפה.
- אסיף, ע. (2009-2010). חובת הדיווח על עבירות בקטיני ובחסרי ישע : לקחים מדיוני צוות בינמשרדי והרקע לתיקון מס' 94 לחוק העונשין. משפחה במשפט, ג-ד, 367-377.
- בר-שדה, נ. (2005). ילדים שפוגעים מינית באחרים — בעקבות מאמרה של רנית ים : "פגיעות מיניות של ילדים בילדים, האם זה יתכן? ומה עושים?". נדלה ב-29/5/2017, מאתר פסיכולוגיה עברית : <http://www.hebpsy.net/articles.asp?id=443>.
- בר-שדה, נ. (2006). גילוי עריות בין אחאים — הטראומה ההורית. נדלה ב-29/5/2017, מאתר פסיכולוגיה עברית : <http://www.hebpsy.net/articles.asp?id=956>.
- בר-שדה, נ. (2015). חובת דיווח, פסיכותרפיה ושיקול דעת מקצועי. רפואה ומשפט, 48, 150-160.
- דורון, י. (2013). חובת הדיווח בישראל: נייר עמדה למשרד הרווחה. ירושלים: משרד הרווחה והשירותים החברתיים, אגף למחקר תכנון והכשרה.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2017). השנתון הסטטיסטי לישראל 2017. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- המועצה הלאומית לשלום הילד (2017). שנתון סטטיסטי: ילדים בישראל 2016. ירושלים: המועצה לשלום הילד.
- חושן, מ. וקורח, מ. (2015). על נתוניך ירושלים: מצב קיים ומגמות שינוי. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- לב-ויזל, ר. (2005). העברה בין דורית של פגיעה מינית — הייתכן? אימהות בקשר לפגיעה מינית בילדות. בתוך: ר. לב ויזל, ג'. צוויקל ונ. ברק (עורכות), "שמרי נפשך": בריאות נפשית בקרב נשים בישראל (עמ' 335-353). ירושלים: מאירס-ג'וינט-ברוקדייל.
- מרכז ההגנה בית לין (ללא תאריך). מה אנו מציעים? נדלה ב-28/6/2017, מאתר מרכז ההגנה בית לין : <http://www.hagana.org.il/team.html>.
- משרד הרווחה והשירותים החברתיים (2015). היבטים בטיפול בקטינים נפגעי תקיפה מינית או אלימות. ירושלים.
- נחמני-רוט, ד. (2009-2010). תנאים לקבלת פטור לפקידי סעד מדיווח למשטרה על עבירות בילדים. משפחה במשפט, ג-ד, 379-399.
- פבר, מ. וסלוצקי, ח. (2007). בין הגנה לטיפול בקטינים נזקקים: תפקיד פקיד הסעד לחוק נוער. בתוך: ד. הורוביץ, י. בן-יהודה ומ. חובב (עורכים), התעללות והזנחה של ילדים בישראל (עמ' 951-995). ירושלים: אשלים.
- צבר-בן-יהושע, נ. (עורכת) (2001). מסורות וזרמים במחקר האיכותי: תפיסות, אסטרטגיות וכלים מתקדמים. לוד: דביר.
- ריבקין, ד. וסבו-לאל, ר. (2009). מרכז הגנה לילדים ונוער בירושלים: שירות חדשני לשיפור הטיפול הראשוני בילדים נפגעי עבירות מיניות. ירושלים: מאירס-ג'וינט-ברוקדייל.

- שמואלי, ב. (2010-2009). חובת הדיווח על אלימות כלפי ילדים על פי המשפט העברי ובהשוואה למשפט הישראלי. *משפחה במשפט*, ג-ד, 279-301.
- שפירא, ת. (2010-2009). חובת הדיווח על עבירות בקטינים ובחסרי ישע והעצמת מעמדו של פקיד הסעד: מבט רטרוספקטיבי. *משפחה במשפט*, ג-ד, 317-333.
- Agar, M. (1980). Stories, background knowledge and themes: Problems in the analysis of life history narrative. *American Ethnologist*, 7, 223-239. doi: 0.1525/ae.1980.7.2.02a00010
- Altheide, D., Coyle, M., DeVriese, K., & Schneider, C. (2008). Emergent qualitative document analysis. In S. N. Hesse-Biber & P. Leavy (Eds.), *Handbook of emergent methods* (pp. 127-151). New York, NY: Guilford Press.
- Ballantine, M. W. (2012). Sibling incest dynamics: Therapeutic themes and clinical challenges. *Clinical Social Work Journal*, 40, 56-65. doi: 10.1007/s10615-011-0331-8.
- Beard, K. W., O'Keefe, S. L., Swindell, S., Stroebel, S. S., Griffiee, K., Young, D. H., & Linz, T. D. (2013). Brother-brother incest: Data from an anonymous computerized survey. *Sexual Addiction & Compulsivity*, 20, 217-253.
- Ben-Arieh, A. (2005). Where are the children? Children's role in measuring and monitoring their well-being. *Social Indicators Research*, 74, 573-596. doi: 10.1007/s11205-004-4645-6.
- Boehm, A., & Itzhaky, H. (2004). The social marketing approach: A way to increase reporting and treatment of sexual assault. *Child Abuse & Neglect*, 28, 253-265. doi: 10.1016/j.chiabu.2003.09.015.
- Bowen, G. A. (2009). Document analysis as a qualitative research method. *Qualitative Research Journal*, 9(2), 27-40. doi: 10.3316/QRJ0902027.
- Bride, B. E. (2007). Prevalence of secondary traumatic stress among social workers. *Social Work*, 52, 63-70. doi: 10.1093/sw/52.1.63.
- Caffaro, J. V., & Conn-Caffaro, A. (2005). Treating sibling abuse families. *Aggression and Violent Behavior*, 10, 604-623. doi: 10.1016/j.avb.2004.12.001
- Canavan, M. M., Meyer, W. J., & Higgs, D. C. (1992). The female experience of sibling incest. *Journal of Marital and Family Therapy*, 18, 129-142. doi: 10.1111/j.1752-0606.1992.tb00924.x
- Carlson, B. (2011). Sibling incest: Adjustment in adult women survivors. *Families in Society: The Journal of Contemporary Social Services*, 92, 77-83. doi: 10.1606/1044-3894.4067

- Carlson, B. E., Maciol, K., & Schneider, J. (2006). Sibling incest: Reports from forty-one survivors. *Journal of Child Sexual Abuse, 15*, 19-34. doi: 10.1300/J070v15n04_02
- Cawson, P., Wattam, C., Brooker, S., & Kelly, G. (2000). *Child maltreatment in the United Kingdom: A study of the prevalence of abuse and neglect*. London, England: National Society for the Prevention of Cruelty to Children.
- Charmaz, K. (1995). Between positivism and postmodernism: Implications for methods. *Studies in Symbolic Interaction, 17*(2), 43-72.
- Corbin, J., & Strauss, A. (2008). *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Corsaro, W. A. (2005). Collective action and agency in young children's peer cultures. In J. Qvortrup (Ed.), *Studies in modern childhood* (pp. 231-247). Basingstoke, England: Palgrave Macmillan.
- Daly, K. (2005). Restorative justice and sexual assault: An archival study of court and conference cases. *British Journal of Criminology, 46*, 334-356. doi: 10.1093/bjc/azi071
- Daly, K. (2014). Conceptualising responses to institutional abuse of children. *Current Issues in Criminal Justice, 26*, 5-29. doi: 10.1080/1034529.2014.12036004
- Faller, K. C. (1991). Polyincestuous families: An exploratory study. *Journal of Interpersonal Violence, 6*, 310-322. doi: 10.1177/088626091006003004
- Finkelhor, D. (1980). Sex among siblings: A survey on prevalence, variety, and effects. *Archives of Sexual Behavior, 9*(3), 171-194. doi: 10.1007/BF01542244
- Gal, T. (2011). *Child victims and restorative justice: A needs-rights model*. Oxford, England: Oxford University Press.
- Glaser, B., & Strauss, A. (1967). *The discovery of grounded theory: Strategies for qualitative research*. London, England: Weidenfeld and Nicholson.
- Griffee, K., Swindell, S., O'Keefe, S. L., Stroebel, S. S., Beard, K. W., Kuo, S. Y., & Stroupe, W. (2014). Etiological risk factors for sibling incest: Data from an anonymous computer-assisted self-interview. *Sexual Abuse, 28*, 620-659. doi: 10.1177/1079063214558941
- Hardy, M. S. (2001). Physical aggression and sexual behavior among siblings: A retrospective study. *Journal of Family Violence, 16*, 255-268. doi: 10.1023/A:1011186215874

- Harper, B. M. (2012). *Moving families to future health: Reunification experiences after sibling incest*. Unpublished doctoral dissertation, University of Pennsylvania. Retrieved from http://repository.upenn.edu/edissertations_sp2/26/
- Haskins, C. (2003). Treating sibling incest using a family systems approach. *Journal of Mental Health Counseling, 25*, 337-350. doi: 10.17744/mehc.25.4.r0vm1whayctmlmww
- Hatch, J., & Hayman-White, K. (2001). Adolescents who sexually abuse their siblings: An overview of the literature and issues for research attention. *8th Australasian Conference on Child Sexual Abuse and Neglect*. Melbourne, Australia, November 2001.
- Hummelvoll, J. K. (2008). The multistage focus group interview: A relevant and fruitful method in action research based on a cooperative inquiry perspective. *Norsk Tidsskrift for Sykepleieforskning, 1*, 3-15.
- Krienert, J. L., & Walsh, J. A. (2011). My brother's keeper: A contemporary examination of reported sibling violence using national level data, 2000-2005. *Journal of Family Violence, 26*, 331-342. doi: 10.1007/s10896-011-9367-3
- Krueger, R. A. (2009). *Focus groups: A practical guide for applied research*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Lafleur, C. T. (2009). *Mothers' reactions to disclosures of sibling sexual abuse*. Unpublished doctoral dissertation. Kansas State University, Manhattan, Kansas. Retrieved from <http://hdl.handle.net/2097/1370>
- Latzman, N. E., Viljoen, J. L., Scalora, M. J., & Ullman, D. (2011). Sexual offending in adolescence: A comparison of sibling offenders and nonsibling offenders across domains of risk and treatment need. *Journal of Child Sexual Abuse, 20*, 245-263. doi: 10.1080/10538712.2011.571233
- Laviola, M. (1992). Effects of older brother-younger sister incest: A study of the dynamics of 17 cases. *Child Abuse & Neglect, 16*, 409-421. doi: 10.1016/0145-2134(92)90050-2
- Mathews, B., & Kenny, M. C. (2008). Mandatory reporting legislation in the United States, Canada, and Australia: A cross-jurisdictional review of key features, differences, and issues. *Child Maltreatment, 13*, 50-63. doi: 10.1177/1077559507310613
- Maykut, P., & Morehouse, R. (1994). The qualitative posture: Indwelling. In P. Maykut & R. Morehouse (Eds.), *Beginning qualitative research: A philosophic and practical guide* (pp. 25-40). London, England: Falmer Press.

- McGlynn, C., Westmarland, N., & Godden, N. (2012). "I just wanted him to hear me": Sexual violence and the possibilities of restorative justice. *Journal of Law and Society*, 39, 213-240. doi: 10.1111/j.1467-6478.2012.00579.x
- McNevin, E. (2010). Applied restorative justice as a complement to systemic family therapy: Theory and practice implications for families experiencing intra-familial adolescent sibling incest. *Australian and New Zealand Journal of Family Therapy*, 31, 60-72. doi: 10.1375/anft.31.1.60
- Melton, G. B. (2005). Mandated reporting: A policy without reason. *Child Abuse & Neglect*, 29, 9-18. doi:10.1016/j.chiabu.2004.05.005
- Morrill, M. (2014). Sibling sexual abuse: An exploratory study of long-term consequences for self-esteem and counseling considerations. *Journal of Family Violence*, 29, 205-213. doi: 10.1007/s10896-013-9571-4
- Phillips-Green, M. J. (2002). Sibling incest. *The Family Journal*, 10, 195-202. doi: 10.1177/1066480702102009
- Rodriguez, C. M. (2002). Professionals' attitudes and accuracy on child abuse reporting decisions in New Zealand. *Journal of Interpersonal Violence*, 17, 320-342. doi: 10.1177/0886260502017003006
- Rowntree, M. (2007). Responses to sibling sexual abuse: Are they as harmful as the abuse? *Australian Social Work*, 60, 347-361. doi: 10.1080/03124070701519645
- Rudd, J. M., & Herzberger, S. D. (1999). Brother-sister incest — father-daughter incest: A comparison of characteristics and consequences. *Child Abuse & Neglect*, 23, 915-928. doi: 10.1016/S0145-2134(99)00058-7
- Snyder, J., Bank, L., & Burraston, B. (2005). The consequences of antisocial behavior in older male siblings for younger brothers and sisters. *Journal of Family Psychology*, 19, 643-653. doi: 10.1037/0893-3200.19.4.643
- Steinberg, K. L., Levine, M., & Doueck, H. J. (1997). Effects of legally mandated child-abuse reports on the therapeutic relationship: A survey of psychotherapists. *American Journal of Orthopsychiatry*, 67, 112-122. doi: 10.1037/h0080216
- Strauss, A., & Corbin, J. (1998). *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Tapara, A. (2012). Best practice guidelines for health service professionals who receive initial disclosures of sibling sexual abuse. *New Zealand Journal of Social Sciences Online*, 7(2), 83-97. doi: 10.1080/1177083X.2012.729513
- Thompson, K. M. (2009). Sibling incest: A model for group practice with adult female victims of brother-sister incest. *Journal of Family Violence*, 24, 531-537. doi: 10.1007/s10896-009-9251-6

- Tyler, A. (2011). *A comparison of father-, stepfather-, and brother-perpetrated incest abuse of incarcerated women and girls*. University of Colorado at Boulder: Undergraduate Honors Theses, Paper 8. http://scholar.colorado.edu/honr_theses/8
- Veigh, M., & Jo, M. (2003). "But she didn't say no": An exploration of sibling sexual abuse. *Australian Social Work*, 56, 116-126. doi: 10.1046/j.0312-407X.2003.00062.x
- Welfare, A. (2008). How qualitative research can inform clinical interventions in families recovering from sibling sexual abuse. *Australian and New Zealand Journal of Family Therapy*, 29(3), 139-147. doi: 10.1375/anft.29.3.139
- Welfare, A. (2010). *Sibling sexual abuse: Understanding all family members' experiences in the aftermath of disclosure*. Unpublished doctoral dissertation, La Trobe University, Bundoora.

מאפייני מדריכים חינוכיים במוסדות תקוון לנוער ועמדותיהם בנוגע לתפקידם ולחניכים שבטיפולם

יעקב ראובן

רקע: הידע על הבדלי עמדות בין מדריכים חינוכיים במוסדות תקוון לנוער וכיצד הם תופסים את תפקידם ואת החניכים שבטיפולם הינו מועט.

מטרת המחקר: לבחון האם הבדלים אלה נובעים משלושה משתנים אישיים: מגדר, רמת דתיות ורמת השכלה.

שיטת המחקר: במחקר השתתפו 320 מדריכים חינוכיים שהם כלל אוכלוסיית המדריכים ב-57 מוסדות של רשות חסות לנוער. תפיסת התפקיד נבדקה לפי מידת המכוונות של המדריכים החינוכיים למגוון משימות הנגזרות מתפקיד המדריך החינוכי הנמצאות על שני רצפים: סמכות-טיפול וקבוצה-פרט. תפיסת החניך נבדקה לפי מידת האשמת החניך על רצף דו-קוטבי – כעברייין או כקורבן, על פי ארבעה מרכיבים שהותאמו במיוחד לצורך המחקר הנוכחי: ייחוס אחריות, ייחוס עבריינות, ייחוס חולשה לאישיות וייחוס אי יכולת להשתנות. בכל אחד ממרכיבים אלו יש רצף בין אחריות לקורבנות.

ממצאים עיקריים: נמצאו הבדלים מובהקים בתפיסת התפקיד ובתפיסת החניך של המדריך החינוכי לפי שלושת המאפיינים האישיים. מביניהם, ההבדל המובהק הגדול ביותר נמצא לפי המאפיין רמת ההשכלה.

מסקנות והשלכות לפרקטיקה: אפשר ללמוד מהמחקר הנוכחי על אוכלוסייה רחבה יותר של עובדי חינוך סמך-מקצועיים העוסקים במתן שירותי טיפול דומים למגוון אוכלוסיות פגועות וחלשות. בהנחה כי לתפיסות המדריכים החינוכיים יש השפעה על איכות השיקום עולה הצורך בהגדרת התפקיד, ובהכשרה וליווי מותאם של עובדים ברמות השכלה שונות.

מילות מפתח: מדריך חינוכי, תפיסת חניך, תפיסת תפקיד, מוסדות תקוון לנוער, עבודה סמך-מקצועית

הרעיון למחקר הנוכחי נולד מתוך סקרנות מקצועית שהתעוררה בשדה בעקבות המודעות להבדלים בין מדריכים חינוכיים בנוגע לתפיסתם את תפקידם ולראייתם את החניכים שבטיפולם. תפקידו של המדריך החינוכי במוסדות תקון לנוער הוא מעניין ומאתגר בשל הניגודים הרבים. מחד גיסא המדריך החינוכי הוא עובד סמך-מקצועי שאינו נדרש להכשרה פרופסיונלית, הפועל בסביבת עבודה מורכבת ולא ברורה, ומאידך גיסא הוא ממלא תפקיד משמעותי ביותר בטיפול בחניכים בשל היותו מודל לחיקוי והדמות העיקרית שאוכפת את הסדר והמשמעת במוסד (ראובן, 2013).

הספרות המקצועית מקדישה מקום רב לנוער עובר חוק שהתנהגותו אנטי חברתית ומטופל במוסדות, אך לא לצוות המוסד, ובפרט לא לקבוצת המדריכים החינוכיים, למרות חשיבות התפקיד שהם ממלאים בתהליך השיקום. מטרת המחקר הנוכחי היא לפתוח צוהר לעולמם של המדריכים החינוכיים, אשר משאבי האישיות שלהם שונים ואשר פועלים בסביבת עבודה מורכבת ומאתגרת; ולהעמיק את הידע וההבנה על תפקיד המדריך החינוכי.

המחקר מתמקד בדרך שבה מדריכים חינוכיים תופסים את תפקידם ואת החניכים שבטיפולם. ההנחה היא כי לתפיסות אלו תפקיד חשוב בתהליך השיקום של בני הנוער במוסדות התקון. אימוץ גישה המדגישה את החלקים הסמכותיים בתפקיד ותפיסה מאשימה של החניכים עלולה ליצור ריחוק ולהעצים את העוינות של החניכים כלפי עולם המבוגרים, ולהוביל אותם להתבצר בתת-תרבות עבריינית (Dowden & Andrews, 2004), לעומת זאת, אימוץ גישה טיפולית ותפיסה של החניך כקורבן של נסיבות חיים מאפשרת יצירת יחסי אמון של החניכים בעולם המבוגרים, מצב שהוא הכרחי לתהליך השיקום שלהם (Kjelsberg, Skoglund, & Rustad, 2007).

השאלה העיקרית שבדרך המחקר הנוכחי היא מהם הגורמים העשויים להסביר את הדרך שבה תופס המדריך החינוכי את תפקידו ואת החניכים שבטיפולו. המחקר מנסה לבחון אם יש הבדלים בין המדריכים החינוכיים בשלושה תחומים אשר ההתייחסות אליהם בשיח המקצועי היא אמביוולנטית: הזהות המגדרית של המדריך, רמת השכלתו ורמת הדתיות שלו.

הפנימיות שבהן נערך המחקר הן מוסדות תקון לנוער, המספקים טיפול חוץ-ביתי כופה במסגרת רשות חסות הנוער שבמשרד הרווחה והשירותים החברתיים. למוסדות אלו מופנים על פי חוק, ולעיתים אף בצל החוק. מתבגרים עוברי חוק ומתבגרים גילאי 12-18 שהתנהגותם אנטי חברתית (ראובן, 2015).

תפיסת ההתערבות במוסדות תקון לנוער

ההפניה למוסדות תקון לנוער נעשית על פי שני חוקים, שמאפשרים התערבות וכפיית מהלך טיפולי: חוק הנוער, שפיטה, ענישה ודרכי טיפול (תשל"א – 1971), לגבי בני נוער שהואשמו בפלילים; וחוק הנוער, טיפול והשגחה (תשכ"א – 1961), לגבי ילדים ונוער שזקוקים להגנה (בן ברוך, סיני, ושינפלד, 2015). במערכת מוסדית זו 57 מסגרות ובהן מטופלים כ-2000 מתבגרים בשנה. המוסדות מאורגנים ברצף של ארבעה מרחבים: ממרחב נעול עד למרחב פתוח בקהילה. המרחבים נבדלים זה מזה במשך ההתערבות, באינטנסיביות ובמידת השליטה והבקרה על החוסים. כמו כן קיימות ברשות חסות הנוער מסגרות להתערבות במשבר. המוסדות נבדלים זה מזה גם על פי מגדר (רוב המעונות נפרדים לבנים ולבנות) וגם על פי מגזר (יש מעונות נפרדים למגזר היהודי ולמגזר הערבי, ובשנים האחרונות נפתחו גם מעונות ייחודיים למגזר היהודי הדתי). ההפרדה נעשית מתוך תפיסה שחשוב לטפל על פי ערכי התרבות שממנה בני הנוער מגיעים, כדי להקל את השתלבותם מחדש בקהילת המוצא שלהם. בשל כך גם אנשי הצוות במוסדות משתייכים על פי רוב לקבוצה המגדרית והתרבותית של החניכים (משרד הרווחה והשירותים החברתיים, 2017).

העיקרון הטיפולי שעליו מבוססת העבודה במוסדות סמכותיים אלו הוא הקפדה על גבולות, משמעת וסדר יום קבוע, יחד עם איריה חמה ומקבלת. למטרה זו משתמשים המטפלים בכלים התנהגותיים המבוססים על תגמול עבור התנהגות טובה ושליטת זכויות בעקבות התנהגות שלילית. זאת לצד שיטות עבודה קוגניטיביות המתבססות על שינוי תהליכי חשיבה. תוכנית ההתערבות הסמכותית אמורה לאפשר טיפול צמוד שמספק בטחון ומאפשר פיתוח מנגנוני ריסון עצמי, חיזוק כוחות אגו, פיתוח בוחן מציאות ופריסת אלטרנטיבות לבחירה אישית, תוך שאיפה ליצירת איריה נורמטיבית. ישנה הקפדה על כמה אלמנטים מרכזיים בטיפול זה: נוכחות כפויה של החניך במוסד, קביעת כללים ברורים והגבלות ברורות להתנהגות, וענישה על הפרת הכללים. אלמנטים אלו קיימים בדרגות שונות בכל רצף מוסדות התקון. למעשה השימוש בחוק מתווה גבולות חיצוניים ואחזקה, כלומר הנער חייב להיות במסגרת, או שצפויים לו עונשים כמו מעבר לכלא או למוסד נעול. גבולות אלה, יחד עם הדיאלוג הנמשך של אנשי הצוות עם החניכים בנושא הגבולות, יש בכוחם לבנות את גבולותיהם הפנימיים של החניכים (Ben-David & Reuven, 2015).

סמכות המדריך החינוכי שואבת מהסמכות שמאציל בית המשפט למוסד. בכל הכרוך בטיפול היום יומי החניך כפוף להחלטות ולנהלים של המוסד שהמדריך החינוכי אחראי על איכפתם. עליו לקיים את שיגרת החיים שנקבעה כפי שהיא (עבודה, לימודים, תורניות, שעות יציאה וחזרה ועוד) ואם הוא מפר אותה הוא

צפוי לעונשים (שלילת חופשות, שלילת שיחות טלפון, הגבלת פעילויות ועוד). במידה והחניך לא מציית לסמכות חוקית זו, האלטרנטיבה העומדת בפניו היא ברורה: החמרת התנאים בהם הוא נמצא וחיווק הסמכות לה הוא כפוף. (גור, 2008)

צו המעון הוא אחד מדרכי הטיפול בכפייה שבית משפט לנוער יכול לנקוט כלפי קטין. משמעותו חיוב הקטין לשהות במעון שאליו הוא מופנה. בעצם מתן הצו וחיוב החניך לציית לו נשללות ממנו דרגות מסוימות של חופש: מצב זה יוצר לעיתים קרובות תסכול בלב החניך, הבא לידי ביטוי בהפרת הכללים ו"שבירת הכלים", ומוביל לעימות עם מערכת הסמכות ועם המדריך החינוכי המייצג אותה. הצבת הגבולות במצבים אלו נחשבת למרכיב המרכזי בהתערבות או בטיפול הסמכותי ומיוחסת לו חשיבות רבה. כדי שהתערבות זו תהיה אפקטיבית ויעילה, חשוב שהגבולות יהיו מציאותיים ומתקבלים על הדעת, מתאימים לתפקידי המין והגיל ולצרכים ההתפתחותיים. חשוב במיוחד שיהיו שגרתיים ועקביים ולא עונשים. כמו כן, חשוב שהגבולות יתחמו התנהגות ולא רגשות. (Moos, 1996).

תפיסת תפקידו של המדריך החינוכי

המושג "תפקיד" מתייחס לסדרה של פעילויות או מטלות שחוזרות על עצמן ויש להן מטרה מסוימת. מטלה בתפקיד מורכבת בדרך כלל ממגוון פעולות זעירות המשתלבות זו בזו. הן מבוצעות בסדרתיות או בו-זמנית, וכוללות פעולות חוזרות, פעולות יחידות או נדירות. ככל שהתפקיד מאורגן כדיסציפלינה מקצועית, פעולות אלה יותר מוגדרות, ברורות ושיטתיות ומאפשרות פיתוח מומחיות (Warr, 2013).

תפקידם של המדריכים החינוכיים שונה מתפקידם של אנשי הצוות המקצועי במוסד (מורים, פסיכולוגים, עובדים סוציאליים ועוד). אנשי הצוות המקצועי הם בעלי מקצוע מוגדר המצריך הכשרה אקדמית. לעומתם, תפקיד המדריכים החינוכיים הוא בעל אופי כוללני. הם אינם נדרשים להכשרה מקצועית מוקדמת, והם מוגדרים בעלי תפקיד חינוכי סמך-מקצועי אשר דרישות הסף הפורמליות שלו הן רק גיל 24 לפחות ו-12 שנות לימוד (ראובן, 2013). הם מתוארים כ"עובדי נוער הזקוקים למורטוריום" ללא נכונות להתחייבות ארוכת טווח, אנשים צעירים הזקוקים להזדמנות ללימוד התנסותי, תוך ניצול כישוריהם האינטואיטיביים כבסיס לחיפוש דרכם המקצועית העתידית (גרופר ואיזיקוביץ, 1992).

בספרות העוסקת בתפקיד המדריך החינוכי נטען כי לארגונים השונים המעסיקים בעלי תפקיד זה חשוב שתפקיד המדריך החינוכי יישמר כתפקיד כוללני, כדי לאפשר למדריך החינוכי ליצור קשר בלתי אמצעי קרוב עם החניכים, וגם שיהיה אפשר להשתמש בו לצרכים המשתנים של הארגון (Bastiaanssen et al., 2014). כיוון שהתפקיד אינו

מוגדר בהגדרה מוסכמת מבחינה מקצועית, ההגדרה משתנה בהתאם לצרכיו של כל מוסד. זהו תפקיד עתיר ציפיות ולעתים יש ניגודים ביניהן (Paoline & Lambert, 2012). כמו כן נטען שעובדים סמך-מקצועיים הם זולים יותר, ובכך מוצג מעמדם המקצועי של העובדים הסוציאליים והמורים בפנימיות כיוקרתית יותר (ביטון וניר, 2004).

ניתוח מגוון תפקידיו של המדריך החינוכי במוסד תקון לנוער מלמד כי הם דו-קוטביים באופיים ולמעשה נמצאים על שני רצפים: (א) הרצף שבין תפקידי סמכות והשגחה, או דאגה לקיום היום-יומי, לבין תפקידים טיפוליים; (ב) הרצף שבין התמקדות בקבוצה לבין ההתמקדות בפרט (שלום, 1980) (תרשים 1).

לגבי הרצף הראשון, סמכות-טיפול, מדריכים חינוכיים בעלי מכוונות לתפקידי סמכות עוסקים בעיקר במשימות פיקוח, השגחה ודאגה לחיי היום-יום של החניכים: לבוש, אוכל, הענקת חום וחיבה; נוסף לזאת הם גם עוסקים בשמירה על הסדר והמשמעת, כך שיתאפשרו התנאים הבסיסיים לתפקוד המוסד, ללמידה ולטיפול בחניכים (גרופר, 2003).

לעומתם, מדריכים חינוכיים בעלי מכוונות טיפולית משלבים בתפקידם מרכיבים מעבודת הפסיכולוג והעובד הסוציאלי בהתייחסות לפרט ולנקודות החיכוך בין הפרט לבין הקבוצה, וגם מרכיבים מעבודתו של המורה בחינוך ובפעילויות פנאי. כל זאת בנוסף לכל הקשור בטיפול הפיזי, בפיקוח על חיי הילד ובתיאומים השונים הכרוכים בהם, וכן במילוי חלק מפונקציות הטיפול ההורי (Paoline & Lambert, 2012).

תרשים 1: מאפייני תפיסת התפקיד

לגבי הרצף השני, פרט-קבוצה, מדריכים חינוכיים בעל מכוונות לקבוצה עוסקים בעיקר בתפקידי "שיטור" ובמשימות ארגון תוך הקפדה על שמירת סדר ומשמעת בקבוצה. הם מדגישים השגת יעדים ארגוניים ומשמעתיים של החניכים, עיצוב הקבוצה והנורמות שלה, כך שישרתו את המטרות הטיפוליות של כל פרט בקבוצה (Bastiaanssen et al., 2014).

לעומתם, מדריכים חינוכיים בעלי מכוונות לפרט קשובים לצורכי החניך, ערניים למצוקותיו ויודעים לענות על צרכיו תוך יחס מקבל וטיפולי. הם מסייעים לו בתהליכי ההסתגלות שלו למוסד ובעיצוב התנהגותו (כהן וכהן, 2002). מדריכים אלו בונים עם החניך קשר של עזרה, קשר דואג וחם, ומשמשים לו מבוגר זמין שיכול לסייע לו להתגבר על הקשיים ולגדול תוך מימוש הפוטנציאל שלו (Van der Helm, Boeke, Stams, & Van der Laan, 2014).

הפערים בין ארבע תפיסות התפקיד הללו – מכוונות לסמכות; מכוונות לטיפול; מכוונות לקבוצה; מכוונות לפרט – מתחדדים בשל המצוקות הקשות של החניכים במוסדות, אשר מולידות בעיות שעמן צריך המדריך להתמודד. פערים אלה בולטים בעיקר בהתייחסות ובדרכי התגובה לבעיות משמעת בפנימייה. מחד גיסא המדריך מתמודד עם קבוצה של חניכים ועליו להתייחס לכל אחד מהם כאל חלק מהקבוצה, ומאידך גיסא הוא נדרש לראייה טיפולית פרטנית ולהבנה של המניעים הפנימיים להתנהגות החניך, ועליו להיות מסוגל להתאים לכך את דרכי התגובה שלו (Alink, Euser, Bakermans-Kranenburg, & van IJzendoorn, 2014).

מאפייני תפיסת החניך

כפיית המהלך הטיפולי על מתבגרים בידי בית משפט לנוער, אם בשל האשמתם בפלילים או כי הם זקוקים להגנה, ניתנת לתפיסה על פני רצף דו-קוטבי – בקצה אחד של רצף זה הם נתפסים כקורבנות לנסיבות אישיות, משפחתיות וחברתיות, שלא אפשרו התפתחות תקינה ואף גרמו להידרדרות לעבריינות וסטייה. בקצה השני נתפס החניך כאשם וכמי שאחראי למצבו, אם בשל היותו עברייני, או בשל חולשת אישיותו. גם את החניכים שהופנו לפנימייה לשם הגנה והשגחה, אפשר לתפוס כאשמים וכאחראים למצבם בעקבות התנהגויות חריגות בפנימייה, הפרעות משמעת ועוד (Levy & Reuven, 2016).

תפיסת חניך כקורבן כרוכה בהתייחסות אליו כאל מי שנגרם לו עוול ויש לפצותו, לפעול לתיקון מצבו ולסייע לו. לעומת זאת, ראיית החניך כאשם וכאחראי למצבו קשורה לתפיסתו כראוי לסבל ולעונש על מעשיו החריגים והסוטים מהנורמה. נמצא כי יש אנשים הנוטים לייחס לקורבנות אחריות לקורבנותם, חולשה אישיותית, עבריינות ואי-יכולת להשתנות (Mendonça, Gouveia-Perira, & Miranda, 2016).

הנטייה להתנהגות לא רציונלית זו של ייחוס אחריות לקורבנות נובעת לרוב משימוש בהגנות פסיכולוגיות כגון הכחשה, סלקציה אינטלקטואלית של מידע, הימנעות או פירוש מחדש של האירוע. מדובר בסוג של מנגנון קוגניטיבי המאפשר לאנשים לחמוק מתחושות אי נעימות ומאמפתיה כלפי סבל של הזולת. העיוותים הקוגניטיביים, שבאים לידי ביטוי בהאשמת הקורבן, נועדו להגן מפני תחושת איום על אמונתו של הפרט בעולם צודק (Bieneck & Krahé, 2011). הצורך לסלף את המציאות או לפרש אותה אחרת גורם לנטייה לייחס את מה שקרה להתנהגותו של הקורבן, או למרכיבים באישיותו (Evelo & Greene, 2013).

שני חוקי הנוער משקפים את התפיסה הקיימת בישראל בנוגע לטיפול ושיקום של בני נוער עוברי חוק ובמצבים של סיכון. חוקים אלו רואים בטיפול החוץ-ביתי הסמכותי הכופה אלטרנטיבה למאסר והזדמנות לשקם בני נוער אלו בשל היותם קורבנות של טיפול כושל, ולא כאמצעי לענישה ולהרתעה (מבורך, 2015). לפיכך מצופה מהמדריכים החינוכיים לתפוס את החניכים על פי רוח החוק, כקורבנות של נסיבות הזקוקים לטיפול ושיקום, ולא כעוברי חוק שאשמים במצבם וראויים לעונש. במחקר הנוכחי שוער כי יימצאו הבדלים בין מאפיינים אישיים ותרבותיים של המדריך לבין תפיסתו את החניך. תפיסה זו נבחנה על פי ארבעה מרכיבים, שלדברי טורנטון, הוגייט, מוריס, פינט ופרסבי (Thornton, Hogate, Moris, Pinnete, & Presby, 1986) והאשמתו, והותאמו במיוחד לצורך המחקר הנוכחי: ייחוס אחריות, ייחוס עבריינות, ייחוס חולשה לאישיות וייחוס אי-יכולת להשתנות. בכל אחד ממרכיבים אלו יש רצף בין אחריות לקורבנות: ייחוס אחריות, עבריינות, חולשה אישיותית ואי-יכולת להשתנות באים בקצה הרצף העברייני או ייחוס אחריות, ובקצה הרצף השני נמצאים אי-ייחוס אחריות, עבריינות או חולשה אישיותית ויכולת להשתנות באים בקצה הרצף הקורבני (תרשים 2).

תרשים 2: מאפייני תפיסת חניך

מאפיינים אישיים ותרבותיים של המדריכים החינוכיים

מאפיינים רבים, אישיים וסביבתיים, עשויים להשפיע על תפיסת התפקיד של המדריך החינוכי ועל תפיסת החניך שבטיפולו. כאמור, המחקר הנוכחי בוחן את השפעתם של שלושה משתנים בעלי מובחנות ברורה, הנמצאים בשיח המקצועי בתחום השיקום במוסדות תקון לנוער, וההתייחסות אליהם אמביוולנטית: הזהות המגדרית של המדריך, רמת השכלתו ורמת הדתיות שלו.

מגדר

יש חלוקה שווה בין נשים לגברים בתפקיד המדריך החינוכי במוסדות חסות הנוער (כורזים וניר, 2015). עם זאת, בשל הפרדה המגדרית בין בני הנוער המטופלים במוסדות, יש העדפה מגדרית בבחירת המדריכים החינוכיים בכל מעון בהתאם למין המטופלים; כך שבמוסדות של בנות יש יותר מדריכות חינוכיות ובמוסדות של בנים יש יותר מדריכים חינוכיים. עוד עולה כי מנהלי מוסדות, בפרט במוסדות הנועליים, מעדיפים לקבל מדריכים גברים בשל ריבוי אירועי משמעת אלימים בקרב החניכים (ראובן, 2009). מעניין לבחון את מידת ההשפעה של הזהות המגדרית על התפיסות והעמדות של המדריכים החינוכיים כלפי התפקיד וכלפי בני הנוער שבטיפולם.

גיליגן (Gilligan, 1982), המשתייכת לגל המודרני של הסוציולוגיה הפמיניסטית, טוענת שהבדלי המגדר צומחים בהקשר חברתי ויש להם השלכות גם על היחס כלפי ילדים. הנורמה החברתית מצפה מאישה להיות מקבלת וסלחנית כלפי הילד ואילו מהגבר להיות יותר תקיף וסמכותי. כך נוצר מצב שבו לא זו בלבד שנשים שונות מגברים בהתנהגותן, אלא קיימים הבדלים ברורים בנטיות הנפשיות של שני המינים. לטענתה יש להכיר בהבדלים אלה ולעצב על פיהם גישות חינוכיות ומשפטיות. כחלק מעבודתה, ערכה גיליגן מחקר שהראה כי נשים וגברים חושבים באופן שונה על סוגיות בנושא צדק ומוסר. עוד נמצא במחקרה כי החשיבה הגברית שלטת בחברה ועל פיה עוצבו הכללים המשפטיים והחברתיים. הבגרות נקבעת במונחים גבריים של הישגים אישיים ואינדיווידואציה, ואילו ערכים נשיים, כמו טיפוח קשרים אישיים, נתפסים כנחותים. על פי תפיסה זו החשיבה הגברית היא דיכוטומית. תפיסת הגברים את עצמם מנותקת מן הסביבה, ואילו הנשים מחוברות יותר לחברה, מקושרות אליה ודואגות לה. החשיבה הגברית מתאפיינת בדפוסי חשיבה של כללים נוקשים הקבועים מראש, ואילו הנשים מכירות יותר בקיומם של יוצאים מן הכלל. לכן, לעתים קרובות יעלה בידי אישה למצוא פתרון ביניים ליישוב סכסוך בלא שיהיו מנצחים ומנוצחים. יתר על כן, הספרות עוסקת גם בתפיסות השונות של נשים וגברים לגבי הצדקה מוסרית של הפעלת כוח ואלימות (Najdowski & Bottoms, 2015).

על פי גישה חברתית אחרת, שתיאר הסוציולוג טלקוס פרסונס, תפקידי מגדר

מסורתיים משקפים סדר חברתי פטריארכלי, שבו התפקידים הנשיים מتركוזים בסיפוק צרכים ראשוניים ורגשיים והתפקידים הגבריים מتركוזים בכישורי חיים, הצבת גבולות ומשמעת. לפיכך בתהליך עיצוב ההתנהגות לתפקידים המסורתיים של הגבר יש פוטנציאל גבוה יותר ליצירת עימותים בין ילדים למחנכיהם מאשר למחנכותיהם. כמו כן, ישנם הבדלים מולדים אישיותיים בין נשים לגברים בתפיסות ועמדות בקשר לחינוך ועיצוב התנהגות של ילדים, כלומר מגדר מעצב אישיות באותה מידה כמו תרבות (Baron-Cohen, 2009). לפיכך משוער כי הבדלי המגדר ישפיעו על הדרך שבה המדריכים החינוכיים תופסים את תפקידם ואת החניכים במוסד.

דתיות

ההתמקדות ברמת הדתיות של המדריך נעשתה על פי ההבחנה הדמוגרפית במדינת ישראל המדגישה את החלוקה המגזרית הזאת ואת ההתייחסות הרב-תרבותית הנובעת ממנה בנושאים שונים, וביניהם חינוך, גידול ילדים וקבלת השונה והאחר (יונה, 2005; פרי, 2007). במישור המעשי, ישראל היא מדינה דמוקרטית בעלת זיקה מערבית וחילונית חזקה, אשר מיום הקמתה אימצה את הגישה שלפיה עקרון טובת הילד הוא נדבך מרכזי העולה לעתים על ערכים אחרים (מאסס, 1995). עם זאת, עדיין יש בישראל הבדלים תרבותיים של ממש בין דתיים לחילוניים בכל הקשור לחינוך ילדים (מאונטר, 2008; Adameczyk & Pitt, 2009). ההנחה היא כי השוני התרבותי על רקע דתי עלול ליצור פער בקרב מחנכים ובקרב מטפלים באוכלוסיות חריגות, בין הנדרש והמצופה מהם כמייצגים את ערכי החברה לבין תפיסותיהם ועמדותיהם האישיות הנובעות מעולמם התרבותי (Kucuk Bicer, Ozcebe, Kose, Ahmad, & Kose, 2015).

חוקרים מבחינים בין תרבויות המעודדות גדילה והתפתחות באמצעות תפקידים ומחויבויות מוגדרים, לבין תרבויות שבהן מעודדים גדילה והתפתחות באמצעות מימוש הבחירה האישית (פרי, 2007). עם הראשונות נמנות בעיקר חברות דתיות, שבהן הדרך להשתלבות חברתית ולהגשמה היא בפיתוח תובנה על חובות חברתיות ומילון. האחרות מיוצגות בעיקר על-ידי החברה החילונית, הרואה בחובות ובהתחייבויות לחברה גורמים הבולמים התפתחות אישית ומימוש עצמי (Blake Snider, Clements, & Vazsonyi, 2004). לפי הבחנתם של חוקרים אלו, גישות תרבותיות אלו שונות לחלוטין זו מזו, ואפשר לשער שתהיה להן השפעה על עמדות הפרט בנוגע לתפיסת האחר והשונה ועל הדרך הנכונה לחינוך ועיצוב התנהגותם של ילדים.

השכלה

ויכוח ארוך שנים מתנהל בשאלה האם נדרשת הסמכה אקדמאית לתפקיד המדריך החינוכי או שמדובר בתפקיד סמך-מקצועי, שיכול לבצעו כל מי שיש לו תכונות אישיות

מתאימות ויכולת להעניק יחס חם וקבלה לחניכים (גרופר, 2003). בספרות המחקר נמצאו עדויות סותרות לגבי השפעת ההשכלה על עמדות כלפי אוכלוסיות חריגות. עם זאת בדרך כלל נמצא קשר בין השכלה גבוהה לבין עמדות חיוביות יותר כלפי אנשים חריגים (אלפסי, 2011). במחקרים אחרים אף נמצא כי רמת השכלה גבוהה וגיל צעיר קשורים באופן מובהק לעמדות חיוביות כלפי חריגים (חזן, 2002).

יש שתי גישות בנוגע לחשיבות ההשכלה האקדמית בתפקיד המדריך החינוכי. על פי גישה אחת – הקרבה הרגשית לחניכים, ועוצמת החשיפה והמעורבות במרחב החיים הכולל של הפנימייה, מחייבות ידע והבנה בסיסיים וכן פתיחות וגמישות מחשבתית הנרכשים או מתחזקים במהלך רכישת השכלה גבוהה (Bastiaanssen et al., 2014). לפי הגישה השנייה, לעומת זאת, השכלה גבוהה ומומחיות בתפקיד המדריך החינוכי עלולות ליצור ריחוק בין החניך למדריך ולפגוע בכך בקשר הבלתי אמצעי עימו, ובכך לגרום שהמדריך יזניח את התפקידים הקשורים בדאגה לצרכים היום-יומיים של החניכים ויתמקד בחלקים החינוכיים והפסיכו-סוציאליים (Armstrong, Hartje, & Evans, 2014).

השערות המחקר

- 1) יימצא הבדל בין המדריכים החינוכיים על פי מגדר בתפיסת התפקיד ובתפיסת החניך: מדריכים חינוכיים ייטו יותר להיות מכווני סמכות ומכווני קבוצה בתפקידם, ואילו מדריכות חינוכיות תיטינה יותר להיות מכוונות טיפול ומכוונות פרט בתפקידן. כמו כן, מדריכים חינוכיים ייטו יותר להאשים את החניך במצבו, ואילו מדריכות חינוכיות ייטו יותר לתפוס את החניך כקורבן של נסיבות.
- 2) יימצא הבדל על פי רמת דתיות של המדריכים החינוכיים בתפיסת התפקיד ובתפיסת החניך: מדריכים חינוכיים מסורתיים ודתיים ייטו יותר להיות מכווני סמכות ומכווני קבוצה בתפקידם, ואילו חילוניים ייטו יותר להיות מכווני טיפול ומכווני פרט בתפקידם. כמו כן, מדריכים חינוכיים מסורתיים ודתיים ייטו יותר להאשים את החניך במצבו, ואילו חילוניים ייטו יותר לתפוס את החניך כקורבן של נסיבות.
- 3) יימצא הבדל על פי רמת ההשכלה של המדריכים החינוכיים בתפיסת התפקיד ובתפיסת החניך: מדריכים חינוכיים בעלי השכלה תיכונית ייטו יותר להיות מכווני סמכות ומכווני קבוצה בתפקידם, ואילו בעלי השכלה אקדמית ייטו יותר להיות מכווני טיפול ומכווני פרט בתפקידם. כמו כן, בעלי השכלה תיכונית ייטו יותר להאשים את החניך במצבו, ואילו בעלי השכלה גבוהה ייטו יותר לתפוס את החניך כקורבן של נסיבות.
- 4) יימצא קשר בין תפיסת התפקיד של המדריך החינוכי לבין תפיסתו את החניך. ככל שהמדריך יאופיין כמכוון סמכות ברצף אחד של תפיסת התפקיד, ומכוון קבוצה ברצף

השני, הוא יתפוס את החניך כאשם וכאחראי למצבו, והדבר יתבטא בנטייה לייחס לו עבריינות, אחריות, חולשה ואי-יכולת להשתנות. לעומת זאת, ככל שמדריך יאופיין כמכוון טיפול ברצף האחד של התפקיד, ומכוון פרט ברצף השני של התפקיד, הוא יתפוס את החניך כקורבן של נסיבות, וכמי שאינו אשם ואינו אחראי לגורלו. תפיסה זו תבוא לידי ביטוי בנטייה שלא לייחס לו עבריינות, אחריות וחולשה ולהאמין ביכולתו להשתנות.

שיטת המחקר

אוכלוסיית המחקר

במחקר השתתפו 320 מדריכים חינוכיים שהם כלל אוכלוסיית המדריכים ב-57 מוסדות של רשות חסות הנוער. 50 מהם לא מילאו את השאלונים כמתבקש ועל כן נפסלו. מתוך 270 מדריכים חינוכיים שהשתתפו במחקר, 64.3% (n=173) היו גברים ו-35.7% (n=96) היו נשים. מרבית המשתתפים, 66.7% (n=174), הגדירו עצמם חילוניים, 25.3% (n=66) הגדירו עצמם מסורתיים ו-8% (n=21) דתיים. 9.7% (n=26) מהמשתתפים בעלי השכלה תיכונית ללא תעודת בגרות, 33.1% (n=89) בעלי תעודת בגרות, 49.4% (n=133) בעלי תואר ראשון, 6.7% (n=18) בעלי תואר שני.

הליך המחקר

הנתונים נאספו באמצעות שאלונים שחולקו למדריכים במוסדות השונים לאחר שנערך מחקר מקדים אשר בדק התאמה בין כלי המחקר. השאלונים נמסרו למדריכים במפגשים אישיים עם מנהל או רכז בסוף משמרת, לאחר שהוסבר להם שמטרת המחקר היא לאתר צרכים של צוותי ההדרכה במעונות.

כלי המחקר

כלי המחקר כללו שלושה שאלונים: (1) שאלון פרטים אישיים בדק משתנים דמוגרפיים ומשתנים הקשורים בסביבות העבודה של המדריך; (2) שאלון שבדק את תפיסת התפקיד של המדריך; (3) שאלון שבדק את תפיסת החניך.

שאלון פרטים אישיים

בשאלון נבדקו משתנים דמוגרפיים: מין, רמת השכלה (תיכונית ללא בגרות, תיכונית עם בגרות, השכלה אקדמאית – תואר ראשון ותואר שני). בשל מספרם הנמוך של המדריכים בעלי השכלה תיכונית ללא בגרות, ומאחר שברוב משתני המחקר לא נמצאו הבדלים מובהקים סטטיסטית בין בעלי השכלה תיכונית ללא בגרות ועם בגרות, אוחדו

שתי הקבוצות לקבוצת מחקר אחת – בעלי השכלה תיכונית. מאותה סיבה אוחדו גם בעלי תואר ראשון ובעלי תואר שני לקבוצה אחת – בעלי השכלה אקדמאית. כמו כן נבדק משתנה רמת הדתיות (חילוני, מסורתי, דתי) לפי הגדרה עצמית, גם כאן בשל מספרם הנמוך של המדריכים שהגדירו את עצמם דתיים ($n = 21$), ומאחר שברוב משתני המחקר לא נמצאו הבדלים מובהקים סטטיסטית בין דתיים לבין מסורתיים, אוחדו המשתתפים המסורתיים והדתיים לקבוצת מחקר אחת – מסורתיים ודתיים.

שאלון תפיסת החניך

השאלון של תורנטון (Thornton et al., 1986) הותאם במיוחד למחקר הנוכחי. לשם כך חוברו ארבעה סיפורים המתארים חניך במצב קורבנות על רקע העבר שלו וחניך במצב עבריינות, אף הוא לצד רקע העבר. לדוגמה:

סיפור א'

רוני (שם בדוי), בן 17, שוהה בפנימייה בצפון הארץ. מגיל צעיר היה ילד מוזנח ודחוי. אביו נהג להתעלל בו פיזית, בשל כך נהג לברוח מהבית ולהתרועע עם קבוצות שוליים שגם ניצלו אותו. הוא נפלט ממספר מסגרות בהן שהה בשל בעיות התנהגות והיעדרות. נפתחו לו מספר תיקים על עבירות רכוש, שוטטות וסמים. הגיע לפנימייה לפני שנה, מגיב טוב לטיפול אך מקומו נמוך בחברת השווים ונראה כי דוחים אותו. במהלך אפטר התחבר רוני לקבוצה של צעירים שפגש בפאב. לאחר שתיית אלכוהול התפתחה תגרה בין רוני לבין צעיר אחר, בטענה שניסה להתחיל עם חברתו. במהלך התגרה נדקר רוני והוכה לבית החולים במצב קריטי.

סיפור ב'

משה (שם בדוי) בן 17, שוהה בפנימייה במרכז הארץ. בילדותו היה ילד מוכה והוזנח על ידי הוריו. מגיל צעיר נפלט ממסגרות בשל בעיות התנהגות והתחבר לקבוצות שוליים. נפתחו לו מספר תיקים על גניבות רכב ומעורבות בתגרות. בפנימייה נחשב לחניך אהוד ומקובל והוא מגלה יכולות גבוהות בתחום הלימודים, אך לעיתים נהג לשוב לסורו, בורח ומגיב בתוקפנות. במהלך אחת החופשות היה בפאב יחד עם חבריו. לאחר שתיית אלכוהול התפתחה תגרה בינו לבין צעיר אחר לאחר שזה ניסה להתחיל עם חברתו. במהלך התגרה דקר משה את הצעיר וזה הוכה לבית החולים במצב קשה.

לסיפורים אלו הותאמו שאלות הבוחנות האשמה התנהגותית והאשמה על רקע תכונות אופי של החניך ב-4 קטגוריות:

- (1) אחראי (לדוגמה: "החניך התנהג בצורה מאוד לא אחראית").
- (2) חלש (לדוגמה: "ניתן היה למנוע את האירוע אם החניך היה יותר אסרטיבי").
- (3) עברייני (לדוגמה: "החניך זקוק לפיקוח והשגחה, הוא גורר להתנהגות לא נורמטיבית").
- (4) אינו בר שינוי: בקטגוריה זו נהפכו הסולמות (לדוגמה: "החניך אשם וראוי לעונש").

הסיפורים והשאלות נמסרו ל-7 שופטים לבדיקה — 2 מהאקדמיה, 2 רכזי חינוך ו-3 מדריכים חינוכיים. שאלות שנמצאו לא מתאימות הושמטו. בשאלון התבקשו המדריכים לדרג את מידת הסכמתם להיגדים שהוצגו להם: מ-1 (בהחלט לא מסכים), עד 4 (בהחלט מסכים). כדי לבטל את ההשפעה של סדר הסיפורים ומהותם (קורבן, עברייני), הוכנו 6 גרסאות ובהן סדר הסיפורים היה שונה. נמצאה מהימנות גבוהה בשיטת קרונבך להיגדים בכל ארבע הקטגוריות: $\alpha = 0.89$ בקטגוריה "אחראי", $\alpha = 0.88$ בקטגוריה "חלש", $\alpha = 0.84$ בקטגוריה "עברייני" ו- $\alpha = 0.84$ בקטגוריה "אינו בר-שינוי".

שאלון תפיסת התפקיד

את השאלון חיבר שלום (1980) ובו 36 פריטים המתארים מטלות שונות בתפקיד המדריך החינוכי. המדריכים התבקשו לדרג את מידת הסכמתם להיגדים שהוצגו להם מ-1 (במידה מועטה) עד 4 (במידה רבה מאוד). השאלון עובד בשיטת ניתוח המרחב הקטן ביותר, שיטה סטטיסטית לניתוח מבנה רב משתנים שפיתח גוטמן (1968) (בתוך: שלום, 1980) ונמצאו בו ארבע קטגוריות:

- 1) מכוון לקבוצה (לדוגמה: "ליצור אווירה קבוצתית טובה").
- 2) מכוון לפרט (לדוגמה: "להיות חבר טוב של החניך").
- 3) מכוון לסמכות (לדוגמה: "לפתור בעיות משמעת").
- 4) מכוון לטיפול (לדוגמה: "לעזור לחניכים למצוא את דרכם האישית").

במחקר הנוכחי נמצאה מהימנות גבוהה בשיטת קרונבך להיגדים בכל ארבע הקטגוריות. $\alpha = 0.82$ בקטגוריה "מכוון לקבוצה", $\alpha = 0.64$ בקטגוריה "מכוון לפרט", $\alpha = 0.74$ בקטגוריה "מכוון סמכות" ו- $\alpha = 0.78$ בקטגוריה "מכוון טיפול".

ממצאים

תחילה יוצגו הממצאים לגבי הקשר בין שלושת הגורמים המשתנים הבלתי תלויים — מגדר, רמת דתיות ורמת השכלה — עם המשתנים התלויים תפיסת התפקיד ותפיסת החניך, על כל ארבעת מרכיביהם. לצורך בדיקת ההבדלים בין המשתנים נעשה שימוש במבחן T-test למדגמים בלתי תלויים, ולגבי כל אחד מהם יוצגו נתוני ממוצעים, סטיות תקן וערכי t. לבסוף יוצגו ממצאים שהתקבלו מבדיקת הקשר בין תפיסת התפקיד ותפיסת החניך. מרכיבי תפיסת החניך הוכנסו כמשתנים תלויים ומרכיבי תפיסת התפקיד הוכנסו כמשתנים בלתי תלויים.

1) הבדלי מגדר

א. הבדלי מגדר בתפיסת התפקיד

אפשר לראות בלוח 1 שנמצא הבדל מובהק בין גברים לנשים במידת המכוונות לפרט $[t(267)=2.59 p<.05]$, ומידת המכוונות לסמכות $[t(267)=3.02 p<.01]$, נמצא שגברים יותר מכוונים לפרט ויותר מכוונים לסמכות מאשר נשים. לא נמצא הבדל בין נשים לגברים במידת המכוונות לטיפול $[t(267)=0.003]$ ובמידת המכוונות לקבוצה $[t(267)=1.53]$.

לוח 1. הבדלים בין נשים וגברים בתפיסת התפקיד

t	df	מגדר		מרכיבים בתפיסת התפקיד
		גברים ממוצע (ס"ת)	נשים ממוצע (ס"ת)	
3.02**	267	3.18(.50)	2.98(.51)	מכוונות לסמכות
0.003	267	3.07(.48)	3.07(.56)	מכוונות לטיפול
2.59*	267	2.87(.50)	2.71(.45)	מכוונות לפרט
1.53	267	3.32(.51)	3.42(.45)	מכוונות לקבוצה

* $p<.05$, ** $p<.01$

ב. הבדלי מגדר בתפיסת החניך

כפי שאפשר לראות בלוח 2 לא נמצא הבדל מובהק בין המינים בכל ארבעת המרכיבים של תפיסת החניך.

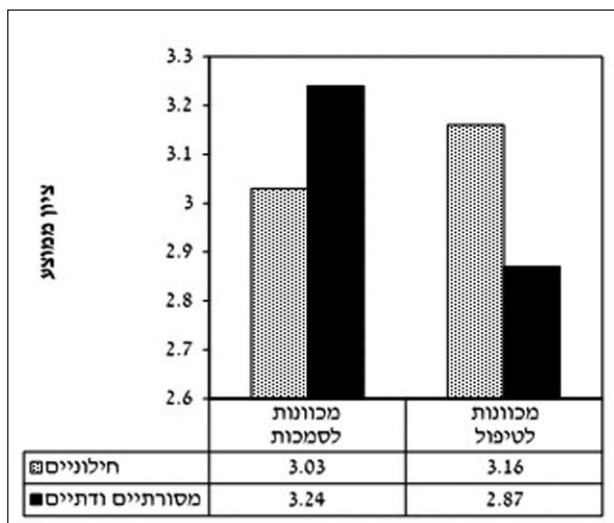
לוח 2. הבדלים בין נשים וגברים בתפיסת החניך

t	df	מגדר		מרכיבים בתפיסת החניך
		גברים ממוצע (ס"ת)	נשים ממוצע (ס"ת)	
0.97	193	3.18(.50)	2.89(.61)	כאחראי
1.71	193	2.21(.69)	2.02(.72)	כחלש
1.54	193	2.01(.67)	1.87(.59)	כעברייך
1.28	193	1.78(.61)	1.67(.58)	כמי שאינו בר שינוי

2) הבדלים ברמת הדתיות

א. הבדלים בין חילוניים, מסורתיים ודתיים בתפיסת התפקיד
לא נמצא הבדל בין חילוניים לבין מסורתיים ודתיים במרכיבים של מכוונות לפרט
[$t(259)=.232, p=.817$], ומכוונות לקבוצה [$t(218)=1.42, p=.157$], לעומת זאת
נמצא הבדל מובהק במכוונות לסמכות [$t(237)=3.64, p<.001$] ומכוונות לטיפול
[$t(131)=3.87, p<.001$], מבחינת אופי ההבדל, מדריכים חילוניים היו יותר מכוונים
לטיפול ופחות מכוונים לסמכות, מאשר מדריכים מסורתיים ודתיים (תרשים 3).

תרשים 3. השוואה בין מדריכים חילוניים לבין מדריכים מסורתיים ודתיים במידת המכוונות לסמכות ומידת המכוונות לטיפול

ב. הבדלים בין חילוניים, מסורתיים ודתיים בתפיסת החניך
מלוח 3 עולה כי יש הבדל מובהק סטטיסטית בין מדריכים חינוכיים חילוניים לבין
מדריכים חינוכיים מסורתיים ודתיים בעוצמת התכונות שהם מייחסים לחניכיהם.
מדריכים מסורתיים ודתיים ייחסו לחניכים אחריות למצבם [$t(170.7)=4.37, p<.05$],
חולשת אישיות [$t(97.3)=2.15, p<.05$], עבריינות [$t(98.9)=3.04, p<.05$], ואי-יכולת
להשתנות [$t(100.7)=2.81, p<.05$], במידה רבה יותר ממדריכים חילוניים.

לוח 3 : מבחן t : הבדלים בין מדריכים חילוניים לבין מדריכים מסורתיים ודתיים במרכיבי תפיסת החניך

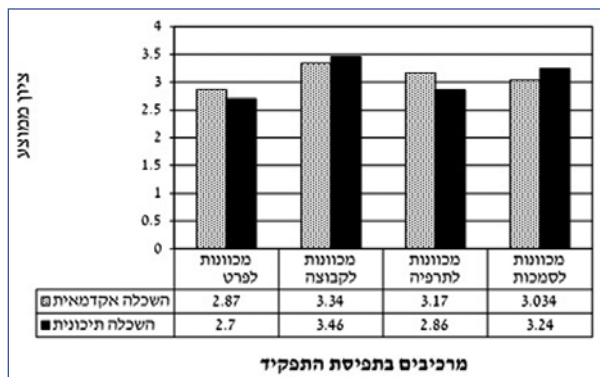
t	df	דתיות		מרכיבים בתפיסת החניך
		מסורתיים (n=64) ממוצע (ס"ת)	חילוניים (n=126) ממוצע (ס"ת)	
		4.37*	170.7	
2.15*	97.3	2.31 (.85)	2.05 (.61)	כחלש
3.04*	98.9	2.17 (.75)	1.84 (.55)	כעברייך
2.81*	100.7	1.91 (.68)	1.64 (.51)	כמי שאינו בר שינוי

*p<.05

3) הבדלי השכלה

הבדלים בין בעלי השכלה תיכונית לבעלי השכלה אקדמאית בתפיסת התפקיד תוצאות הניתוח מראות כי יש הבדל מובהק בין מדריכים בעלי השכלה אקדמאית לבין מדריכים בעלי השכלה תיכונית בכל מרכיבי תפיסת התפקיד: במכוונות לפרט [t(264)=2.56, p<.05], במכוונות לקבוצה [t(239)=2.26, p<.05], במכוונות לסמכות [t(245)=3.61, p<.001], ובמכוונות לטיפול [t(144)=4.27, p<.001]. כפי שאפשר לראות בתרשים 4, מדריכים בעלי השכלה אקדמאית היו יותר מכוונים לפרט ויותר מכוונים לטיפול מאשר מדריכים בעלי השכלה תיכונית.

תרשים 4. הבדלים בתפיסת התפקיד בין מדריכים בעלי השכלה אקדמאית, לבין מדריכים בעלי השכלה תיכונית

כמו כן, מדריכים בעלי השכלה אקדמאית היו פחות מכוונים לקבוצה ופחות מכוונים לסמכות, לעומת בעלי השכלה תיכונית (תרשים 4).

הבדלים בין בעלי השכלה תיכונית ובעלי השכלה אקדמאית בתפיסת החניך ממצאי הבדיקה (לוח 4) מראים כי יש הבדל מובהק בין מדריכים בעלי השכלה אקדמאית לבין מדריכים בעלי השכלה תיכונית בתפיסת החניך. בעיני בעלי השכלה תיכונית החניך נתפס כיותר אחראי $[t(151.1)=4.70, p<.01]$, יותר חלש $[t(88.0)=1.99, p<.05]$, יותר עבריין $[t(86.8)=4.25, p<.01]$, ופחות בר שינוי $[t(82.5)=4.36, p<.01]$ מאשר בקרב בעלי השכלה אקדמאית.

לוח 4: הבדלים בתפיסת החניך לפי השכלת המדריכים

t	df	רמת השכלה		מרכיבים בתפיסת החניך
		תיכונית (n=59) ממוצע (ס"ת)	אקדמאית (n=134) ממוצע (ס"ת)	
4.70**	151.1	3.2 (.46)	2.84 (.64)	כאחראי
1.99*	88.0	2.30 (.84)	2.06 (.63)	כחלש
4.25**	86.8	2.28 (.74)	1.82 (.54)	כעבריין
4.36**	82.5	2.05 (.71)	1.61 (.48)	כמי שאינו בר שינוי

* $p<.05$, ** $p<.01$

4) הקשר בין תפיסת התפקיד ותפיסת החניך

בבדיקת הקשר בין תפיסת התפקיד ותפיסת החניך – ארבעת המרכיבים בתפיסת החניך הם משתנים תלויים. המשתנה הבלתי תלוי הוא תפיסת התפקיד. הייתה הבחנה בין ארבעת המרכיבים בתפיסת התפקיד: בבדיקת ההשערה נעשה שימוש ברגרסיה מרובה בשיטת הצעדים.

א. בבדיקת הקשר בין תפיסת התפקיד לבין תפיסת החניך כאחראי, הסתיים ניתוח הרגרסיה לאחר שלושה צעדים (לוח 5). בצעד הראשון נכנס מרכיב המכוונות לקבוצה, בצעד השני התווסף מרכיב המכוונות לטיפול, ובצעד השלישי – מכוונות לסמכות. הממצאים מעלים כי יש קשר חיובי ומובהק בין תפיסת החניך כאחראי

לבין מכוונות לקבוצה ומכוונות לסמכות, וקשר שלילי ומובהק בין תפיסת החניך כאחראי לבין מכוונות לטיפול. כלומר ככל שמידת המכוונות לקבוצה ומידת המכוונות לסמכות גדלות, ומידת המכוונות לטיפול קטנה, כך החניך נתפס כאחראי יותר. אשר לתרומתם של כל אחד מהגורמים בתפיסת התפקיד ליכולת ניבוי של תפיסת החניך כאחראי, הממצאים מעידים כי גורם המכוונות לקבוצה תורם במידה רבה יותר מאשר מכוונות לטיפול ומכוונות לסמכות (נתוני β בלוח 5), וגורם המכוונות לפרט כלל לא נכנס לרגרסיה [$t=-.730, p=.466, \beta=-.049$]. בנוגע לעוצמת הניבוי, אומנם המודל הדר-גורמי של מכוונות לקבוצה ומכוונות לטיפול מנבא כ-48% מהשונות בתפיסת החניך כאחראי, ואילו המודל התלת-גורמי – מכוונות לקבוצה, מכוונות לטיפול ומכוונות לסמכות – מנבא כ-50% מהשונות, אולם המודל הדר-גורמי הוא מודל חסכוני יותר, ולכן יעיל יותר.

ב. בבדיקת הקשר בין מרכיבי תפיסת תפקיד לבין תפיסת החניך כחלש הסתיים ניתוח הרגרסיה אחרי שלושה צעדים. בצעד הראשון נכנס מרכיב של מכוונות לטיפול, בצעד השני התווסף מרכיב המכוונות לסמכות, ובצעד השלישי התווסף מרכיב המכוונות לפרט (לוח 5). נמצא כי יש קשר שלילי ומובהק בין מכוונות לטיפול לבין תפיסת החניך כחלש. כמו כן, יש קשר חיובי ומובהק בין תפיסת החניך כחלש לבין מכוונות לסמכות ומכוונות לפרט. כלומר ככל שמידת המכוונות לטיפול קטנה, ומידת המכוונות לסמכות והמכוונות לפרט גדלות, כך נתפס החניך כחלש יותר. אשר לתרומתם של כל אחד מהגורמים בתפיסת התפקיד ליכולת ניבוי תפיסת החניך כחלש, הממצאים מעידים כי גורם המכוונות לטיפול תורם במידה רבה יותר מאשר מכוונות לסמכות ומכוונות לפרט (נתוני β בלוח 5). גורם המכוונות לקבוצה לא נכנס לרגרסיה [$t=1.67, p=.093, \beta=.155$]. בנוגע לעוצמת הניבוי, המודל התלת-גורמי של מכוונות לטיפול, מכוונות לסמכות ומכוונות לפרט, מנבא כ-23% מהשונות בתפיסת החניך כחלש, ולכן מודל זה מסביר אחוז גבוה יותר של שונות, מאשר המודל החד-גורמי (10% מהשונות) והמודל הדר-גורמי (21% מהשונות). עם זאת, מודל זה הוא עדיין בעל עוצמת ניבוי בינונית.

ג. ניתוח הרגרסיה לבדיקת הקשר בין מרכיבי תפיסת התפקיד לבין תפיסת החניך כעברייני הסתיים לאחר שלושה צעדים. זאת בדומה לתוצאת הרגרסיה הניבוי תפיסת החניך כאחראי ולניבוי תפיסת החניך כחלש. לצעד הראשון נכנס מרכיב המכוונות לטיפול, לצעד השני נכנס מרכיב המכוונות לסמכות ולצעד השלישי נכנס מרכיב המכוונות לפרט (לוח 5). ממצאי הניתוח מראים כי יש קשר שלילי ומובהק בין מכוונות לטיפול לבין תפיסת החניך כעברייני וקשר חיובי ומובהק בין מכוונות לסמכות ומכוונות לפרט לבין תפיסת החניך כעברייני. כלומר, כשמידת המכוונות לטיפול קטנה והמכוונות לסמכות ומכוונות לפרט גדלות, הנטייה לתפוס

את החניך כעברייך גדלה. כמו כן, על פי הממצאים מרכיב המכוונות לטיפול (נתוני β בלוח 5) תורם לניבוי במידה רבה יותר מאשר מכוונות לסמכות ומכוונות לפרט. גורם המכוונות לקבוצה לא נכנס לניתוח [$t=.703, p=.483, \beta=-.062$]. מבחינת עוצמת הניבוי, המודל התלת-גורמי – מכוונות לטיפול, מכוונות לסמכות ומכוונות לפרט – מסביר כ-31% מהשונות בתפיסת החניך כעברייך. כלומר המודל התלת-גורמי הוא בעל עוצמת ניבוי בינונית.

ד. לבסוף נבחן הקשר בין מרכיבי תפיסת התפקיד לבין תפיסת החניך כמי שאינו בר שינוי. כפי שאפשר לראות בלוח 5, ניתוח הרגרסיה הסתיים לאחר שני צעדים. בצעד הראשון נכנס מרכיב המכוונות לטיפול ובצעד השני נכנס מרכיב המכוונות לסמכות. הממצאים מראים כי יש קשר שלילי ומובהק בין תפיסת החניך כמי שאינו בר שינוי לבין מכוונות לטיפול וקשר חיובי ומובהק בין מי שאינו בר שינוי לבין מכוונות לסמכות. כלומר ככל שמידת המכוונות לטיפול קטנה ומידת המכוונות לסמכות עולה כך גדלה הנטייה לתפוס את החניך כמי שאינו בר שינוי. מרכיב המכוונות לטיפול תרם לניבוי תפיסת החניך כמי שאינו בר שינוי במידה רבה יותר, ואילו המרכיבים של מכוונות לפרט ומכוונות לקבוצה לא תרמו כלל לניבוי, ולכן לא נכנסו לניתוח. המודל הדו-גורמי מסביר כ-20% מהשונות במשתנה תפיסת החניך כמי שאינו בר שינוי, כך שמדובר בעוצמת ניבוי חלשה.

אפשר לסכם, כי השערה זו אוששה באופן חלקי. חשוב לציין כי התקבלו מודלים שונים בהרכבם ובעוצמתם לגבי כל אחד ממרכיבי תפיסת החניך. מודלים שהתקבלו לגבי תפיסת החניך כאחראי, תפיסת החניך כחלש ותפיסת החניך כעברייך הם תלת-גורמיים, ואילו לגבי תפיסת החניך כמי שאינו בר שינוי התקבל מודל דו-גורמי בלבד. בנוסף, במודלים התלת-גורמיים, שמנבאים את תפיסת החניך כחלש ותפיסת החניך כעברייך, נכללו מרכיבים של מכוונות לטיפול, מכוונות לסמכות ומכוונות לפרט. לעומת זאת, במודל שהסביר את תפיסת החניך כאחראי, נכנסו מכוונות לקבוצה, מכוונות לסמכות ומכוונות לטיפול, ובמודל לניבוי תפיסת החניך כמי שאינו בר שינוי לא נכנסו מכוונות לקבוצה ומכוונות לפרט, אלא רק מכוונות לסמכות ומכוונות לטיפול.

לוח 5 : רגרסיה לניבוי מרכיבים בתפיסת החניך באמצעות מרכיבי תפיסת התפקיד
— פירוט המודלים

מרכיבי תפיסת התפקיד : מכוונות לפרט, מכוונות לקבוצה, מכוונות לטיפול ומכוונות לסמכות							ממרכיבי תפיסת החניך
df	F	R ² _{adj}	R ²	t	β	מודל	צעד
1,194	96.118*	.328	.331	9.80*	.576	מכוונות לקבוצה	1
2,193	89.565*	.476	.481	12.75*	.688	מכוונות לקבוצה	2
				7.47*	-.403	מכוונות לטיפול	
3,192	67.086*	.504	.512	6.83*	.507	מכוונות לקבוצה	3
				7.17*	-.380	מכוונות לטיפול	
				3.46*	.248	מכוונות לסמכות	
1,194	23.077*	.102	.106	4.80*	-.326	מכוונות לטיפול	1
2,193	26.969*	.210	.218	5.66*	-.363	מכוונות לטיפול	2
				5.26*	.337	מכוונות לסמכות	
3,192	20.756*	.233	.245	6.16*	-.485	מכוונות לטיפול	3
				4.11*	.276	מכוונות לסמכות	
				2.59*	.216	מכוונות לפרט	
1,194	29.733*	.128	.133	5.45*	-.365	מכוונות לטיפול	1
2,193	36.271*	.266	.273	6.57*	-.405	מכוונות לטיפול	2
				6.10*	.377	מכוונות לסמכות	
3,192	30.141*	.310	.320	7.61*	-.568	מכוונות לטיפול	3
				4.64*	.296	מכוונות לסמכות	
				3.64*	.288	מכוונות לפרט	
1,194	35.498*	.150	.155	5.96*	-.393	מכוונות לטיפול	1
2,193	24.155*	.192	.200	6.43*	-.417	מכוונות לטיפול	2
				3.31*	.215	מכוונות לסמכות	

*p<.001

המחקר הנוכחי התמקד במדריכים החינוכיים במוסדות תקון לנוער, וזאת בשל מורכבות התפקיד שבמהותו הוא תפקיד חינוכי סמך-מקצועי. השאלה המרכזית הייתה, האם המדריכים החינוכיים נבדלים בתפיסתם את תפקידם ואת החניכים שבטיפולם, לפי מאפיינים אישיים – מגדר, רמת הדתיות ורמת ההשכלה – והאם אפשר לנבא על פי תפיסת התפקיד שלהם את תפיסתם את החניכים, בהנחה שתפיסות אלו משפיעות על איכות תהליך השיקום (De Valk et al., 2015). הדיון יעסוק בהבנת ההבדלים שנמצאו ובפירושהם.

השכלה

רמת ההשכלה נמצאה גורם אשר ההבדל בו היה ברמת המובהקות הגבוהה ביותר מבין שלושת הגורמים האישיים שנבדקו. נמצא כי מדריכים חינוכיים בעלי השכלה אקדמאית הם יותר מכווני טיפול ומכווני פרט בתפיסת התפקיד שלהם, נוטים פחות להאשים את החניך במצבו ותופסים אותו יותר כקורבן נסיבות שראוי לסיוע. לעומת זאת, מדריכים חינוכיים בעלי השכלה תיכונית בלבד הם יותר מכווני סמכות ומכווני קבוצה בתפיסת תפקידם, ונוטים יותר לתפוס את החניך כאשם במצבו וקראוי לעונש.

נושא ייחודי זה נבדק מעט בספרות. אפשר להרחיב את ההבנה בנושא זה באמצעות מחקרים אחרים, שבדקו את השפעת ההשכלה על עמדות כלפי אנשים בעלי נכות פיזית ונכות נפשית. אומנם מאפייני אוכלוסיות אלו אינם זהים למאפייני החניכים במוסדות התקון לנוער, אך גם קבוצות אלה הן קבוצות מוחלשות חברתית. במחקרים אלו נמצאו ממצאים סותרים. מחקר שבדק את עמדות הציבור בנוגע להעדפה מתקנת לאנשים אלו מצא כי בעלי השכלה נמוכה היו בעלי עמדות חיוביות יותר כלפיהם מאשר בעלי השכלה גבוהה (אלפסי, 2011). לעומת זאת במחקר אחר נמצא – בדומה למחקר הנוכחי – כי בעלי השכלה גבוהה הביעו עמדות חיוביות ומקבלות יותר מאשר בעלי השכלה נמוכה (חזן, 2002; Marsh & Evans, 2006).

אם כן, נראה כי בעלי השכלה אקדמאית עשויים להתאים יותר לתפקיד המדריך החינוכי. ראשית, תהליך רכישת ההשכלה הגבוהה עשוי לשמש סינון ראשוני של מועמדים לתפקיד. וכן, לימוד באקדמיה בדרך כלל מעודד סקרנות וגישה פתוחה וביקורתית כלפי הטבע האנושי, ויוצר תשתית רחבה יותר של ידע והבנה. משאבים אלו עשויים לסייע ביכולת לקבל את האחר והשונה עם פחות שיפוטיות והאשמה כלפיו. ייתכן גם שמשאבים אלו הם הגורמים לנטייה של מדריכים חינוכיים בעלי השכלה אקדמאית להיות מכוונים יותר לטיפול ולפרט בתפיסת תפקידם.

דתיות

נמצא כמשוער כי מדריכים חינוכיים חילוניים נוטים פחות להאשים את החניכים ממדריכים מסורתיים ודתיים. מדריכים חינוכיים דתיים ומסורתיים נוטים יותר לראות בחניך אשם במצבו ומייחסים לו אחריות למצבו, עבריינות, חולשת אישיות ואי-יכולת להשתנות. ממצאים אלו עולים בקנה אחד עם ממצאי מחקרים שלפיהם חילוניים הם בעלי גישה ליברלית, המשתקפת במתירנות ובפתירות כלפי השונה, לעומת אנשים דתיים אשר נוטים להיות שמרנים ופחות סובלניים לשונה (Adameczyk & Pitt, 2009).

אפשר שבמשפחה דתית או מסורתית הילד לומד מגיל צעיר להבחין הבחנה ברורה בין טוב לבין רע, בין ציות לבין סרבנות, בין מוסרי לבין בלתי מוסרי. במצבים עמומים הוא נוטה לבחור בפתרון דיכוטומי ובפיצול לקטגוריות מובחנות (Blake Snider et al., 2004). מי שהתנהג בצורה אנטי חברתית, גם אם הוא קטין, עשוי להיראות אשם במצבו. לעומת זאת, התרבות החילונית נוטה להאמין בערכים דמוקרטיים ולא בהלכה, אמונה בחובות המוטלות על כל בן אדם ובזכויות לשוויון ולחירות שהחברה אמורה להבטיח לכול (מלכין, 2000). מי שהתנהג בצורה אנטי חברתית, ובפרט אם הוא קטין, עשוי להיתפס כמי שלא ספקו לו התנאים הדרושים להתפתחות תקינה, ולפיכך ייתפס כקורבן של הנסיבות. ההבדל העיקרי בין דתיות לחילוניות הוא בבחירת מקור הסמכות. מקור הסמכות בדת הוא "שמימי", והוא מחייב משמעת כוללנית לציווי בכל מחיר. מקור זה אף מחייב משמעת כוללנית לציוויים החברתיים והתרבותיים, והדבר מתבטא בהערכה ובקבלה של המצליחים בכך וגינוי ודחייה של האחרים (סרחאן, 2006). לעומת זאת, האדם החילוני או כל מי שאינו מחויב לאמונה הדתית ולמצוותיה אלא מאמין בהומניזם, מעמיד במרכז ההווה את האדם, ה"ארצי", כמקור הסמכות. האדם הוא שקובע את כללי המשחק, את זכותו לחיים, את החופש ואת חיפוש האושר. תפיסה זו מאפשרת לרוב סובלנות רבה יותר, התייחסות אישית לחריגים וקבלתם (Alwin & Felson, 2010).

ההשערה שיימצאו הבדלים בין המדריכים החינוכיים בתפיסת התפקיד שלהם לפי מידת דתיותם אוששה רק בנוגע לרצף הראשון – מכוונות לסמכות ומכוונות לטיפול. נמצא כי מדריכים חינוכיים חילוניים מכוונים לטיפול במידה רבה יותר ממדריכים מסורתיים ודתיים. לעומתם, מדריכים חינוכיים דתיים ומסורתיים מכוונים לסמכות במידה רבה יותר ממדריכים חילוניים. ממצא זה מתיישב עם הסבר השונות שנמצאה בתפיסת החניך. ייתכן כי התפיסה ההומניסטית יותר של החילוניים מאפשרת הכלה רבה יותר של החניך ואמפתיה רבה יותר למצבו, וזה הבסיס לגישה תרפויטית (כהן ושניידר, 1992). לעומת זאת הגישה השמרנית של אנשים דתיים מעודדת פיצול לקטגוריות מובחנות ולכבוד וציות לסמכות (קלדרון, 2000).

מכוונות לקבוצה ומכוונות לפרט

כאמור, לא נמצא קשר בין סגנון ההתערבות לבין מכוונות לקבוצה ומכוונות לפרט. ייתכן שממצא זה קשור לדו-משמעות שיש במרכיבים אלו בתפיסת התפקיד. הטיפול במוסד התקון מכוון את המדריך לאחריות על קבוצת חניכים ולא על פרטים שבתוכה. הממונים על המדריך מעריכים אותו על פי יכולתו להטמיע בקבוצה את הנורמות שקבע המוסד (ראובן, 2013). לפיכך סביר להניח, שאצל מדריכים חינוכיים רבים יש מכוונות לקבוצה יותר מאשר מכוונות לפרט. זאת בניגוד להנחה שעמדה בבסיס המחקר, שהמכוונות לקבוצה נובעת מהרצון של המדריך החינוכי להימנע מקשר אישי עם החניך כיוון שקשר זה מאיים עליו.

מגדר

נמצא כי היו פחות הבדלים בתפיסות שנבדקו במחקר בין מדריכים חינוכיים לעומת מדריכות חינוכיות. ההשערה בדבר ההבדלים בתפיסת התפקיד אוששה באופן חלקי. לגבי הרצף הראשון נמצא בהתאם למשוער כי מדריכים חינוכיים מכוונים בתפקידם יותר לסמכות מאשר מדריכות חינוכיות, אך לא נמצא הבדל בין המינים בנוגע למכוונות לטיפול. בהתאם לתיאוריות הפסיכולוגיות והסוציולוגיות שהוצגו אפשר לאמור כי למדריך, שלא כמדריכה, חשוב להחזיק ולשמר את המשימות של הקניית כישורי חיים, השלטת סדר, והצבת גבולות ומשמעת, שהם דומיננטיים במרכיב הסמכות בתפקיד (Baron-Cohen, 2009; Etchegoyen & Trowell, 2005) לגבי הרצף השני, נמצא שלא כמשוער, כי מדריכים מכוונים יותר לפרט מאשר מדריכות. לא נמצא הבדל בנוגע למכוונות לקבוצה.

בנוגע לתפיסת החניך עולה, כי אין הבדל בין מדריכים חינוכיים למדריכות חינוכיות בכל ארבעת המרכיבים של תפיסה מאשימה. ממצאים אלו סותרים ממצאי מחקרים אחרים שעמדו בבסיס ההשערה במחקר הנוכחי. באותם מחקרים נמצא כי לנשים יש יחס מקבל יותר כלפי חריגים בהשוואה לגברים, הן לגבי נכות פיזית והן לגבי נכות נפשית (Najdowski & Bottoms, 2015). ממצאים אלו מעניינים, כיוון שעל פי תפקידי מגדר מסורתיים בחברה המערבית, אפשר היה לצפות שמדריכות חינוכיות תהיינה יותר מכוונות לפרט בתפקידן ממדריכים חינוכיים ופחות מאשימות, כי נשים נתפסות כבעלות תכונות טיפוליות טבעיות כמו יכולת קבלה ונתינה, והן נוטות להיות פחות שיפוטיות בהשוואה לגברים (אפרתי, 2004). ממצאים אלו מחזקים טענה שבעידן המודרני מתרחשת מהפיכה בזהות המגדרית. על פי טענה זו, ככל שהחברה נעשית שוויונית יותר היא משלמת על כך בזה שנשים הופכות להיות דומות לגברים, פחות רגישות לזולת בעמדותיהן כלפי חריגים ויותר שיפוטיות ומתייגות בדעותיהן (Najdowski & Bottoms, 2015).

כיוון שהשונות המגדרית משפיעה במידה מועטה על התפיסות של המדריכים החינוכיים, נראה כי אין הכרח בצוותים מעורבים מבחינה מגדרית, למרות היתרון בצוותים כאלו, המאפשר לחניכים מגוון אינטראקציות אנושיות. במוסדות שבהם האבחנה המגדרית חשובה על רקע דתי או אידיאולוגי (תפיסה פמיניסטית), אין מניעה מבניית צוותים חד-מיניים, ובלבד שתהיה מודעות לאיון הולם של מגוון התפקידים.

קשר בין תפיסת תפקיד ותפיסת חניך

השערה זו אוששה באופן חלקי. אפשר לומר, שקשר משמעותי קיים רק לגבי הרצף הראשון, בין מכוונות לסמכות לבין מכוונות לטיפול, נמצא שרצף מכוונות לטיפול הוא המנבא החזק ביותר מבין כל מרכיבי תפיסת התפקיד. אחד ההסברים האפשריים לממצא זה הוא שמדריך חינוכי מכוון טיפול בתפקידו אינו מאוים באופן אישי מהתנהגות חריגה ואנטי סוציאלית של חניך אלא רואה בה ביטוי של קריאה לעזרה, ושואף ליצור עם החניך מגע אישי בעל אופי טיפולי (ויניקוט, 1995). יכולת זו מסייעת לו להתמקד בצרכים האישיים של החניך ולפתח אמפתיה כלפיו. לכן הוא נוטה פחות לייחס לחניך אשמה ורואה בו קורבן של נסיבות. על פי התיאוריות העוסקות בעבריינות נוער, מדריך כזה מסוגל לראות בהתנהגות העבריינית תסמין של מצוקה וסימן לתקווה (ויניקוט, 1995), או מנגנון הגנה השומר על מבנה ה"אני" של הנער, דבר המצביע דווקא על כוחות (אדד, 1989).

לעומת זאת, מדריך חינוכי שתופס את תפקידו כמכוון סמכות, חשוב לו לשמור על הסדר והמשמעת כך שיתאפשרו התנאים הבסיסיים לתפקוד הפנימייה (הירש, 2009). הוא תופס את עצמו כמייצג את החברה והנורמה, ומאחר שטובת הכלל לנגד עיניו הוא אינו מסוגל להכיל התנהגויות חריגות של היחיד (Dowden & Andrews, 2004). בשל כך הוא מפרש כל התנהגות כזו כהתרסה או כקריאת תיגר כלפי החברה וכלפיו באופן אישי, כדי לערער את מעמדו בקרב החניכים או כחלק מבחינת כוחותיו ויכולותיו של המדריך (De Valk et al., 2015). תפיסה זו עלולה לגרום לחוסר אמפתיה, לקושי בהכלת החניך ולנטייה להאשימו במצבו.

שני מרכיבי הרצף השני בתפיסת התפקיד, המכוונות לפרט והמכוונות לקבוצה, נמצאו קשורים באופן חלקי למרכיבי תפיסת החניך. בניגוד למשוער נמצא שכלל שהמכוונות לפרט גבוהה, כך נתפס החניך יותר אשם ואחראי למצבו. נמצא שמרכיב המכוונות לקבוצה הוא המנבא החלש ביותר ונקשר רק לייחוס אחריות, בקשר חיובי ומובהק בהתאם להשערת המחקר. נמצא שגורם זה הוא אף הגורם המנבא החזק ביותר בייחוס אחריות.

כאמור אפשר לייחס ממצאים אלו לדו-משמעות שיש במרכיבים אלו. אומנם מדריך המכוון לפרט הוא מבוגר זמין עבור החניך, בונה עימו קשר חברי דואג וחם

ועוזר לו להתגבר על קשייו (Van der Helm et al., 2011). אולם, שלא כמדריך המכוון לתרפיה, אין לו מודעות, הבנה וידע של תהליכים תרפויטיים. ייתכן שבהעדר הדרכה והכוונה הוא נשען אך ורק על אינטואיציה. במצב כזה, לאורך זמן וריבוי אירועים משמעותיים חמורים, הוא מרגיש מתוסכל ומרומה, ואף חש כפיות טובה מצד החניכים שבטיפולו (גור, 2008). תפיסה אישית כזו של התנהגות החניך גורמת לו לתפוס אותו באופן שלילי יותר, ולייחס לו עבריינות וחולשה אישית.

במרכיב מכוונות לקבוצה, הדו-משמעות בולטת אף יותר, ועל כן לא נמצא כל קשר בין מרכיב זה לבין גורמי תפיסת החניך, פרט לייחוס אחריות. ייתכן כי מדריך חינוכי מכוון לקבוצה בוחר להתמקד בתפקידי שיטור ובמשימות ארגון ומשמוע של הקבוצה, תוך הקפדה על כללי המסגרת, כחלק מתפיסתו את הציפיות הבסיסיות של המערכת שבה הוא עובד, וזאת כדי שאלו יוכלו לשרת את המטרות הטיפוליות של כל פרט בקבוצה. יתרה מזו, הטיפול במוסד התקון מכונן כאמור את המדריך לאחריות על קבוצת חניכים, ולא על פרטים בתוכה.

ייחוס האחריות למצב לחניך הוא הגורם היחיד בתפיסת החניך אשר בינו לבין מכוונות לקבוצה נמצא קשר חיובי ומובהק, והוא אף נמצא המנבא החזק ביותר. ייתכן שמדריך מכוון לקבוצה מייחס חשיבות רבה לכך שכל פרט בקבוצה יכיר באחריותו ובתפקידו בתהליכים שמתרחשים בה. אחריות זו היא למעשה מפתח לתפקוד תקין של קבוצה, ולעמידתה בנורמות שנקבעו לה. לקיחת אחריות על מעשים עוזרת בעיצוב התנהגות של החניך עצמו, אך גם משמשת סמן לחברים האחרים בקבוצה (Alink et al., 2014). מדריך מכוון לקבוצה מייחס חשיבות גם לכך שהפרט בקבוצה יכיר באחריותו למעשיו בהווה ובעבר. בתפיסה זו יכולה להיווצר הטיה ונטייה לייחס לחניך – בכל הקשור לשליטה עצמית וקבלת אחריות – כוחות ויכולות חזקים מהמציאות. לכן, מדריך כזה ייחס התנהגות לא נורמטיבית לגורמים פנימיים נשלטים ויציבים של החניך (Marsh & Evans, 2006). אם התנהגות כזו תחזור על עצמה היא תעורר כעס, חוסר אמפתיה וחוסר יכולת להכיל את החניך (De Valk et al., 2015), והדבר ישפיע על תפיסת החניך כמי שאינו בר שינוי.

סיכום

המחקר הנוכחי פותח צוהר לעולמם של המדריכים החינוכיים במוסדות תקן לנוער. כדי להעמיק את הידע וההבנה בנושא זה יש להרחיב את המחקר בתחום זה. אפשר לבדוק משתנים נוספים אשר ייתכן שהם בעלי השפעה, כמו משתנים הקשורים לסביבת העבודה ויכולים להשפיע על התרבות הארגונית בה ועל האקלים החינוכי טיפולי במוסד. אפשר

לברוק משתנים אישיים נוספים של המדריך החינוכי שיכולים להשפיע על תפיסות ועמדות כלפי החניכים, כגון: ניסיון בעבודה, מוצא אתני ועוד. הבנה מעמיקה יותר של נושא זה עשויה לסייע בפיתוח צוותים ותוכניות התערבות עבור אוכלוסייה מאתגרת במיוחד של מתבגרים עוברי חוק ובעלי התנהגות אנטי חברתית. בנוסף לזאת, עולה הצורך בהתייחסות מערכתית להגדרת התפקיד של המדריך החינוכי. ההגדרה היום היא הגדרה כוללנית ורחבה, והציפיות מבעלי התנהגות אנטי חברתית, ויש בהן גם סתירות וניגודים. לכן חשוב שתתגבש הגדרה ברורה יותר של התפקיד שתדגיש ותכוון יותר לחלקים החינוכיים והתרפויטיים של התפקיד. מכיוון שאין סתירה בין חלקי התפקיד, אלא בהשלמה הדדית ביניהם, זה יהיה שינוי מהותי, ובעקבותיו תוכל המערכת המוסדית לאפשר העצמה של אותם חלקים שהם בעלי ערך רב להצלחת תהליך השיקום, וזאת מבלי לוותר על אותם חלקים בתפקיד שקשורים בשליטה בחוסים ובפיקוח על סדר יומם ועל שגרת חייהם.

נקודות מפתח

- אף על פי שהמדריכים החינוכיים אינם נדרשים להכשרה מקצועית מוקדמת, והם מוגדרים בעלי תפקיד חינוכי סמך-מקצועי, הם ממלאים תפקיד משמעותי ביותר בטיפול בחניכים.
- הדרך שבה מדריכים חינוכיים תופסים את תפקידם ואת החניכים שבטיפולם חשובה בתהליך השיקום של בני הנוער במוסדות.
- השכלה הייתה המאפיין האישי המובהק ביותר בהבדלים בין המדריכים החינוכיים בתפיסות התפקיד ותפיסות החניך.
- ממצא זה עשוי לסייע בפיתוח הצוותים המטפלים במתבגרים עוברי חוק ובעלי התנהגות אנטי חברתית

מקורות

אדד, מ. (1989). העברייני בהתהוותו. רמת-גן: אור עם.
אלפסי, מ. (2011). עמדות הציבור בעניין מתן העדפה מתקנת לאנשים עם מוגבלות. מנהל מחקר וכלכלה, משרד התמ"ת.

מאפייני מדריכים במוסדות תקון לנוער ועמדותיהם

אפרתי, נ. (2004). חקר הנשים והמגזר במזרח התיכון: התפתחות התחום ומגמותיו. בתוך: ע. בנג'י (עורך). נשים במזרח התיכון בין מסורת לשינוי (עמ' 14-31). תל-אביב: מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה.

ביטון, י. וניר, א. (2004). מתפקיד למקצוע, תהליך בניית קוד אתי ופרופסיה לעובדי קידום נוער בישראל. מניתוק לשילוב, 12, 91-114.

בן ברוך, ס., סיני, ה. ושינפלד, א. (2015). בין ענישה לשיקום: גישות ושיקולים משתנים ביחס לנוער עובר חוק בחקיקה ובהליך המשפטי בישראל ובעולם. בתוך: א. תימור, ס. בן ברוך וא. אלישע (עורכים), נוער בכלגן – קטינים עוברי חוק בישראל: דרכי מניעה, אכיפה ושיקום (עמ' 67-75). ירושלים: מאגנס.

גור, א. (2008). הגישה התקשורתית בטיפול המוסדי בבני נוער במצוקה. מפגש לעבודה חינוכית סוציאלית, 21, 11-39.

גרופר, ע. (2003). גיבוש חזון השרות אינו תחליף לטיפול בסוגיית הזהות המקצועית. מפגש לעבודה חינוכית סוציאלית, 17, 139-141.

גרופר, ע. ואיזקוביץ, ר. (1992). עובד הנוער הזקוק למורטוריום: חקר צרכי ההתפתחות המקצועית של מדריכי פנימיות חדשים. בתוך: מ. אריאלי (עורך). פנימיות: צוותיהן וקהילותיהן (עמ' 56-62). תל אביב: אוניברסיטת תל-אביב, הוצאת מסדה.

הירש, א. (2007). מחקר אורך של נוער עובר חוק השוהה במוסדות: תפקידם של גורמים רגשיים, התנהגותיים ומשפחתיים בניבוי הסתגלות ושיקום. עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.

ויניקוט, ד. ו. (1995). הכל מתחיל בבית. מסות מאת פסיכואנליטקאי. תל-אביב: דביר.

חזן, מ. (2002). עמדות כלפי נכות פיזית ונפשית כפונקציה של רמת הסמכותניות של המעריך. עבודת מוסמך. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, המחלקה לפסיכולוגיה.

יונה, י. (2005). רב תרבותיות מהי? על פוליטיקה של השוונות בישראל. ירושלים: כבל.

כהן, א. וכהן, ע. (2002). עולם הערכים של הורי תלמידים בכיתות ה' בבתי-ספר ממלכתי וממלכתי-דתי. בתוך: נ. מסלובטי וי. עירם (עורכים), חינוך לערכים בהקשרים הוראתיים מגוונים. (עמ' 163-176). תל-אביב: רמות.

כהן, י. ושניידר, ס. (1992). הדרכת מדריכים בפנימייה טיפולית כאמצעי לגיבוש עצמיותם. חברה ורווחה, יב, 313-207.

כורזים, מ. וניר, ש. (2015). תחלופת-מדריכים חינוכיים במסגרות חוץ-ביתיות של רשות הסות הנוער: מאפיינים וסיבות. דו"ח מחקר מכון ברוקדייל, ג'וינט ישראל.

מאונטר, מ. (2008). משפט ותרבות בפתח המאה העשרים ואחת. תל-אביב: עם עובד.

מאסס, מ. (1995). טובת הילד – על הבחירה הערכית ותפקידי המומחית. חברה ורווחה, טו, 415-429.

מבורך, ג. (2015). ייצוג קטינים בהליך הפלילי. בתוך: א. תימור, ס. בן ברוך וא. אלישע (עורכים). נוער בבלגן — קטינים עוברי חוק בישראל: דרכי מניעה, אכיפה ושיקום (עמ' 85-101). ירושלים: מאגנס.

מלכין, י. (2000). במה מאמינים יהודים חילוניים? מסמך מומחיות, לקט מאמרים שהוצגו בכנס איגוד העובדים הסוציאליים בזיכרון יעקב. תל-אביב: ספריית פועלים.

משרד הרווחה והשירותים החברתיים (2017). נתוני רשות חסות הנוער 2017. מסמך פנימי.

סרחאן, ח. (2006). ייחוסים של הורים ערבים ויהודים כלפי השימוש לרעה בסמים של בניהם. עבודת מוסמך. אוניברסיטת חיפה, הפקולטה ללימודי רווחה ובריאות, בית הספר לעבודה סוציאלית.

פרי, פ. (2007). חינוך בחברה רבת תרבויות. ירושלים: כרמל.

קלדרון, נ. (2000). פלורליסטים בעל כורחם — על ריבוי התרבויות של הישראלים. חיפה: זמורה-ביתן.

ראובן, י. (2009). אקלים ארגוני במוסדות תקן לנוער ואלומות מדריכים חינוכיים כלפי חניכים במהלך מפגשי משמעת. אלימות, כרך ב' (1). 71-97.

ראובן, י. (2013). השפעת תפיסת תפקיד על סגנונות התערבות במפגשי משמעת בקרב מדריכים חינוכיים במוסדות לנוער עובר חוק ובמצבי סטייה חברתית. עיונים בחינוך — כתב עת לעיון ולמחקר בחינוך 7-8. 186-208.

ראובן, י. (2015). טיפול מוסדי כופה במתבגרים עוברי חוק ובמצבי סטייה חברתית. בתוך: א. תימור, ס. בן ברוך, וא. אלישע (עורכים). נוער בבלגן — קטינים עוברי חוק בישראל: דרכי מניעה, אכיפה ושיקום (עמ' 102-125). ירושלים: מאגנס.

שלום, ח. (1980). תפיסת התפקיד של המדריך בפנימייה. תוך: ש. עדיאל (עורך). טיפוח נוער במצוקה וחינוך בפנימייה (עמ' 92-111). הוצאת גומא.

Adamczyk, A., & Pitt, C. (2009). Shaping attitudes about homosexuality: The role of religion and cultural context. *Social Science Research*, 38, 338-351. doi: 10.1016/j.ssresearch.2009.01.002

Alink, L. R., Euser, S., Bakermans-Kranenburg, M. J., & van IJzendoorn, M. H. (2014). A challenging job: Physical and sexual violence towards group workers in youth residential care. *Child & Youth Care Forum*, 43, 243-250. doi: 10.1007/s10566-013-9236-8

Alwin, D. F., & Felson, J. L. (2010). Religion and child rearing. In C. G. Ellison & R. A. Hummer (Eds.) *Religion, families, and health: Population-based research in the United States*, (pp. 40-60). New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.

- Armstrong, M. M., Hartje, J. A., & Evans, W. P. (2014). Factors affecting juvenile care workers' intent to continue working in juvenile corrections. *Criminal Justice Review*, 39, 5-18. doi: 10.1177/0734016813492414
- Baron-Cohen, S. (2009). *The essential difference: Male and female brains and the truth about autism*. New York, NY: Basic Books.
- Bastiaanssen, I. L., Delsing, M. J., Geijsen, L., Kroes, G., Veerman, J. W., & Engels, R. C. (2014). Observations of group care worker-child interaction in residential youth care: Pedagogical interventions and child behavior. *Child & Youth Care Forum*, 43, 227-241. doi: 10.1007/s10566-013-9231-0
- Ben-David, S., & Reuven, Y. (2015). Authoritarianism, ethnic affiliation, level of religiosity, and authority-exercising styles of educational instructors in juvenile correctional institutions. *Journal of Ethnicity in Criminal Justice*, 13(2), 87-110. doi: 15377938.2014.93664410.1080
- Bieneck, S., & Krahé, B. (2011). Blaming the victim and exonerating the perpetrator in cases of rape and robbery: Is there a double standard?. *Journal of Interpersonal Violence*, 26, 1785-1797. doi: 10.1177/0886260510372945
- Blake Snider, J., Clements, A., & Vazsonyi, A. T. (2004). Late adolescent perceptions of parent religiosity and parenting processes. *Family Process*, 43, 489-502. doi: 10.1111/j.1545-5300.2004.00036.x
- De Valk, S., Van der Helm, G. H. P., Beld, M., Schaftenaar, P., Kuiper, C., & Stams, G. J. J. M. (2015). Does punishment in secure residential youth care work? An overview of the evidence. *Journal of Children's Services*, 10, 3-16. doi: 10.1108/JCS-11-2014-004
- Dowden, C., & Andrews, D. A. (2004). The importance of staff practice in delivering effective correctional treatment: A meta-analytic review of core correctional practice. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 48, 203-214. doi:10.1177/0306624X0325776
- Etchegoyen, A., & Trowell, J. (Eds.). (2005). *The importance of fathers: A psychoanalytic re-evaluation*. London, England: Routledge.
- Evelo, A. G., & Greene, E. (2013). Judgments about felony-murder in hindsight. *Applied Cognitive Psychology*, 27, 277-285. doi: 10.1002/acp.2903
- Gilligan, C. (1982). *In a different voice*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Kjelsberg, E., Skoglund, T. H., & Rustad, A. B. (2007). Attitudes towards prisoners, as reported by prison inmates, prison employees and college students. *BMC Public Health*, 7, 71. doi: 10.1186/1471-2458-7-71

- Kucuk Bicer, B., Ozcebe, H., Kose, E., Ahmad, F., & Kose, O. (2015). Corporal punishment: Similarities and differences from Eastern cultured countries. *European Journal of Public Health*, 25. doi: 10.1093/eurpub/ckv176.292
- Levy, I., & Reuven, Y. (2016). Educational instructors' attitudes toward juvenile inmates: The effect of the inmate's role in a criminal event and the instructors' belief in a just world. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*. Advance online publication. doi: 10.1177/0306624X16660556
- Marsh, S. C., & Evans, W. P. (2006). Predictors of staff responses to problematic youth behavior in detention and correctional settings. *Journal of Offender Rehabilitation*, 44, 59-79. doi: 10.1300/J076v44n01_04
- Mendonça, R. D., Gouveia-Pereira, M., & Miranda, M. (2016). Belief in a Just World and secondary victimization: The role of adolescent deviant behavior. *Personality and Individual Differences*, 97, 82-87. doi:10.1016/j.paid.2016.03.021
- Moos, R. (1996). *Community-oriented programs environment scale manual*. Redwood City, CA: Mind Garden.
- Najdowski, C. J., & Bottoms, B. L. (2015). Effects of jurors' gender and attitudes toward intellectual disability on judgments in cases involving disabled juvenile defendants. *The Journal of Forensic Psychiatry & Psychology*, 26, 407-424. doi: 10.1080/14789949.2015.1017592
- Paoline, E. A., & Lambert, E. G. (2012). Exploring potential consequences of job involvement among jail staff. *Criminal Justice Policy Review*, 23, 231-253. doi: 10.1177/088740341139830
- Thornton, B., Hogate, L., Moirs, K., Pinette, M., & Presby, W. (1986). Physiological evidence of an arousal-based motivational bias in the defensive attribution of responsibility. *Journal of Experimental Social Psychology*, 22, 148-162. doi: 10.1016/0022-1031(86)90034-X
- Van der Helm, P., Boekee, I., Stams, G., & van der Laan, P. (2011). Fear is the key: Keeping the balance between flexibility and control in a Dutch youth prison. *Journal of Children's Services*, 6(4), 248-263. doi: 10.1108/17466661111190947
- Warr, P. B. (2013). Jobs and job-holders: Two sources of happiness and unhappiness. In S. David, I. Boniwell, & A. C. Ayers (Eds.), *The Oxford handbook of happiness* (pp. 733-750). New York: NY: Oxford University Press.

חוכמת המעשה

"כל הזמן רציתי להיות אימא": חוויית השהות בפנימייה טיפולית לאימהות ולילדיהן הצעירים

יואה שורק, דפנה טנר ודיצה חטב

רקע: בעולם פועלים שירותים לשיקום משפחות שילדיהן אינם יכולים להמשיך לגדול בהן בשל היותם נתונים בסיכון ובסכנה עקב תפקוד הורי פגוע. יחידת האימהות בבית שבתי לוי היא שירות יוצא דופן לשיקום משפחות. הוא פועל במסגרת של פנימייה טיפולית לאימהות ולילדים צעירים.

מטרת המחקר: לבחון את תפיסותיהן של המטופלות השהות ביחידה ושל נשות המקצוע שעובדות איתן, בנוגע לחוויית השהות ביחידה ולאופן שהיא מקרינה על חיי המטופלות והילדים.

שיטת המחקר: המחקר נערך בשיטה איכותנית פנומנולוגית והתבסס על ראיונות-עומק מובנים-למחצה שנערכו פנים אל פנים עם 16 נשות מקצוע ביחידה ו-20 מטופלות: 8 מטופלות ששהו ביחידה בעת ביצוע המחקר, ו-12 מטופלות ששהו ביחידה בעבר, ובעת ביצוע המחקר התגוררו בקהילה.

הממצאים העיקריים: נשות המקצוע והאימהות סבורות כי השהות ביחידה מאפשרת לרכוש כישורי חיים והורות לצד ההתמודדות עם חוויות הילדות הקשות. השינויים נתפסים כהדרגתיים – מחיצוניים וטכניים עד הפנמת מהות ההורות והאחריות על הילדים. ההתערבות מתוארת לעתים כחוויה משנה חיים, ולעתים כשיפור לכיוון "האימהות הטובה ביותר האפשרית".

השלכות לפרקטיקה ולמדיניות: המאמר מחזק את ההכרה בצורך להרחיב את המאמצים לשיקום משפחות בישראל. בשירותים מסוג זה חשוב לשמר איזון עדין בין הגנה על זכויות הילדים ומילוי צורכיהם לבין המציאות המורכבת של האימהות. בנוגע ליחידת האימהות – עולה צורך בתיווך המעבר לקהילה, ובהמשך תמיכה במשפחות לצורך שימור תוצאות ההתערבות לאורך זמן.

מילות מפתח: שירותים לשיקום משפחות, ילדים בסיכון וסכנה, שירותים חוץ-ביתיים, תפיסות של הורים ואנשי מקצוע, מחקר איכותני

מחקר זה מומן בידי קרן אניטה מורבץ ונתמך בידי מכון חרוב.

התקבל במערכת: 2.2017; אושר לפרסום: 9.2017; נוסח סופי: 10.2017

מבוא

על פי האמנה הבין-לאומית בדבר זכויות הילד, ההורים הם הדמויות הראשיות בחייו של הילד, ועל המדינה לאפשר להם לשמש בתפקיד זה (משרד המשפטים, 2003). בהתאם לכך, בישראל ובמדינות שונות בעולם נעשים מאמצים לשיקום הורים שתפקודם ההורי נפגע (Bronson, Saunders, Holt, & Beck, 2008; Child Welfare Information Gateway, 2011), ובכך לאפשר להם להמשיך לגדל את ילדיהם מבלי לפגוע בהם או לסכן את שלומם (תע"ס, 2004; Selwyn & Sturgess, 2000; Wulczyn, 2004). ברוח ועדת סילמן צוין כי "בישראל, הטיפול בילדים שאינם יכולים לגדול עם הוריהם בשל תפקוד הורי פגוע התמקד בילדים עצמם השוהים בקהילה ובמסגרות חוץ-ביתיות (משרד הרווחה והשירותים החברתיים, 2014), וכמעט שלא נעשו מאמצים לחיזוק התפקוד של הוריהם (שורק וסבו-לאל, 2017). לפיכך, אחת ההמלצות המרכזיות של "ועדת סילמן" הייתה:

למקד את ההתערבויות בשיקום המשפחות המזניחות ולמצות ככל האפשר את תהליכי השיקום בקהילה, ורק אם הניסיון נכשל להוציא את הילד מן הבית. כמו כן, גם לאחר שהילד הוצא מביתו יש להמשיך לתמוך במשפחה ולנסות לשקמה.

המלצה זו מיושמת בתוכניות "משפחה בשביל הצמיחה" ו"משפחה מיטיבה וקבועה", שנעשים בהן מאמצים לשפר את מערך שירותי השיקום בקהילה בעבור משפחות וילדים (הירשפלד וסגל, 2015).

יחידת האימהות בבית שבתי לוי היא דוגמה לשירות יוצא דופן לשיקום משפחות בישראל. השירות אינו ניתן למשפחה בסביבתה הטבעית בעודה מתגוררת בקהילה, ובכך ייחודו. ביחידה זו שוהות האימהות (לצד משפחות אחרות) עם ילדיהן – מגיל לידה עד חמש – אשר הוצאו מחזקתן החוקית בשל קשיים בתפקודן ההורי. אומנם הילדים מתגוררים יחד אימהותיהם, אך באופן רשמי הם בחזקת צוות הטיפול בפנימייה. ההתערבות ניתנת 24 שעות ביממה לאימהות ולילדיהן במשולב. מטרת המחקר הייתה ללמוד כיצד תופסות המטופלות השוהות ביחידה את חוויית שהותן בה, וכיצד תופסות נשות המקצוע העובדות עימן את היחידה ותרומותיה. המחקר עשוי לסייע להבנת מציאות חייהן וחווייתיהן הסובייקטיביות של נשים שטופלו בשירות שיקום ייחודי זה, וכן להאיר סוגיות הנוגעות למתן שירותי שיקום משפחות.

סקירת ספרות

במדינות שונות בעולם מטפלים שירותי הרווחה במשפחות שילדיהן נמצאים במצבי סיכון וסכנה על רקע תפקוד הורי פגוע (O'Reilly, Wilkes, Luck, & Jackson, 2010). השירותים הניתנים מיועדים למניעת תופעות של הזנחת ילדים והתעללות בהם, להגנה על הילדים, לשיפור התפקוד ההורי ולשמירה על התא המשפחתי במידת האפשר (Mullins, Cheung, & Lietz, 2012; O'Reilly et al., 2010). כאשר הילדים נתונים בסיכון הנובע מחסכים סביבתיים שמונעים התפתחות מיטבית, מהזנחה או ממצבי סיכון המאיימים על רווחתם ואף על חייהם, משולבים הילדים בסידורים חוץ-ביתיים (זעירא, עטר-שוורץ ובנבנישתי, 2012). על פי תפיסת האמנה הבין-לאומית בדבר זכויות הילד, אחריותה של המדינה וחובתה לאפשר לילדים לממש את זכותם לגדול אצל הוריהם ולשמור על קשר עימם (דוח רוטלוי, 2003). בהתאם לכך, ניתנת עדיפות עליונה להחזרת הילד לביתו, וזאת בתנאי שהוריו אינם פוגעים בו ומסכנים את שלומו, ושיש ביכולתם לספק לו סביבה מיטיבה ובטוחה (תע"ס, 2004; Selwyn & Sturgess, 2000; Wulczyn, 2004). כדי לאפשר לילדים להמשיך לגדול עם הוריהם, מבלי לסכן אותם, ניתנים שירותי שיקום למשפחה (Bronson et al., 2008; Child Welfare Information Gateway, 2011).

במדינות שונות פותחו בעשורים האחרונים מגוון שירותים לשיקום משפחות, ואלו כוללים שני סוגי שירותים: (1) שירותים אינטנסיביים קצרי טווח (1-4 חודשים) לשימור משפחות שילדיהן נתונים במצבי סכנה בהווה (intensive family preservation services). מטרתם למנוע את שילוב הילדים בסידור חוץ-ביתי תוך יצירת סביבה מוגנת בעבורם. השירותים מתאפיינים בליווי אינטנסיבי של עובד סוציאלי (Miller, 2008; Fisher, Fetrow, & Jordan, 2006; Tully, 2008); (2) שירותים לאיחוד מחדש בין ילדים ששוהים בסידורים חוץ-ביתיים לבין הוריהם (family reunification services), ולמניעת שילוב חוזר בסידור חוץ-ביתי. שירותים אלה ניתנים חודשים אחדים לפני האיחוד מחדש, ולפחות למשך 12 חודשים לאחריו (Child Welfare Information Gateway, 2011; Terling, 1999).

לשירותים לשימור משפחות ולשירותים לאיחוד מחדש יש מאפיינים משותפים: מתן שירותים במכלול תחומי התפקוד המשפחתי (Corcoran, 2000; Macdonald, 2001) ולכלל בני המשפחה (Bronson et al., 2008); מתן שירותי מעטפת המותאמים לצרכים הייחודיים של המשפחה; נגישות פיזית ותרבותית לשירותים בקהילה (Child Welfare Information Gateway, 2011); ומתן שירותי תיאום טיפול (Carroll, 1980; Maluccio, Warsh, & Pine, 1993). השירותים הניתנים למשפחות כוללים גם שירותים קונקרטיים לעזרה בצורכי דיור, מזון, תרופות, הסעות ושילוב בתעסוקה;

שירותי טיפול בהתמכרויות; שירותי בריאות הנפש; מתן הדרכה להורים; הקניית מיומנויות חיים להורים; וסיוע למשפחות בחיזוק מערכות התמיכה שלהן (Bronson et al., 2008; Carlson, Matto, Smith, & Eversman, 2006; Child Welfare Information Gateway, 2011).

המחקרים שנערכו על שירותים לשיקום משפחות מתמקדים בבחינת מרכיבי הפרקטיקה המיטבית המקושרים עם מניעת השילוב בסידורים חוץ-ביתיים או עם האיחוד מחדש (שורק וסבו-לאל, 2017). המחקרים הבוחנים תפיסות וחוויות של הורים ושל אנשי מקצוע על תוכניות לשיקום הורים מעטים ביותר (Baker, 2007; Gockel, Russell, & Harris, 2008; Kauffman, 2007). ממחקרים שבחנו את התפיסות והחוויות של ההורים עולה כי הם מייחסים ערך רב לקשר האישי עם מתאם הטיפול, במיוחד אם הוא מפגין יחס הורי כלפיהם, הכולל דאגה אישית, אמפתיה, שיקוף, תמיכה, הכוונה וסנגור. יחסים חמים והוריים נתפסים חשובים במיוחד להשלמת הפער שחווים ההורים בין הציפייה להורות מיטיבה לבין המודל ההורי הרעוע שחוו בילדותם, והעדר התמיכה המשפחתית בהווה (Forrester, Holland, Williams, & Copello, 2014; Gockel et al., 2008). עוד עולה כי ההורים מעריכים במיוחד את ההתמקדות במשפחה כולה, בניגוד לתוכניות שמתמקדות בהורים או בילדים בלבד (Mullins et al., 2012). חלק מן ההורים דיווחו כי היו מרוצים מן השירותים שקיבלו, ומהתאמת המענים לצורכיהם הייחודיים והמגוונים. עם זאת, חלקם דיווחו על עומס רב בשל צריכת שירותים רבים במקביל, ובשל הציפייה להשתפר במגוון מישורים בתקופה קצרה (Mullins et al., 2012). עוד עלה מדיווחי ההורים כי התוכניות סייעו בשיפור התקשורת עם ילדיהם; ברכישת מיומנויות בתפקוד ההורי; בתפקוד בהתאם למערכת חוקים ושגרה (Kauffman, 2007; Mullins et al., 2012); בהפחתת הסיכון להתעללות בילדים ולהזנחתם (Mullins et al., 2012); ברכישת אמון באנשי מקצוע ובנכונות להיעזר בשירותים בקהילה; בהשגת תקווה לשינוי; ובהשגת תחושה של שליטה גוברת על חייהם (Kauffman, 2007). ואן פויאנברוק ועמיתיו (Van Puyenbroeck et al., 2009) מצאו כי התוכניות מסייעות להפחתת התפיסות השליליות על תהליך ההורות; להפחתת תחושות הדחק בטיפול בילדים; להפחתת הבדידות החברתית; לשיפור בחוסן האישי וביכולתם של ההורים להתמודד עם קשיים הנוגעים למשפחה. עם זאת, ממצאי המחקר של פויאנברוק עולה כי לאחר סיום ההתערבות ההורים עדיין אינם מרגישים בטוחים באיכות ההורות שלהם וביכולתם לשמרה לאורך זמן, וכי הם חשים צורך בהמשך ליווי ותמיכה.

בישראל, בארצות-הברית, באנגליה ובקנדה, המדיניות דוגלת בזכותו של כל ילד למשפחה מיטיבה וקבועה (שורק וניג'ם-אכטילאט, 2012; Selwyn & Sturgess, 2000). תקנון העבודה הסוציאלית (התע"ס) קובע:

חויית השהות בפנימייה טיפולית לאימהות ולילדיהן הצעירים

גדילתו של ילד בחיק משפחתו הטבעית מבטיחה את התפתחותו התקינה, ולכן נעשה כל מאמץ לפתח כלים ושירותים בקהילה כדי לבוא לעזרת המשפחה בגידול ילדיה.
(תע"ס, 2004)

אך בפועל כמעט שלא נעשים בישראל מאמצים לשיקום המשפחות שילדיהן שולבו בסידורים חוץ-ביתיים (משרד הרווחה, 2014). דוח ועדת סילמן ומחקרים אחדים הצביעו על הסיבות לכך: העדר הנחיות מטעם משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים (להלן משרד הרווחה) לביצוע המדיניות; מחסור במשאבים לטובת שיקום המשפחות; הפניית עיקר המאמצים של המחלקות לשירותים חברתיים לטיפול בילדים בסיכון החיים בקהילה, ולא למשפחות הילדים ששולבו בסידורים חוץ-ביתיים; והעדר תיאום מספק בין שירותים ואנשי מקצוע, שאמונים על הטיפול בהורים ובילדים (משרד הרווחה, 2014; סבו-לאל, בן-סימון וקונסטנטינוב, 2014; שורק, סבו-לאל, ובן-סימון, 2014). בשנים האחרונות מושקעים בישראל מאמצים ליישום מיטבי של המדיניות הדוגלת בזכותו של כל ילד למשפחה מיטיבה וקבועה. החל משנת 2016 מפעילים משרד הרווחה וג'וינט-ישראל-אשלים את התוכניות הניסיוניות "משפחה מיטיבה וקבועה" ו"משפחה בשביל הצמיחה", המספקות סל שירותי שיקום למשפחות (הירשפלד וסגל, 2015).

תיאור השירות הניתן ביחידת האימהות

יחידת האימהות, מושא המחקר הנוכחי, היא שירות שיקום משפחות יחיד מסוגו בארץ ובעולם, שכן, בניגוד למרבית שירותי השיקום הפועלים בקהילה, היא פועלת כמסגרת טיפולית פנימייתית לאימהות ולילדיהן. השירות פותח בבית שבתי לוי, עמותה ללא כוונת רווח, המספקת מענים לילדים בקצה רצף הסיכון ולמשפחותיהם (חטב, 2013).

יחידת האימהות מיועדת לאימהות ולילדיהן מגיל לידה עד חמש שהוצאו מחזקתן, שאינם יכולים להמשיך לחיות יחד באופן עצמאי בקהילה. היחידה מיועדת לטפל באימהות ולשקם את יכולותיהן ההוריות ואת הקשר שלהן עם ילדיהן, תוך הבטחת הגנה לילדים וטיפול מיטבי בהם. בסיום ההתערבות, אם נראה כי חלה התקדמות בתפקוד ההורי וכי האימהות תוכלנה לספק לילדיהן סביבה בטוחה ומטפחת, הילדים חוזרים לרשותן והן יוצאות איתם לחיים עצמאיים בקהילה.

ההפניה ליחידה נעשית בידי המחלקות לשירותים חברתיים מכל הארץ. הילדים שוהים בה בצו של בית משפט לנוער, והפיקוח על היחידה נעשה בידי שירות ילד ונוער במשרד הרווחה. ביחידה שוהים 8-14 אימהות וילדיהן. כל אם מטפלת בלא יותר משני ילדים. האימהות והילדים מקבלים ליווי צמוד, תמיכה והשגחה מצוות מדריכות 24 שעות ביממה. האימהות מקבלות טיפול פרטני מעובדת סוציאלית ביחידה,

טיפול דיאדי והדרכה קבוצתית בכישורי חיים. שגרת היום-יום של האימהות מובנית וכוללת תפקוד על פי לוח זמנים יומי המתוכנן לכל אם בנפרד. כמו כן קיימים נהלים מרובים, שנועדו ללמד כיצד להתנהל באופן מאורגן ובגבולות הגיוניים. במהלך שהותן ביחידה מקבלות האימהות קצבה מביטוח לאומי, אינן משולבות בתעסוקה ומתחייבות להעביר חלק מן הקצבה לכיסוי הוצאות המחיה. שאר הקצבה מיועדת לשימושן האישי ולצורכי רכישת תרופות בסיסיות. הילדים ביחידה מקבלים ביגוד והנעלה, משחקים וספרים, חוגים, וכן ניתנים חומרי ניקוי וכביסה, תקציב שבועי לרכישת מזון ומגורים כולל ההוצאות על מים, חשמל וארנונה. שירותים רפואיים ניתנים במסגרת קופות החולים.

זמן השהות ביחידה הוא כשנה וחודשיים. סיום השהות ביחידה נעשה בתיאום עם המחלקה המפנה ועם המפקחת על היחידה, ויכול להיעשות לפני סיום התקופה המלאה, אם נראה כי האם אינה מתקדמת בתהליכי הטיפול והשיקום שלה במהלך החודשים הראשונים. או אז נעשים מאמצים לשילוב הילדים בסידור חוץ-ביתי זמני או לטווח ארוך. ההחלטות מתקבלות בוועדות תכנון טיפול והערכה במחלקות לשירותים חברתיים (חטב, 2013).

מחקרים מעטים בחנו פרספקטיבות של הורים ושל אנשי מקצוע על שירותים לשיקום משפחות (Baker, 2007; Gockel et al., 2008; Kauffman, 2007). תרומתו של המחקר הנוכחי, שבחן את התפיסות של נשות המקצוע ושל המטופלות ששהו ביחידת האימהות בבית שבתי לוי, היא בהעשרת גוף ידע מצומצם זה. נוסף על כך, זהו אחד המחקרים הבודדים שבחנו את משמעות החיים במגוון שירותים המושתתים על מגורים משותפים של אימהות וילדיהן, הנמצאים במצבי סיכון, כמו מקלטים לנשים מוכות, או יחידות סגורות לאימהות אסירות וילדיהן (Haj-Yahia & Cohen, 2004; Lyon, Lane, & Menard, 2008; Sacks et al., 2009). עוד תורם המחקר להתמקדות בסוגיות הקשורות להורות, מרכיב שאינו מודגש במחקרים על אודות שירותים אחרים המושתתים על מגורים משותפים של אימהות וילדיהן.

המדיניות בישראל, הדוגלת בשימור התא המשפחתי, נחקרה באופן מוגבל. מחקרים מעטים בדקו את התפיסות של משתתפי השירותים המוצעים, כיצד הם חווים את התוכנית, ואת השלכותיהן על חיי המעורבים. לפיכך מטרת המחקר הייתה לבחון את מאפייניה הייחודיים של יחידת האימהות וכיצד השהות בה מקרינה על חיי האימהות וילדיהן, וזאת באמצעות התבוננות על תפיסותיהן הסובייקטיביות של המטופלות ששהו ביחידה, ושל נשות המקצוע העובדות עימן. באופן ספציפי, ביקש המחקר לבחון: (1) מהם מאפייני הנשים שמגיעות ליחידת האימהות, בפרספקטיבה של המטופלות עצמן ושל נשות המקצוע; (2) כיצד תופסות המטופלות ונשות המקצוע את השלכות השהות ביחידה על חיי המטופלות עצמן ועל הקשר שלהן עם ילדיהן.

חויית השהות בפנימייה טיפולית לאימהות ולילדיהן הצעירים

המחקר יסייע להשלים את החסר בספרות המחקר בתפיסותיהם של אנשי מקצוע והורים על תוכניות לשיקום משפחות מחד גיסא, ועל שירותים המושתתים על מגורים משותפים של אימהות וילדיהן מאידך גיסא.

שיטת המחקר

אופי המחקר והמשגתו

המחקר נערך על פי הגישה האיכותנית פנומנולוגית, המאפשרת להבין את התופעה הנחקרת מנקודת הראות הסובייקטיבית הייחודית של החווים אותה (Giorgi, 2009; Maykut & Morehouse, 1994). על פי הפנומנולוגיה, החוויה האנושית אינה בנויה על מציאות או על הסברים חיצוניים, אלא על עולם החיים (life world) – כפי שהאדם עצמו חי וחווה אותו (Valle & King, 1978) מתוך יכולת פנימית לכונן משמעות (Spinelli, 1989). לפיכך, מטרת המחקר הייתה לבחון את משמעות החיים ביחידת האימהות מן הפרספקטיבה הייחודית של האימהות עצמן ושל מנהלות היחידה ונשות המקצוע, המספקות את השירותים ביחידה.

אוכלוסיית המחקר

אוכלוסיית המחקר כללה את כל נשות המקצוע שעבדו ביחידת האימהות בעת ביצוע המחקר: שתי מנהלות, ארבע עובדות סוציאליות ועשר מדריכות (n=16). נוסף על כך, השתתפו במחקר נשים ששהו ביחידת האימהות בעת ביצוע המחקר (n=8), ונשים ששהו בעבר ביחידת האימהות ובעת ביצוע המחקר התגוררו בקהילה (n=12). בסך הכול השתתפו במחקר 36 מרואיינות.

נשות המקצוע קיבלו מידע על המחקר מן החוקרות והביעו את הסכמתן להשתתף בו. מנהלת היחידה פנתה אל האימהות ששהו ביחידה בעת ביצוע המחקר וביקשה את אישורן להשתתף בו. החוקרות יצרו קשר עם הנשים שהביעו עניין, הציגו לפנייהן את המחקר והסבירו להן את הכרוך בהשתתפות בו, וכן וידאו כי הן מבקשות להשתתף בו מרצונן החופשי. הוסבר לאימהות כי השתתפותן במחקר תישמר בסודיות וכי השימוש בדבריהן ייעשה תוך טשטוש פרטיהן האישיים. כל הנשים, ששהו ביחידה ושפנו אליהן, הסכימו להשתתף במחקר. איתור האימהות המתגוררות בקהילה היה מורכב יותר, שכן אין מעקב שיטתי מטעם היחידה או שירותי הרווחה אחר מסיימי ההתערבות. צוות היחידה איתר שש אימהות, ומתוכן ארבע הסכימו להשתתף במחקר. ארבע אימהות נוספות אותרו באמצעות העובדים הסוציאליים שלהן בקהילה. הם נתנו להן הסבר ראשוני על המחקר וקיבלו את הסכמתן לכך שהחוקרות תתקשרנה

אליהן. לאחר שהחוקרות הסבירו להן על המחקר, הן הסכימו להשתתף בו. הן נשות המקצוע והן האימהות שרואיינו קיבלו תלושי שי על סך 100 ש"ח לאות תודה על השתתפותן במחקר. גיל נשות המקצוע נע בין 30 ל-70, וגיל הנשים ששהו ביחידת האימהות נע בין 20 ל-36. גיל הילדים של האימהות שרואיינו נע בין 6 חודשים ל-6 שנים. מבין המרואיינות שחיו מחוץ לפנימייה ארבע חיו עם ילדיהן בקהילה, וילדיהן של ארבע אימהות נוספות היו משולבים בסידורים חוץ-ביתיים.

כלי המחקר והליך איסוף הנתונים

את המחקר אישרו ועדות האתיקה של האוניברסיטה העברית ושל משרד הרווחה. במחקר נעשה שימוש במסגרת של ראיון-עומק מובנה-למחצה (Knox & Burkard, 2009; Spradley, 1979). את הראיונות ביצעו החוקרות, המתמחות במחקר איכותני. הראיונות עם נשות המקצוע ועם האימהות ששהו ביחידה נערכו ביחידת האימהות, והראיונות עם האימהות בקהילה נערכו בביתהן. הראיונות נמשכו 30-90 דקות והתבססו על רשימה כללית של נושאים שנראו לחוקרות מהותיים לתופעה הנחקרת ושרצו להתמקד בהן (Patton, 2002), והם לוו במדריך ריאיון (Knox & Burkard, 2002; Patton, 1990, 2002) שכלל כמה עולמות תוכן. האימהות נשאלו על נושאים אלה: (א) נסיבות ההגעה ליחידה והתפיסות על משמעות החיים ביחידה (לדוגמה: "ספרי על ההגעה שלך ליחידה"); (ב) תפיסותיהן על השפעת החיים ביחידה עליהן, על ילדיהן ועל הקשר שלהן עם ילדיהן (לדוגמה: "תוכלי לספר על הבדלים בין היחסים שלך עם הילד/ים לפני שהגעת ליחידת האימהות ולאחר שהגעת אליה? איך את מסבירה את זה?"). נשות המקצוע נשאלו אף הן על תפיסותיהן על ההגעה ליחידה, על משמעות החיים ביחידה, ועל השפעות החיים ביחידה על הנשים ועל ילדיהן (לדוגמה: "ספרי על הנשים שמגיעות ליחידה"; "ספרי לי מהם שלושת המרכיבים המשמעותיים ביותר של יחידת האימהות על פי השקפתך"; "כיצד היית מתארת 'חוויות התערבות מיטיבה' ביחידת האימהות?"). בתחילת הראיונות הסבירו החוקרות לנשים כי הן מבקשות מהן להצביע עבורן על התכנים החשובים בעבורן. הריאיון התאפיין בגמישות בנוגע לתכנים, לנוסח השאלות, למספר הנושאים שעלו ולסדר עלייתם (Berg, 1995; Patton, 2002; Rubin & Rubin, 1995). הראיונות הוקלטו ותומללו באופן מקצועי ונותחו באמצעות תוכנה לגיתוח נתונים איכותניים (Dedoose).

טרם ביצעו הראיונות, הוסבר למשתתפות המחקר כי הן אינן מחויבות להשתתף בו, כי הן יכולות לפרוש ממנו בכל רגע נתון, וכי הן יכולות לבחור שלא לענות על שאלה שלא יהיו מעוניינות להשיב עליה. המרואיינות חתמו על טופס הסכמה מדעת. פרטים מזהים הוסרו מן הדיווח על הנתונים ונעשה שימוש בשמות בדויים. בשל מספרן

חויית השהות בפנימייה טיפולית לאימהות ולילדיהן הצעירים

הקטן של נשות המקצוע והחשש כי תזוהינה, לא מצוין במחקר התפקיד שלהן.

ניתוח הנתונים

ניתוח הראיונות התבסס על הגישה התימטית האיכותנית (Braun & Clark, 2006) וכלל שלב בלתי פורמלי וכמה שלבים פורמליים מובנים המבוססים זה על זה (Corbin, 2014; Strauss, & Strauss, 2014).

בשלב הראשון קראו החוקרות את הראיונות כמה פעמים כדי להכיר היטב את הנתונים וכדי לזהות קטגוריות ראשוניות לניתוח. בשלב הניתוח הראשון נעשה קידוד פתוח של הראיונות בתוכנת דדוס (Dedoose) ונקבעו קטגוריות ראשוניות לניתוח. הראיונות חולקו ליחידות טקסט מצומצמות, שייצגו "יחידות של משמעות", ולכל אחת מהן ניתן שם קוד בהתאם לתוכן המופיע בה.

בשלב השני קובצו הקודים יחדיו לתימות ראשוניות. בקריאה חוזרת ונשנית של הראיונות חלק מן התימות הוסרו או שוננו, והתווספו קודים או קטגוריות חדשות. לדוגמה: כמה קודים הוגדרו כ"מאפייני היחידה: פיקוח הדוק על האימהות כעול עבורן", וקודים אחרים הוגדרו כ"מאפייני היחידה: פיקוח הדוק על האימהות כביטוי לטיפול ודאגה".

בשלב השלישי נסקרו התימות, ותת-התימות נסקרו וסווגו, והוצע המיקום היחסי של התכונות ביחס לתימות המרכזיות (Corbin et al., 2014). כך למשל מגוון המשמעויות שניתנו לפיקוח ההדוק ביחידה אוחדו והופרדו משאר המשמעויות שניתנו ליחידה. יחד עם תפיסות אחרות הן קודדו תחת התימה הרחבה של "ייחוס משמעות לשהות ביחידה".

בשלב הרביעי הוגדרו התימות סופית, ניתנו להן שמות, ונקבעה היחסיות ביניהן (Braun & Clark, 2006). כך לדוגמה, התימה שזוהתה בפיסקה הקודמת סווגה מחדש והיא הוגדרה כ"ייחוס משמעות לחיים ביחידת האימהות: החיים ביחידה כעבודה קשה; כתוכנית הריאליטי "האח הגדול"; כפסק זמן מן החיים; וכ"ילודתי השנייה". בשלב זה החוקרות קראו שוב את הראיונות כדי לחלץ מידע נוסף לפיתוח הקטגוריות (Maykut & Morehouse, 1994).

אמינות המחקר

אמינות המחקר (trustworthiness), המקבילה האיכותנית למהימנות ולתוקף במחקר הכמותי (Schwandt, Lincoln, & Guba, 2007), הושגה במחקר זה בדרכים אחדות: (1) בדיקת הפרשנות של החוקרות עם המרואיינות (member check) (Schwandt et al., 2007; Shenton, 2004): בדיקה זו נעשתה הן במהלך הראיונות — המרואיינות התבקשו לתת דוגמאות והבהרות לאמירותיהן — וכן לאחר הראיונות —

הן התבקשו להתייחס לאופן שבו נותחו הממצאים ולהביע את דעתן; (2) טריאנגולציה (triangulation) של חוקרים, כלומר עירוב יותר מחוקר אחד במחקר (Flick, 2004). בהתאם לכך שתי חוקרות ניתחו את הראיונות כל אחת בנפרד, ואז דנו יחד בניתוח ובציטוטים; (3) תיאור עשיר (thick description) (Ponterotto, 2006) – המחקר מלווה בדוגמאות מפורטות מחומרי הגלם שמתלווים לפרשנויות.

ממצאים

המאמר הנוכחי הוא חלק ממחקר רחב יותר שעסק במשמעות החיים ביחידת האימהות. ממצאי המחקר כללו כמה תימות. למאמר נבחרו שתי תימות מרכזיות שעלו מניתוח הנתונים: תפיסות האימהות ונשות המקצוע מיחידת האימהות את האימהות המגיעות ליחידה, ותפיסותיהן על השפעת ההתערבות על חיי האימהות וילדיהן. התימות שנבחרו היו מהותיות ביותר מכיוון שנוכחותן הייתה דומיננטית בראיונות והן והעסיקו רבות את נשות הצוות ואת האימהות. תימות נוספות שלא נכללו במאמר הנוכחי עסקו בחוויית השעות ביחידה כשלעצמה, כמו משמעות המגורים לצד אימהות נוספות וילדיהן, משמעות פסק הזמן מן החיים העצמאיים בקהילה, ומשמעות הפיקוח המתמיד על הנשים והילדים (Tener, Sorek, & Schwartz, 2018).

ממצאי המחקר שיובאו להלן מלווים בציטוטים מייצגים מדברי המרואיינות. על פי רוב היה דמיון בין תפיסות האימהות ובין תפיסות נשות המקצוע. חשוב לציין כי האימהות רואיינו לאחר שהות ממושכת למדי ביחידה. ייתכן כי הדמיון בתפיסות נובע מן ההתערבות האינטנסיבית שגרמה להשפעה ההדדית של נשות המקצוע והאימהות אלה על אלה. על כן חשוב היה לנו להביא ציטוטים גם מדברי האימהות וגם מדברי נשות המקצוע. במקומות שבהם נמצא הבדל בין התפיסות, הוא הודגש.

1. תפיסות על האימהות המגיעות ליחידה

התימה הראשונה עלתה בעיקר בדברי נשות המקצוע, אך היבטים אחדים מתוכה נכחו גם בדברי האימהות. התפיסות נגעו למאפייני האימהות המגיעות ליחידה ולנסיבות חייהן, וכן לשאלה מי הן האימהות שעשויות להפיק תועלת מן ההתערבות. המרואיינות נעו בין קושי לחזות מי עשויה להפיק תועלת מן השעות ביחידה לבין היכולת להתייחס למאפיינים אישיים שיכולים להצביע על כך שהיחידה עשויה לעזור להן.

חויית השהות בפנימייה טיפולית לאימהות ולילדיהן הצעירים

א. "היו ילדות במצוקה והיו נערות במצוקה ועכשיו הן אימהות במצוקה": נסיבות חיים קשות כנקודת מוצא משותפת לאימהות המגיעות ליחידה

מרבית נשות המקצוע תיארו מאפיינים בסיסיים המשותפים לכל האימהות המגיעות ליחידה. אחד המאפיינים היה נסיבות חיים קשות, ובהן חיים במעמד חברתי-כלכלי נמוך, בדידות והעדר תמיכה משפחתית וחברתית, הזנחה, אלימות, פגיעות מיניות, דרות רחוב, שוטטות, זנות והתמכרויות. מציאות זו מתוארת בדבריה של ליאת, אשת מקצוע:

נקודת הפתיחה שלהן הייתה כבר בעייתית. ובמהלך השנים נוספו עוד, זאת אומרת אלה נשים שבאמת עברו טלטלות, עברו חיים קשים, היו ילדות במצוקה והיו נערות במצוקה ועכשיו הן אימהות במצוקה.

נשות המקצוע תיארו את האימהות המגיעות ליחידה כמי שנושאות על גבן מטען כבד של חוויות קשות, שהצטברו זו על גבי זו. בדבריה של ליאת ניכרת הבנתה כי חיי הסבל של המטופלות הם בלתי נמנעים ונקבעו כבר בילדותן. נשות מקצוע נוספות מתארות כיצד חוויות הילדות הקשות נותנות אותותיהן על חיי האימהות גם בבגרותן. הן מתארות אותן כסובלות מתסמינים פוסט-טראומטיים שהשפיעו על עיצוב אישיותן, וכן על התפתחות הפרעות אישיות או קווי אישיות גבולית. הן מתארות העדר יציבות רגשית שמקרין על הקשר שלהן עם נשות המקצוע במהלך השהות ביחידה. בראיונות תיארו נשות המקצוע את האימהות המגיעות ליחידה כמי שחיות בעולם מקביל ופראי, נעדר תהליכי חברות. הן השתמשו בביטויים כגון:

פשוט צמחו כמו פרח בר כזה, ממש. (שולה, אשת מקצוע)
כשהם הגיעו לפה, זה היה כמו מהג'ונגל. כמו מוגלי מהסיפור. (רוזי, אשת מקצוע)

האימהות ששהו או שוהות ביחידה תיארו עצמן באופן דומה. כך הצטייר בדברי מגי, אם ביחידה:

ממש זה היה, איפה הייתי גרה, לא יודעת, כמו דינוזאור אני, כמו ענתיקה כזאת, כמו בזמנו, שבא לזה סוף העולם.

ב. תפיסות על היכולת לנבא מי מהמטופלות עשויות להפיק תועלת מן ההתערבות ביחידה: "אי אפשר לדעת" מול "קריטריונים בסיסיים"

לאחר שהצביעו על נקודת המוצא הקשה בחיי המטופלות, שהייתה משותפת לכולן, התבקשו נשות המקצוע להרהר בשאלה מי הן הנשים שההתערבות ביחידת האימהות עשויה להיות מיטיבה בעבורן. שאלת ההתאמה ליחידה עוררה התלבטות רבה. הייתה

דעה שאי אפשר לנבא עם מי תיטיב השהות ביחידה, ודעה אחרת שאפשר להצביע על מאפיינים מהותיים המקריינים על יכולתן של הנשים להפיק תועלת מן ההתערבות. הדעה הראשונה מיוצגת בדבריה של רוזי, אשת מקצוע:

מי לא כדאי שתגיע לפה? שאלה קצת קשה, האמת — אי אפשר לדעת. גם אני טעיתי. לפעמים את רואה בן אדם ואת חושבת שהוא לא יצליח, והוא כן מצליח. למשל, הייתה בחורה שלפי סיפור החיים אי אפשר להאמין שהיא תצליח, והיא הצליחה בגדול. ויש כאלה שאת נותנת להן תקווה מראש והן לא מצליחות [...] אפשר לתת לכולן צ'אנס, אני חושבת.

בדבריה של רוזי מתוארת היכולת לנבא את מידת ההתאמה של הנשים להתערבות ביחידה כסוג של הימור. נשות המקצוע מרגישות בכובד ההחלטה ובעוצמתה, שיש בה ממד חורץ גורלות (בידי היחידה כוח להשפיע על עתיד הקשר בין האם לילדיה על פי חוק). לנוכח כובד ההחלטה הזו, מביעות נשות המקצוע את רצונן לאפשר לכמה שיותר נשים להתחיל בתהליך השהות ביחידה. עמדה זו לא נמצאה בדברי המטופלות שרואיינו.

קריטריונים בסיסיים המאפשרים לנבא מי עשויה להפיק תועלת מן ההתערבות ביחידה

נשות המקצוע תיארו קריטריונים שעל פיהם הן פועלות בעת קבלת הנשים ליחידה. מעניין היה לגלות כי קריטריונים אלה עלו גם בדברי המטופלות בעת שתיארו את חוויית שהותן ביחידה, אף כי לא נשאלו על כך שאלה ישירה. שלושה קריטריונים מרכזיים עלו בראיונות: (א) היכולת לקבל עזרה; (ב) היכולת לחיות במסגרת עם נהלים קפדניים; (ג) הרצון הבסיסי לשמר את ההורות ולשקמה.

(א) יכולת לקבל עזרה. קריטריון זה בא לידי ביטוי בדבריה של רוני, אשת מקצוע:

הן צריכות להגיע לכאן עם הרבה מוטיבציה, הרבה רצון להמשיך, רצון להשתנות, רצון לקבל עזרה, לא רק הדרכה אלא גם עזרה פיזית, עזרה כלכלית, עזרה רגשית.

מדבריה של רוני עולים כמה היבטים של עזרה. מרכיב מרכזי הוא היכולת ליצור קשר המבוסס על אמון עם נשות המקצוע. מחד גיסא, נשות המקצוע מתארות את המוטיבציה לקבל עזרה כמדד קריטי להצלחת הטיפול, אך מאידך גיסא הן מתייחסות אליו כאל תהליך הדרגתי שמתחיל בעת ההגעה ליחידה. נראה שתחילתו של התהליך מתאפיין בחשדנות של המטופלות כלפי נשות המקצוע, ובחיכוכים ומתחים הנובעים מאי-אמון בגורמי רווחה, הנובע מחוויות עבר שליליות. בהקשר זה מתארות המטופלות

חויית השהות בפנימייה טיפולית לאימהות ולילדיהן הצעירים

עצמן את החשש הקיומי שחשו בעת הגעתן ליחידה, כשתפסו את נשות המקצוע כמי שתפקידן להפריד בינן לבין ילדיהן. חשוב לציין בהקשר זה כי כאשר הילדים מגיעים ליחידה הם נמצאים תחת צו של בית משפט לנוער המורה לאם לתת להם טיפול מיטיב, נלא – יוצאו הילדים ממשמורתה לטיפול חוץ-ביתי או יימסרו לאימוץ. האימהות מודעות לכך שתוצאות השהות ביחידה יקבעו את עתיד הקשר שלהן עם ילדיהן.

הן נשות המקצוע והן המטופלות מתארות את שלב החשדנות ואי-הביטחון בשלב הראשון בתהליך, אך לאחר כמה חודשים המטופלות מצליחות להסתגל לחיים ביחידה ולמודות לבטוח בצוות ולהיעזר בו. בהתאם לכך, נשות המקצוע מציינות כי יש לבחון את מידת הנכונות להיעזר רק לאחר חודשי ההסתגלות הראשונים. ביטוי להתפתחות היכולת להיעזר עולה מדבריה של מגי, שרואינה לאחר שהות של שמונה חודשים ביחידה:

אני לא חושבת שזה מקום חשוך, כי בהתחלה את באה ממקום חשוך, שזה קשור לחיים שלך. [...] אם תנקי קצת את החלונות אז תוכלי לראות קצת את הדברים אחרים [...] ככה זה התחלה של כל אימא, עושה בלגן [...] שורה תחתונה כאילו, יש פה אנשים חבל על הזמן. שאפשר באמת להיעזר בהם, ועם הזמן אתה לומד להסתכל על זה בצורה אחרת.

(ב) יכולתן של המטופלות לחיות במסגרת עם נהלים קפדניים מיוחדים, שאינם חופפים בהכרח את דרכי ההתנהלות המצופות בקהילה. ביטוי לקריטריון זה מופיע במילותיה של אורלי, אשת מקצוע:

כשהן באות לכאן הן צריכות לדעת שיש מסגרת חיים, יש חוקים של המקום, ונהלים. והן צריכות להיות מוכנות לחיות לפי החוקים האלה. בחוץ יש חוקים אחרים. אצלנו יש חוקים משלנו.

מטרתה של מערכת החוקים המסיבית לאפשר את התפתחותם המיטבית של האימהות והילדים במסגרת החיים בצוותא ובמרחב מצומצם. חלק מן החוקים והנהלים גובשו בעקבות אירועים שליליים שקרו ביחידה, כדי למנוע את הישנותם. המטופלות סיפרו כי התקשו להסתגל למסגרת עתירת הדרישות, אולם עם הזמן הן מבינות שתוכלנה לשהות ביחידת האימהות רק אם תהיינה מוכנות לחיות לפי חוקי היחידה, כפי שעולה מדבריה של אורלי, אשת המקצוע. הן מתארות תהליך של הסתגלות למערכת החוקים והבנת ההיגיון מאחוריה. אמרה ענת, אם ששהתה ביחידה:

יש כזה חוקים פה. זה לא סתם עשו אותם [...] הסבירו לנו שהיה טעויות כאלה, הם חשבו על כל גבול. שיהיה לנו אווירה טובה כזאת. זה הרגשה טובה, שאפשר לקבל ילדים ככה בלי מה שמפריע בין האימהות, בין המדריכות.

פשוט לא לעבור את הגבולות. והכול יהיה מסודר. גם בחיים, אם את עוברת את הגבולות של משהו, יהיה לך סכסוכים, עניינים [...] רק צריך [...] לקבל זה, ולהפנים זה.

מדברי ענת עולה כי מדובר בתהליך שבתחילתו קשה לה לקבל סדרה של חוקים ותקנות מכיוון שאלו אינם מתיישבים עם ניסיון החיים האישי והצרכים של כל אישה. לכן, בשלב הראשון נראה שהמטופלות מקבלות הסבר קוגניטיבי מנשות המקצוע על השימוש בחוקים הללו. אולם בשלב מסוים נראה שענת, כמו מטופלות אחרות, למדה להפנים שגרה זו אל תוך חייה. המטופלות לומדות גם להישען על השגרה ולהפיק ממנה תועלת. בעבור חלק מן המטופלות דרך חיים זו חוצה את גבולות היחידה. כך אומרת ענת, שנדמה שהחוקים ישימים גם בחיים שמחוץ לגבולות היחידה ובקשרים בין-אישיים עם אחרים משמעותיים.

(ג) רצון בסיסי של המטופלות לשמר את ההורות ולשקמה. קריטריון זה עולה בדבריה של אורית, אשת מקצוע:

תכונה בסיסית של אימהות שצריכה להיות היא רצון בילד, ובקשר עם הילד [...] הקשר לפעמים לא קיים, בונים אותו. אבל הרצון לכך צריך להתקיים. תמיד יש גם כאלה שיגידו לך שהן לא רוצות לבוא לפה, ולא רוצות את הילד, אבל הן בעצם כן. אז צריך גם לדעת לזהות את זה.

אורית מבחינה בין מוטיבציה ורצון להיות בקשר הורי עם הילד לבין הביטויים ההתנהגותיים של רצון זה. כל המטופלות הגיעו ליחידה בעקבות דאגה חמורה של רשויות הרווחה לעתיד הקשר שלהן עם ילדיהן. לתפיסת נשות המקצוע ביחידה מספיקה המוטיבציה של המטופלות לשנות דפוסים אלו בתור בסיס להתערבות מוצלחת. מדברי אורית עולה שעשוי להתקיים פער בין התנגדות גלויה להגעה או לקשר עם הילד לבין כמיהה סמויה יותר לקשר, וכי נשות המקצוע צריכות לפתח מיומנויות לזיהוי פער זה. בהתאם, תיארו חלק מן המטופלות את הכמיהה שהייתה להן לילד, ואת הרצון לממש את ההורות כמרכיב מרכזי ומהותי בחייהן. חוויה זו מתוארת במילותיה של ספיר, אם ביחידה:

אני מוכנה לוותר על הרבה דברים בשביל להרגיש את ההרגשה הזאת ש'וואלה', יש איתי את הילד שלי' [...] אז זה זכייה מספר אחד בעולם. אי אפשר, אין, לא צריך גם יותר מזה בכלל.

כמו ספיר, המתארת את ההורות כמוקד החיים, גם מגי, אם ביחידה, מתארת את ההורות כמרכיב מהותי בזהותה. לדבריה האימהות נותנת טעם ומשמעות לחייה, ונותנת לה כוחות להיגמל מהתמכרותה לסמים ולשקם את חייה:

מה החזיק אותי? [...] לא ידעתי חיים אחרים [...] זה אמרתי: 'זה חיים שלי,

חווית השהות בפנימייה טיפולית לאימהות ולילדיהן הצעירים

וככה אני צריכה לחיות' [...] לא לחיות, זה לשרוד ממש. אבל בתוכי, בפנים, אני עוד מרגישה אתי, 'אין לי בשביל מה לחיות'. כאילו, אני כל הזמן רציתי להיות אימא. רציתי להביא ילדים לעולם הזה, ואלוהים לא נותן. [...] היה לי אמונה כזאת [...] בתוכי היה כזה אור שאת, כאילו אם אלוהים יסלח לך [...] אז אם הוא אפשר לך ילדים, אז את מפסיקה עם זה [...]. בלי ילדים הייתי עוד ממשיכה [...] ולכי תדעי, בטח בית קברות ימצאו אותי. ופה פתאום נכנסתי בהיריון, ומה זה היה בשבילי? סוף העולם. [...] בסוף אמרתי אז זהו [...]. זה כבר אלוהים נותן יד. אז תתפסי את זה. הוא מושך אותך משם, אז כדאי לך החיים אחרים.

בעבור מגי, לפני הולדת בנה, האפשרות להורות הייתה קרש הצלה. היא מתארת מצד אחד הסתגלות למציאות היחידה שהיא מכירה, אך עם זאת, המשאלה להיות אם היא כמיהה למציאות אחרת. היא עדיין לא יודעת להגדיר מה המציאות הזאת, אבל מדבריה נשמע שמדובר בכמיהה לחוויה משנה חיים. מעבר לכך, מבחינתה, יכולתה להרות וללדת היא אישור לכך שאלוהים לצידה. היא מתארת את הרצון בתמיכה מאלוהים גם כדרך להתמודד עם מציאות חייה (התמכרות לסמים) שהיא והחברה תופסות כסוטה.

כמו מגי, המתארת את ההורות כחוויה המשנה חיים, גם הדס, שנפגעה מינית בילדותה, מתארת את לידת בנה כאירוע מכונן בחייה. אולם היא מוסיפה ומתארת גם את חווית ההורות לאחר הולדת בנה:

ביום שילדתי (נאנחת), הבנתי מה זה להיות אישה [...] הדבר הכי נפלא שבעולם. ועכשיו אני יכולה להגיד שכל הגלגולים שלי הייתי חוזרת לפה להיות אישה ולא בתור גבר. וזה החוויה והיצירה הכי נפלאה שיש. עם כל זה שזה כואב. ולהשמין, ולסחוב, ואת עייפה, ובצקות. זה מהרגע שהוא יצא החוצה כבר שכחתי [...] זה בא ככה, מתנה [...] זה אחד הדברים היחיד בעצם שעשה אותי מאושרת. אחרי שהוא נולד אז עברתי סרטים ודברים קשים וזה לא עניין אותי. כי אני הייתי מאושרת, גם הייתי שלמה, ויש לי למי לחיות, אני צריכה לדאוג לו ולא יכולה להישבר, ולא יכולה ליפול, ואני צריכה להיות חזקה. ולא יפה להגיד את זה, אבל הוא החזיק אותי המון בתקופות קשות שלי. היום אני מחזירה לו על זה. אני חושבת שאני חייבת לו.

הדס מתארת את חייה נחלקים לשניים: התקופה לפני היותה אם והתקופה שלאחר הולדת בנה. היא מתארת את ההיריון כחוויה מורכבת וקשה מבחינה פיזית, אולם היא נדחקת לשוליים ברגע שבנה נולד. נראה שגם טרם הולדתו וגם לאחריה הדס חווה קשיים רבים בחייה. אולם כעת ההתמודדות שלה עם הקשיים הללו שונה, שכן יש לה צורך להחזיק מעמד כדי שתוכל לטפל בבנה. בניגוד למגי, הדס מתייחסת גם

לתקופה שלאחר הולדת הבן ומתארת כי היה לו תפקיד חשוב בהחזקתה, וכי כיום תפקיד זה נתפס בעיניה לא מותאם לצרכיו. היא אומרת שעליה לדאוג לפצותו על כך. כלומר מדבריה עולה כי הצורך באימהות והתחושה שהאימהות היא הדרך היחידה לשרוד בחיים אינה בהכרח מביאה את המטופלות ביחידה להיות "אימהות טובות". כלומר לתפקד באופן תואם ומיטיב לפי התפיסה הרווחת ביחידת האימהות. גם נשות המקצוע טוענות כי הצלחת השהות ביחידה תלויה בהכרה בהורות כחלק מהותי בחיים, בהכרה שיש דפוסי התנהגות הוריים קודמים שפגעו בילדים, ובמתן אפשרות לתהליכים של שינוי להתרחש במהלך השהות ביחידה. עמדה זו עולה מדבריה של גליה, אשת מקצוע:

כולן עברו חיים קשים [...] אבל יש כאלה שיש להן בפנים משהו אחר. הן רוצות להצליח להיות אימהות [...] אני יכולה לספר לך על איזושהי אימא שהייתה מטופלת שלי [...] עברה דברים נורא קשים ומזעזעים [...] היא רצתה להפיל ולא הצליחה [...] וכשהיא ראתה אותה [...] היא החליטה שהיא תהיה אימא כמו שלא הייתה לה, ושהיא תעבוד קשה בשבילה [...] ובאמת היא הצליחה לעשות פה עבודה מדהימה.

בתפיסתה של גליה, לידת הבת היא אירוע מכונן אצל האם שבה טיפלה, אירוע שבו מתעצב רצונה לשנות את דפוסי החיים הקשים שהייתה מורגלת להם כשהייתה ילדה, ולאפשר לבתה הורות מיטיבה. גליה מתארת את השינוי המהותי שחל על רצף כרונולוגי, שבתחילתו רצון לוותר על ההורות ולהפסיק את ההיריון, המשכו בעבודה אקטיבית, ממושכת ומאומצת על ההורות, וסופו בהצלחה גדולה, לתפיסתה. עם זאת יש לציין כי נשות המקצוע והאימהות תיארו גם מאפיינים לאי-התאמה של נשים ליחידה, ובהם: אי-יכולת לחיות עם נשים נוספות, המתאפיין בניסיונות להכשילן ולפגוע בהן; התנהגות עבריינית; והתמכרות פעילה לסמים ולאכזריות. רק בראיונות עם נשות המקצוע עלו עוד מאפיינים: הפרעות נפש קיצוניות ומחלות נפש; וגרימת סכנה ממשית ומידית לילדים.

לסיכום תימה זו, מן הראיונות עם נשות המקצוע ועם המטופלות עולה כי לכל המטופלות חוויות עבר קשות ומורכבות, המקשות עליהן להשתלב בחברה בבגרותן ומעיבות על הקשר עם ילדיהן. כל הנשים מופנות ליחידה מתוך תפיסה של רשויות הרווחה שהן עשויות להפיק תועלת מן התהליך. עם זאת, נשות המקצוע מביעות שתי עמדות מנוגדות בנוגע לניבוי היכולת להפיק תועלת מן היחידה: (א) קשה לנבא עם מי תיטיב ההתערבות ביחידה, ולכן אין לחרוץ את גורל הנשים; (ב) אפשר לנבא באמצעות קריטריונים בסיסיים מי מן הנשים אכן יכולה להפיק תועלת מן השהות ביחידה: מידת המוטיבציה והיכולת לקבל עזרה, היכולת לחיות במסגרת של חוקים

חויית השהות בפנימייה טיפולית לאימהות ולילדיהן הצעירים

ובמסגרת קבוצתית לצד נשים אחרות, ורצונן בשימור ההורות ובקשר עם הילד.

תפיסות בנוגע להשפעת ההתערבות ביחידה על חיי המטופלות והילדים

כמו התימה הראשונה, גם התימה השנייה עלתה בעיקר בדברי נשות המקצוע, אך היבטים אחדים שלה נכחו גם בדברי המטופלות. עלו שלושה היבטים עיקריים של השפעת ההתערבות ביחידה על חיי המטופלות והילדים: (א) רכישת מיומנויות הוריות בסיסיות והתייחסות לילד כאל יצור אנושי בעל צרכים משלו; (ב) עוצמת השינוי – השוואה בין דמות האם כפי שהיא נתפסת בנורמות החברתיות לבין דמות האם של המטופלות ביחידה; (ג) משמעותה של עזיבת היחידה ללא הילדים. פרק זה יתאר את השפעת היחידה על התפקוד ההורי על פי תפיסותיהן של המרואיינות.

א. רכישת מיומנויות הוריות בסיסיות והתייחסות לילד כאל יצור אנושי בעל צרכים משלו

ביחידה מודגשת מאוד הקניית כישורי חיים בסיסיים כגון מיומנויות בסיסיות בניהול תקציב, ניהול משק בית והתנהלות מול שירותים בקהילה. כמו כן מוקנים כישורי חיים הקשורים להתנהלות הורית, כגון החלפת חיתולים, בישול ארוחות מזינות, ארוחה משותפת עם הילד ופעילויות משותפות עם הילדים (משחק, יצירה) המותאמות לשלב ההתפתחותי שלהם. לדברי נשות המקצוע, לשהות ביחידה יש השפעה ניכרת על ההורות של המטופלות בהיבטים האלה. כך עולה מדבריה של אנה, אשת מקצוע:

בהתחלה היא לא ידעה לשחק איתו. גם היה לה מין כזה: 'מה פתאום אני אשחק איתו? אני אשיר לו? אני אדבר אליו? הוא לא מבין כלום'. ופתאום את יום אחד נכנסת לחדר ושומעת אותה שרה לו, מדברת איתו, יושבת לשחק איתו משחקים, יוצאים לטייל ביחד, מחליפה לו, מכינה לו. לוקחת אותו לרופא לבד, לטיפת חלב לבד. זה לא להאמין.

נשות המקצוע מתארות כי בהתחלה, הקושי של חלק מן האימהות להבחין בצורכיהם של אחרים מתבטא בניטוק רגשי מן הילד, ובהתייחסות אליו כאל אובייקט: "היא הביאה אותו לפה כמו חבילה" (איילת, אשת מקצוע). נשות המקצוע מספרות כי במהלך הזמן חלק מן המטופלות לומדות לראות בילד סובייקט עם צרכים משלו. תפיסה זו נכחה גם בדברי המטופלות, ומיוצגת בדבריה של ספיר, אם ששהתה ביחידה:

אני סטריילית כזאת, אצלי זה מחלה. הייתי משפשפת ומקצפת את הילד שלי שעה במקלחת עד שהיה לו אדום. פה היו מזדעזעים ממני. תחשבי מה הילד עבר. לא הבנתי אז. אמרו לי פה אני טועה אז חשבתי שאני לא טועה, כי ככה צריך להיות, אבל למדתי והפנמתי. אז תחשבי שאם לא הייתי ביחידת אימהות והייתי ממשיכה לקלח אותו ככה, איזה סוג של טראומה הייתי גורמת לו.

ספיר מתארת שהתייחסה לבנה כמו לחפץ שיש למרק ולהבריק. לא הייתה לה מודעות לכאב שהוא מרגיש כיצור אנושי. כאמור, אחת ממטרות ההתערבות היא לסייע למטופלות לראות בילד סובייקט אנושי שיש לו רגשות וצרכים משלו. משעה שהתפתחה אצל ספיר מודעות זו, היא עצמה, בדומה לנשות המקצוע ביחידה, מזועזעת מן המחשבה שהייתה גורמת לו לטראומה.

לעומת הניתוק הרגשי של חלק מן המטופלות מילדיהן, מספרות נשות המקצוע כי מטופלות אחרות מגיעות ליחידה כשהן ביחסים סימביוטיים עם הילד, ללא יכולת הבחנה בין תחושותיהן ורגשותיהן לבין התחושות והרגשות של ילדיהן. במהלך השנות ביחידה המטופלות אמורות ללמוד ליצור הבחנה זו. תפיסה זו באה לידי ביטוי בדבריה של הילה, אשת מקצוע:

האימא צריכה להבין שאם הילד רעב זה לא בגלל שהיא רעבה [...] או אם היא עייפה זה לא אומר שהוא עייף ואז צריך להשכיב אותו לישון בגלל שהיא עייפה.

נשות המקצוע מספרות כי במהלך השנות ביחידה המטופלות מפתחות מודעות ליחסים הסימביוטיים שלהן עם ילדיהן. מודעות זו מיוצגת במילותיה של מגי, אם ביחידה:

ואני, אצלי, אני הייתי כמו זכוכית, לא לדקה משאירה אותם [...] ושמתי לב אני תלויה בהם והם תלויים בי. לא נתתי להם חופש, לא נתתי להם מרחק ממני. חנקתי אותם.

עם הזמן המטופלות לומדות ליצור מובחנות ולהכיר בצרכיו האינדיווידואליים של הילד שלהן, ובצורך שלו בעצמאות.

נשות המקצוע מתארות את השפעת השנות ביחידה על ההורות של המטופלות כתהליך הדרגתי. השינויים הראשונים בתפקוד ההורי שנראים אצל המטופלות הם חיצוניים וטכניים. הן עדיין לא מבינות כיצד התנהלות על פי סדר יום קפדני ועל פי מערכת חוקים מסיבית משפיעה לטובה על ההורות. הן פועלות לפי ההנחיות כדי לרצות את נשות המקצוע או בשל הבנה חיצונית שכך צריך לנהוג. נשות המקצוע מספרות שעם הזמן האימהות מפנימות את המשמעות של תפקוד הורי מיטיב. כך למשל עולה מדבריה של תמר, אשת מקצוע:

זה לוקח זמן [...] אני יכולה לתת לך דוגמה של מישהי. היא אמרה: 'בהתחלה עשיתי את הדברים כי [...] אמרו לי שזה מה שצריך לעשות. לנקות, לקחת אותם לגן, לסדר, זה מה שעשיתי, ולאט לאט' — היא בעצמה אמרה את זה — 'התחלתי להבין שזה בעצם הילדים שלי, ואני עושה את זה בשבילם, לא בגלל שצריך'. ואז, כשהן מגיעות לשלב הזה, מתחילים לפתח את ההורות.

לדברי תמר, לצד הפנמת המשמעות של תפקוד הורי מיטיב מתפתחת אצל המטופלות

חויית השהות בפנימייה טיפולית לאימהות ולילדיהן הצעירים

גם תחושת האחריות על גידול ילדיהן ועל התפתחותם המיטיבה. איילת, אשת מקצוע ביחידה, אומרת שאפשר להבחין בהפנמת מהות ההורות המיטיבה במבט ובנשימה של המטופלות.

יש איזה רגע כזה שפתאום מרגישים את הנוכחות הרגשית של האימא בתוך עצמה. יש את המבט הזה בעיניים שאתה יודע, יש פה אימא. שיש איזשהו ייצוג פנימי של הילד בתוכה, מרגישים את זה עליה בנשימה.

ביטוי להפנמת המהות של אימהות מיטיבה הופיע גם בדברי המטופלות. גלית, אם בקהילה המגדלת את בנה, אמרה:

לפני שבתי לוי הייתי מבזבת כספים מפה להודעה חדשה [...] למדתי לעשות קניות בשבוע במאתיים עשרים שקל, אפילו פחות. כבר לא בוכה מזה [...] למדתי לדאוג לכל העניינים [...] אם זה לקחת אותו לכל הטיפול הרפואי, אם זה לבשל [...] אז הגעתי לפה עם הכלים משמה. עשיתי לו אותו דבר. ארוחת בוקר, צהריים, וארוחת ארבע וארוחת ערב. והוא יודע, הממתקים רק בשבת [...] מה עוד זה השפיע עליי? שאני כבר מבינה מה שהוא רוצה לעשות, מה הוא עוד מעט ירצה. איפה, איזה כיוון ללכת. מה זה מרגישה אותו [...] בכפנים. וזה עושה לי רוגע כזה, וגם לו בטח רוגע, שאימא יודעת מה אני כבר רוצה.

גלית מתארת כיצד היא לומדת לנהל את ההיבטים הטכניים של משק הבית וחיי המשפחה, ולצד זה "להרגיש" את הילד שלה, להכיר את צרכיו הרגשיים ולפעול נכון לפי היכרות זו. מטופלות אחרות מתארות כיצד הן לומדות עם הזמן שהורות אמורה להיות מצמיחה ומזינה. הן לומדות לאזן בין מכלול המרכיבים של אימהות מיטיבה, כלומר להיות קשובות ופנויות רגשית לילדיהן, ברגעים מסוימים ממרחק וברגעים אחרים תוך התמסרות מלאה. הן לומדות להציב גבולות ולספק מסגרת שאינה רופפת מדי ולחילופין אינה שרירותית ונוקשה מדי, ולומדות ליהנות מחדוות המשחק עם ילדיהן.

ב. תפיסות על עוצמת השינוי בתפקוד ההורי: בין "הברווזון המכוער" ל"האימהות הכי טובה שאפשר להשיג"

נשות המקצוע ביחידה והמטופלות עצמן חלקו שני נרטיבים שונים על עוצמת השינוי הנרכש בתפקוד ההורי ביחידת האימהות. חלקן תיארו זאת כחוויה משנה חיים, והסתמכו על דימויים אימהיים אידיאליים נורמטיביים, ואחרות תיארו זאת כשיפור בתפקוד ההורי והתייחסו אליו כאל "האימהות הכי טובה שאפשר להשיג" לנוכח מציאות החיים של המטופלות.

ביטוי לתפיסת עוצמת השינוי בהורות כחוויה משנה חיים עלה בדברי מגי, אם

ביחידה:

חייתי את החיים האלה כבר 36 שנים. ואני לא יודעת כלום. לא היה מה לקחת משם. שום דבר לזכור אותו [...] ופה, עכשיו, אני חווה את החיים. שנה אחת כמו שאחרים חיים 36 שנים. בשנה הזאת אני לקחתי מספיק לכל החיים. ואוו, זה באמת הרבה.

רוב נשות המקצוע ורוב המטופלות תופסות את היחידה כהזדמנות ליצור סיפור חיים חדש. המגורים ביחידה נתפסים כמאורע מציל חיים. כשדינה, אחת האימהות, נשאלה מה הייתה אומרת לנשים אחרות על היחידה, היא ענתה:

לכו על זה. תיכנסו ליחידת האימהות במאה אחוה. תהיו הכי שמחות שקיבלתן את ההזדמנות הזו, ההזדמנות להציל את עצמכן ואת הילד שלכן. (דיירת לשעבר, חיה בקהילה)

גם שולה, אשת מקצוע, משווה את החוויה המשנה חיים של המטופלות ואת ההתהוות של האימהות המשופרת והנורמטיבית ללידה:

אני חושבת שזה כמו לידה, ציר לידה נורא קשה, נורא כואב, אבל בסופו של דבר זה חיים חדשים.

עם זאת, מן הראיונות עולה כי נשות המקצוע מרגישות שהנרטיב של סיפור "הברווזון המכוער" פעמים רבות אינו מציאותי ובלתי אפשרי להשגה. עמדה זו עלתה גם בדברי חלק מן המטופלות. ליאת, אשת מקצוע, תיארה:

יש דברים שחזקים מהן [...] זה מה שבונה אותן, החוויות הנוראיות האלו. זה חלק מהן. את לא יכולה להיוולד מחדש.

הצוות מדגיש שהנשים מגיעות מנקודת מוצא כל כך מורכבת וקשה, עד כי יש צורך לעצב מחדש את הנרטיב של האימהות האידיאלית ולהתאימו להן. מתוך כך יוצרות נשות המקצוע הבניה מחודשת של מטרת השיקום ההורי: לעזור לאימהות להשיג יכולות בסיסיות של טיפול כדי לאפשר לילדיהן תפקוד רגשי ופיזי מספק — "אימהות הכי טובה שאפשר להשיג". תפיסה זו מיוצגת בדבריה של ליאת, אשת מקצוע:

מרואינת: גם רמת הציפיות שלי פה השתנתה אני חושבת.

מרואינת: למה היא השתנתה?

מרואינת: אם רציתי שהן יהיו כמוני או כמו שאני חושבת שהן צריכות, אני חושבת שלמדתי להבין שהצלחה עבורן [...] זה לא להיות כמוני, זה להיות יותר הן, ואיפשהו, להצליח לשמור על הילדים, ברמה הפיזית, ברמה הרגשית איוושה שמירה, ומשם הילד יעשה את העבודה שלו. אני חושבת שיש גבול כמה בן אדם יכול למתוח את עצמו גם. את יודעת, יש פנטזיה להציל, אבל יש

חויית השהות בפנימייה טיפולית לאימהות ולילדיהן הצעירים

דברים שהם חזקים מהם, [...] זה מה שבנה אותן, החוויות הנוראיות האלה [...]
אי-אפשר ללדת אותן מחדש.

בדבריה של ליאת כמה רבדים: ראשית, היא משווה את עצמה לנשים ביחידה, ומשתמשת בעצמה כדוגמה נורמטיבית להורות. שנית, היא מתייחסת לשאיפה של הצוות ליצור הורות מיטיבה כפנטזיית הצלה. יש נימה דטרמיניסטית בדבריה (אי אפשר ללדת אותן מחדש). לפיכך ליאת מבנה מחדש את ציפיותיה בשתי רמות: במקום ליצור אם אידיאלית היא מבקשת לאפשר אם מגינה, והיא מעבירה את המוקד אל הילד, מתוך אמונה בכוחותיו להתפתח. ביטוי להתבוננות מורכבת בדימוי ההורות מופיע בדבריה של יובל, דיירת לשעבר ביחידה המגדלת את בנה:

אני לא חושבת שיש אימא טובה באמת במאה אחוז. אימא טובה זאת אימא שנותנת אוכל, מיטה, חום ואהבה, סבלנות והכי הכי חשוב זה גבולות. אבל מאה אחוז אין [...] העניין זה באמת להיות אימא טובה כאילו בשישים שבעים אחוז [...] להיות במצבים שהוא צריך [...] במצבים שהוא עצוב, לפעמים שהוא בוכה, שמח, משתגע, משתולל. ולהיות סבלנית כי זה, אין לו משהו אחר. שיהיה לו את היציבות שלו, את המקום הבטוח ואת הגבולות. גבולות זה אחד הדברים שבאתי לשבתי והיה לי מאוד קשה. אני זוכרת, הייתי ננשכת והייתי מקבלת מכות ממנו. עשה כמו האבא שלו. הייתי הולכת עם כחולים. הוא הבין שלא נושכים [...] תמיד צריך להישאר איתם חזק ככה. גם אם אתה עצוב, וגם אם אתה בתקופה חרא וכלום לא מסתדר, הגבולות שהכול יהיה בסדר. להראות לו אימא חזקה, אימא פה, אל תדאג.

יובל נמנעת מהתבוננות דיכוטומית על הורות כסיפור הצלחה או ככישלון ומתייחסת באופן מורכב למהותה של הורות מיטיבה. היא מסתכלת עליה כעל תהליך מתמשך, ולא כעל אירוע נקודתי. היא מתבוננת בתפקיד של היחידה בחייה ברטרופקטיבה ומצביעה על הקרבנות מול בנה ("עשה כמו האבא שלו") אל מול התפתחות של דמות אימהית יציבה וחזקה ("אימא פה, אל תדאג").

ג. תפיסות על עזיבה של היחידה ללא הילדים: "כישלון" מול "החלטה אימהית אמיצה"

כאמור, מטרת העל של ההתערבות ביחידה היא לסייע לנשים בשיקום התפקוד ההורי כך שתוכלנה לחזור לגדל את ילדיהן בעצמן בקהילה, מבלי לסכן אותם. אולם בפועל, רק חלק מן הנשים מסיימות את מלוא ההתערבות ושבות לגדל את ילדיהן. המטופלות ביחידה ונשות המקצוע התבקשו לבטא את תפיסותיהן על התוצאה האפשרית של סיום ההתערבות ללא הילדים. שולה, אשת מקצוע, מתארת כיצד השאירה אחת

המטופלות את בנה ביחידה, בקלות ומבלי להתאבל:

אני ראיתי אימא שיצאה מפה, כאילו היא חיבקה את הילד, בכתה וזה אבל יצאה מפה [...] איך להגיד? בחיך, לא נראתה במיוחד מצטערת. לבשה את העקבים הגבוהים שלה, חזרה להתלבש, סליחה על הביטוי כמו פרח, ויצאה מפה. וכשהיא באה לבקר את הילד אז היא חזרה באותה צורה. כאילו ממש אותו לבוש. לא נראה שכל כך הצטערה, חיבקה אותו, הייתה איתו קצת זמן והמשיכה הלאה.

אירועים כאלו מעמתים את הנחת היסוד של נשות המקצוע, שאימהות היא התכלית העיקרית לכל אם. אם נשים לא רוצות לגדל את הילד שלהן, הציפייה החברתית היא כי יתעוררו בהן רגשות אשמה, בהיותן נוגדות את הנורמה החברתית. הסרת כסות החיים הנורמטיביים שהציעה היחידה והחזרה לבגדי "הפרחה" מתסכלת מאוד את נשות המקצוע ומעמתת אותן עם ציפיותיהן למשפחה מושלמת. לכן בשלב זה מתמקדת היחידה בשמירה על ביטחונן של הילד:

אילולא היו מגיעים ליחידה [...], הילדים עדיין, סביר להניח, היו נשארים במצב של סיכון. זאת אומרת דווקא זה ש[...] האימהות היו איתם פה. [ב]חלק מהמקרים הם הבינו שהם לא יכולות. ואז לבד הם קמו ועזבו [...] וחלק היה צריך להפסיק את התהליך כי ראינו כאן את הדברים. אנחנו רואים אותם עשירים וארבע שעות ביממה. אז אני אומרת, יושב-הראש תמיד אומר זה מאה אחוז הצלחה. והוא צודק. מבחינת הילדים זה מאה אחוז הצלחה.

(רויטל, אשת מקצוע)

נראה שרויטל יוצרת נרטיב חדש: מתפיסה של שימור ההורות כמטרת היחידה לתפיסה של שמירה על שלום הילד כמהות היחידה. נשות המקצוע מתבוננות על עצמן כמי שאמונות על הגנת הילדים ומאתגרות את התפיסה כי יש לשמר את הקשר ההורי בכל מחיר.

הראיונות עם האימהות הניבו שתי וריאציות של תימה זו. חלקן תפסו עזיבה בלי הילדים ככישלון, כצעד אנוכי. אחרות, כמו נשות המקצוע, תפסו את הפרידה כהחלטה אימהית אמיצה, והיחידה הייתה חשובה משום שאפשרה להן לקבל החלטה משמעותית וקריטית שכזו. לפעמים זה נתפס כהזדמנות לשיח עתידי בין אם וילד:

הילדה יודעת, אימא שלי עשתה את זה. וכשהיא תגדל, אימא שלה תוכל לבוא להגיד, 'אני באתי איתך. אני הייתי איתך במשך ארבעה או חמישה חודשים. אני ניסיתי להילחם, ואני לא יכולתי. זה לא שאני זרקתי אותך'. (ספיר, אם ביחידה)

ולדברי יעל, ששהתה בעבר ביחידה ומתגוררת בקהילה:

חויית השהות בפנימייה טיפולית לאימהות ולילדיהן הצעירים

אם תהיה חברה [...] תחליט שהיא משאירה פה את הילד מרצונה והיא הולכת? אני לא פוסלת, להיפך, פה אני יכולה להגיד שכל הכבוד לה. כי תראי, זה לא העיקר לבוא ולהגיד 'הנה עברתי את השנה וחודשיים לקחתי את הילד ויצאתי, ואני חוזרת אחורה', את מבינה? [...] שהיא באה ואומרת [...] 'תשמעי, עשיתי את [...] המאמץ שלי, באתי ונתתי מעצמי, לא הולך לי, [...] וואלה נשאר את הילד פה, לא בגלל שלא אוהבת אותו, בגלל שאני אוהבת אותו, ובגלל שאני רוצה שתהיה לו פינה חמה ואוהבת שאני לא יכולה לתת אותה לעצמי, איך אני אתן [...] לילד שלי?' וידעתי שהיא [...] משאירה אותו בידיים טובות [...] ככה היא לא לוקחת את הילד הזה לשם וגוררת לפה, אז אני יכולה להגיד: כל הכבוד לה.

המניעים של האם להיפרד מילדיה יכולים להיתפס באופן שכזה מן הפרספקטיבה של מודעות עצמית, מודעות לצורכי הילד, התחשבות בהם ושימתם לפני צרכיה שלה, וזאת דווקא בעקבות הטיפול ביחידה.

לסיכום תימה זו, מן הראיונות עם נשות המקצוע ועם האימהות עולה כי השהות ביחידה משפיעה על ההורות בהיבטים של רכישת כישורי חיים בסיסיים הדרושים להתנהלותן בחברה וכאימהות, וכן היא מסייעת להן להבחין בילד כיצור אנושי בעל צרכים משלו. ההשפעה על ההורות מתוארת כהליך הדרגתי של מעבר משינויים חיצוניים וטכניים להפנמה של מהות ההורות והאחריות על חיי הילדים. נשות המקצוע ביחידה והאימהות חלקן שני נרטיבים שונים על עוצמת השינוי הנרכש בתפקוד ההורי ביחידת האימהות. חלקן תיארו זאת כחוויה משנה חיים וחלקן תיארו זאת כשיפור בתפקוד ההורי בכיוון "האימהות הכי טובה שאפשר להשיג". נשות המקצוע שחלקן את הנרטיב השני מציעות הבנייה מחודשת של השאיפה להפוך את האם לדמות האם הנורמטיבית. בהתאם, עזיבת היחידה ללא הילד אינה נתפסת ככישלון אלא כהחלטה אימהית אמיצה, והשהות ביחידה הייתה חשובה בעיניהן משום שאפשרה לקבל החלטה משמעותית וגורלית זו.

דיון

מחקרים מעטים בחנו פרספקטיבות של הורים ושל אנשי מקצוע על שירותים לשיקום משפחות (Baker, 2007; Gockel et al., 2008; Kauffman, 2007). המחקר הנוכחי בחן את התפיסות של נשות המקצוע ושל האימהות ששהו ביחידת האימהות בבית שבתי לוי. זהו אחד המחקרים הבודדים על שירותים המושתתים על מגורים משותפים של אימהות וילדיהן, הנמצאים במצבי סיכון, כמו מקלטים לנשים מוכות, או יחידות סגורות לאימהות אסירות וילדיהן (Haj-Yahia & Cohen, 2009; Lyon et al.,).

(Sacks et al., 2004; 2008). תרומתו הייחודית של המחקר הנוכחי הזה לגוף ידע זה, היא בחינת התפיסות על משמעות המרכיב המרכזי בעבודת היחידה: שיקום התפקוד ההורי – מרכיב שאינו מודגש בשירותים האחרים שצוינו.

נשות המקצוע תיארו את הנשים המגיעות ליחידה כמי שנושאות על גבן מטען כבד של חוויות ילדות קשות, הנותנות אותותיהן על חייהן גם בבגרותן. בדבריהן, בחרו נשות המקצוע להתמקד הן בתיאור הגורמים החיצוניים והן בתיאור הגורמים הפנימיים שהשפיעו על התפקוד ההורי הפגוע של הנשים. מבין הגורמים הפנימיים מתמקדות נשות המקצוע בתיאור הפתולוגיה שלהן, כפי שנהוג על פי המודל הרפואי (Specht & Courtney, 1995; Weick, 1983, 2009). בהתאם לזאת, נשות המקצוע נטו להדגיש את קיומם של תסמינים פוסט-טראומטיים, הפרעות אישיות או קווי אישיות, עבר של התמכרויות, ועוד. עם זאת, נשות המקצוע התייחסו גם למציאות החיים הקשה שהמטופלות חוו ולגורמים חיצוניים שהשפיעו על מצבן. ממצאים אלה מתיישבים עם מחקרים קודמים שמצאו כי נותני שירותים בתוכניות לשיקום משפחות תופסים את ההורים כמי שחוו מודל משפחתי רעוע, מצבי חיים קשים, בידוד, ומחסור בתמיכה חברתית (Bacon & Gillman, 2003). הנרטיבים המיוצגים במחקר הנוכחי משקפים את הצורך להגן על הילדים מחד גיסא, ואת הצורך לסייע לאימהות להתמודד עם המטען הכבד בחייהן, וללמד אותן כישורי הורות, מאידך גיסא.

התפיסות של נשות המקצוע ושל המטופלות עצמן כי יכולתן של המטופלות להיעזר ורצונן לשמר את ההורות עשויים לנבא את הצלחת ההתערבות ביחידה מתיישבות עם ממצאים ממטא-אנליזה על מאפייני הפרקטיקה המיטבית של תוכניות לשיקום משפחות, שלפיה קריטריונים אלה אכן מנבאים את הצלחת ההתערבות (Child Welfare Information Gateway, 2011).

מחקרים אחדים מצאו כי ככל שהמוטיבציה של ההורים לגדל את הילד בעצמם הייתה חזקה יותר, וככל שפעלו להשיג זאת באופן אקטיבי, כך גברו הסיכויים לכך שהם ימשיכו או ישובו לגדלו (Cleaver, 2000; Farmer, 2014; Harwin, Owen, 2005; Locke, & Forrester, 2001; Sinclair, Baker, Wilson, & Gibbs, 2005). במחקרים אחרים נמצא כי אמביוולנטיות של הורים בנוגע לרצונם לגדל את הילד הייתה קשורה להיתכנות נמוכה להפקת תועלת מתוכניות לשיקום ההורות (Bitonti, 2002; Littell, 2001; & Tajima, 2000), ולנטייה של הורים לבקש את השמת הילד בסידור חוץ-ביתי בשלבים שונים לאחר האיחוד מחדש (Barber, Delfabbro, & Gilbertson, 2004; Littell, 2001).

לעומת זאת, בספרות המחקר לא נדון הקריטריון של יכולת לחיות במסגרת של פנימייה טיפולית עם חוקים ולצד משפחות אחרות כמנבא הצלחה של ההתערבות. זאת מכיוון שמדובר במאפיין ייחודי של יחידת האימהות, שאינו מאפיין שירותים

לשיקום משפחות. להתערבות הכוללת מגורים משותפים של אימהות עם ילדיהן עשוי להיות יתרון ניכר, שכן ממחקרים שונים עולה כי קשר קבוע בין ההורים לילדים במהלך שהותם בסידורים חוץ-ביתיים מגביר את הסיכויים לאיחוד מחדש, ומפחית את הסיכויים לשילוב חוזר של ילדים בסידורים חוץ-ביתיים, לאחר החזרה הביתה (Grigsby, 1990; Leathers, 2002; Noble, 1997). יתרון נוסף של התערבות זו הוא אספקת צורכי הקיום הבסיסיים (מגורים בחינם, קצבה מביטוח לאומי לכיסוי הוצאות המחיה ללא צורך להשתלב בתעסוקה), המאפשרים לאימהות להשהות לזמן מה את הצורך להתמודד עם צורכי הקיום הפיזי ולהתפנות באופן מלא לטיפול בעצמן ובילדיהן. מחקרים שונים הראו כי עזרה בסיסית למילוי צורכי הקיום הבסיסיים היא רכיב קריטי של הפרקטיקה המיטבית המסייעת להורים המתקשים לגדל את ילדיהם (Cheng, 2010; Choi & Ryan, 2007). נוסף על כך, השירות ניתן בהקשר של חיי היום-יום האמיתיים של האימהות ולא בגבולות מנותקים בזמן ובמרחב, כגון אלו של חדר הטיפול המסורתי. התערבות בסביבה הטבעית של המשפחה ובהקשר חיי היום-יום של המשפחה מאפיין גם הוא את עקרונות הפרקטיקה המיטבית של תוכניות לשיקום משפחות (Bronson, et al., 2008; Miller et al., 2006). עם זאת, אפשר לתפוס את המגורים המשותפים של כמה משפחות זו לצד זו במסגרת קפדנית גם כחיסרון, מכיוון שהיא מוגבלת רק לנשים המסוגלות לחיות במסגרת מסוג זה, ומכיוון שכישורים אלה אינם נדרשים בהכרח להורות מיטיבה.

בנוגע להשפעת השהות ביחידה על חיי האימהות, עלו במחקר תפיסות של נשות המקצוע ושל המטופלות כי השהות ביחידה מאפשרת למטופלות לרכוש כישורי חיים ומיומנויות הנדרשות להן לתפקוד בחברה וכאימהות, וכי היא מחדדת את יכולתן להבחין בילד כיצור אנושי נפרד מהן. ממצאים אלה עולים בקנה אחד עם ממצאי מחקרים קודמים (Kauffman, 2007; Mullins et al., 2012). ההשפעה על ההורות מתוארת כתהליך הדרגתי של מעבר משינויים חיצוניים וטכניים להפנמה של מהות ההורות והאחריות שיש לאימהות על חיי ילדיהן.

נשות המקצוע ביחידה והאימהות חלקן שני נרטיבים שונים על עוצמת השינוי בתפקוד ההורי הנרכש ביחידת האימהות. חלקן תיארו זאת כחוויה משנה חיים וחלקן תיארו זאת כשיפור בתפקוד ההורי לכיוון "האימהות הכי טובה שאפשר להשיג". למעשה תפיסותיהן של נשות המקצוע על האימהות התעצבו במהלך עבודתן ביחידה. הדבר בלט במעבר מן השאיפה ליצור אם חדשה ואידיאלית, אל היכולת להתבונן על המציאות המורכבת של האימהות ועל הצורך לסייע להן לרכוש כישורים אימהיים שיתאימו לצורכיהן וליכולותיהן, וגם מעבר מהתמקדות בחולשת האימהות להתמקדות ביכולות ובעוצמות הטבעיות הטמונות בהן. ייתכן כי היכולת של נשות המקצוע להגמיש את עמדתן המקצועית ולהתאים עצמן לצורכי המטופלות הביאה לכך

שהמטופלות תפסו את החוויה ביחידת האימהות, על אף מורכבותה הרבה בעבורן, כמיטיבה ואף כמצילת חיים.

ממצא נוסף שעלה נוגע לתפיסת עזיבת המטופלות את היחידה בלי הילדים ככישלון לעומת ראייתה כהחלטה אימהית אמיצה. החברה עלולה לתפוס אימהות העוזבות את היחידה ללא ילדיהן כנשים מזניחות. זאת במיוחד בחברה הישראלית שבה למשפחה מיוחס ערך מרכזי (Birenbaum-Carmeli, 2009), ושבה יחידת המשפחה נחשבת יחידה משמעותית (Girsh, 2014). בהקשר מורכב זה, נשות המקצוע מנסות לעצב נרטיב חברתי שונה, ולפיו אימהות העוזבות את היחידה ללא ילדיהן מחליטות החלטה אמיצה ביודען שאינן יכולות לספק לילדיהן תנאי חיים הולמים להתפתחותם, ואין זה משנה אם הן תופסות זאת כך בגלל גורמים פנימיים או חיצוניים. האימהות מבקשות סיוע למצוא סידור חוץ-ביתי טוב לילדיהן. נשות המקצוע אינן תופסות צעד זה כמעשה המכתיב את סיום מערכת היחסים עם הילד, אלא כהזדמנות לקשר עתידי עם הילד ולדיאלוג עמו. שימור הקשר של הילד עם משפחתו הוא אחד הגורמים שנמצאו מגבירים את חוסנו הנפשי של הילד השוהה בסידור חוץ-ביתי (Bell, Romano, & Flynn, 2015).

מגבלות המחקר

למחקר הנוכחי כמה מגבלות. ראשית, יש לקחת בחשבון שדברי האימהות ששהו ביחידה בעת המחקר עשויים להיות מכוונים לרצייה חברתית. זאת בין היתר בשל הפיקוח ההדוק על ההורות שלהן, והידיעה שלהן כי ייתכן שבסיום ההתערבות לא תוכלנה לגדל את ילדיהן. גם חוקרים אחרים שראיינו הורים בתוכניות לשיקום משפחות הצביעו על מגבלה זו (ראו למשל, Mullins et al., 2012). ייתכן כי האימהות ביחידה נטו לתפוס את צוות המחקר כמשתייך לאותו מנגנון פיקוח, וכי דבריהן הושפעו מכך. מגבלה נוספת הייתה הקושי להגיע לרוויה תיאורטית (Bowen, 2008) בנוגע לקבוצת המטופלות שסיימו את שהותן ביחידה. הקושי לאתר מטופלות אלו, בגלל העדר מעקב אחריהן, הגביל את היכולת לבחון את התפיסות על תוצאות השהות ביחידה לטווח ארוך. כמו כן, לא היה אפשר לבחון אימהות ששהותן ביחידה נפסקה לפני סיום ההתערבות. כדי לבחון את תוצאות השהות ביחידה לאורך זמן, יש צורך במחקר אורך שיכלול ראיונות עם ילדים, שרובם היו פעוטות בעת ביצוע המחקר, וגם ראיונות עם האימהות בנקודות זמן שונות. מחקר נוסף יכול להשוות בין תפיסות של אימהות ותפיסות של ילדים שאימהותיהם סיימו את מלוא ההתערבות ביחידה, לבין ילדים מרקע דומה שאימהותיהם הפסיקו את שהותן ביחידה לפני תום תקופת ההתערבות, ושילדיהן לא נשארו בחזקתן.

השלכות לפרקטיקה ולמדיניות

ממצאי המחקר מצביעים על כמה השלכות לפרקטיקה ולמדיניות הנוגעים לעבודה עם משפחות בסיכון. ראשית, ממצאי המחקר מצביעים על המשמעות שיש למתן שירותים לשיקום משפחות בעבור חייהם של הנשים והילדים. הממצאים תורמים לחיזוק ההכרה בצורך להרחיב את המאמצים לשיקום משפחות בישראל. עוד עולה כי חשוב לשמר איזון עדין בין הגנה על זכויות הילדים ומילוי צורכיהם לבין המציאות המורכבת של האימהות. עולה הצורך לתמוך באימהות ולפעול ביצירתיות ובגמישות בהתערבויות, ולבחון בזהירות את הלגיטימיות של נורמות חברתיות חיצוניות כגון ההגדרה של "אימהות טובה דיה". כיוון פעולה נוסף הוא לחזק את משאבי הקהילה כך שתוכל לספק תמיכה חברתית מרבית למשפחות אלה. נשות המקצוע ביטאו צורך ביחידת מעבר שתסייע לתיווך המעבר לקהילה לאחר סיום השהות ביחידה. חיזוק לכך נמצא בספרות המחקר על תוכניות לשיקום משפחות. עולה ממנה כי המשך של תמיכה במשפחות לאחר השגת התוצאות המצופות בתוכניות הוא קריטי לשימור תוצאות ההתערבות לאורך זמן (Child Welfare Information Gateway, 2011; Festinger, 1999; Terling, 1999).

נקודות מפתח

- יחידת האימהות בבית שבתי לוי היא מודל יחיד במינו לשיקום משפחות במסגרת של פנימייה טיפולית לאימהות ולילדים בגיל הרך.
- מוצגות שתי תימות מרכזיות: תפיסות האימהות ונשות המקצוע את האימהות המגיעות ליחידה; ותפיסותיהן על השפעת ההתערבות על חיי האימהות וילדיהן.
- לכל המטופלות חוויות עבר קשות ומורכבות, המקשות עליהן להשתלב בחברה ומעיבות על הקשר עם ילדיהן. כולן נתפסות כמי שעשויות להפיק תועלת מן התהליך.
- נשות המקצוע והמטופלות סבורות כי השהות ביחידה מאפשרת לרכוש כישורי חיים והורות לצד ההתמודדות עם חוויות הילדות הקשות. ההתערבות נתפסת לעיתים כחוויה משנה חיים, ולעיתים כשיפור לכיוון "האימהות הטובה ביותר שאפשר להשיג".
- עולה צורך בתיווך המעבר מיחידת האימהות לקהילה, ובהמשך בתמיכה מתמשכת במשפחות לצורך שימור תוצאות ההתערבות לאורך זמן.

מקורות

- דוח רוטלוי (2003). עקרונות יסוד בתחום הילד והמשפט ויישומם בחקיקה בראשות השופטת סביונה רוטלוי. דוח ועדת המשנה בנושא השמה חוץ-ביתית. ירושלים: משרד המשפטים.
- הירשפלד, א. וסגל, א. (2015). ילדים מאומצים ומשפחות מאמצות. בתוך: י. צבע (עורך). סקירת השירותים החברתיים 2014 (עמ' 145-163). ירושלים: משרד הרווחה והשירותים החברתיים.
- זעירא, ע., עטר-שוורץ, ש. ובכנישתי, ר. (2012). ילדים ובני נוער בהשמה חוץ ביתית בישראל — סוגיות ואתגרים. מפגש, כ, 36.
- חטב, ד. (2013). יחידת האימהות. פרסום פנימי של בית שבת לוי, פנימיה ומרכז חירום לילדים בגיל הרך (ע"ר). <http://www.shabtailevi.org>
- משרד המשפטים (2003). דוח ועדת המשנה בנושא השמה חוץ ביתית. הוועדה לבחינת עקרונות יסוד בתחום הילד והמשפט ויישומם בחקיקה בראשות סביונה רוטלוי. ירושלים: משרד המשפטים.
- משרד הרווחה והשירותים החברתיים (2014). דוח הוועדה לבחינת מדיניות המשרד בנושא הוצאה של ילדים למסגרות חוץ-ביתיות ונושא הסדרי ראייה בראשות יוסי סילמן. ירושלים: משרד הרווחה והשירותים החברתיים.
- סבו-לאל, ר., בן-סימון, ב. וקונסטנטינוב, ו. (2014). הילדים בגיל הרך במשפחות האומנה: מאפיינים ותהליכי התערבות. ירושלים: מאירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל.
- שורק, י. וניג'ם-אכתיילאת, פ. (2012). מסמך רקע לתכנית "מאימוץ ילדים לקהילת האימוץ". ירושלים: מאירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל.
- שורק, י. וסבו-לאל, ר. (2017). שירותים ודרכי התערבות לשימור התא המשפחתי ולאחוד מחדש בין ילדים ששהו בסידורים חוץ-ביתיים לבין הוריהם: סקירת ספרות. ירושלים: מאירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל.
- שורק, י., סבו-לאל, ר. ובן-סימון, ב. (2014). שירותי האומנה בישראל, תהליכי שינוי ותמונת מצב. ירושלים: מאירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל.
- תע"ס (תקנון העבודה הסוציאלית) (2004). הנהלים הנוגעים לסידור ילדים במעונות, לטיפול בהם ולפיקוח עליהם. הוראת והודעת התע"ס 8.17. מדינת ישראל, משרד הרווחה.
- Bacon, B., & Gillman, P. (2003). Family-based services in child welfare: Client evaluations of usefulness and staff analysis of process. *Envision: The Manitoba Journal of Child Welfare*, 2, 1-16.
- Baker, A. J. L. (2007). Client feedback in child welfare programs: Trends and future directions. *Child and Youth Services Review*, 29, 1189-1200. doi: 10.1016/j.childyouth.2007.05.003

- Barber, J., Delfabbro, P., & Gilbertson, R. (2004). *Children in foster care*. London, England: Routledge.
- Bell, T., Romano, E., & Flynn, R. J. (2015). Profiles and predictors of behavioral resilience among children in child welfare. *Child Abuse & Neglect*, 48, 92-103. doi: 10.1016/j.chiabu.2015.04.018
- Berg, B. L. (1995). *Qualitative research methods for the social sciences* (2nd ed.). Needham Heights, MA: Allyn and Bacon.
- Birenbaum-Carmeli, D. (2009). The politics of "the natural family" in Israel: State policy and kinship ideologies. *Social Science & Medicine*, 69, 1018-1024. doi: 10.1016/j.socscimed.2009.07.044
- Bitonti, C. (2002). Formative evaluation in family preservation: Lessons from Nevada. *Children and Youth Services Review*, 24, 653-672. doi: 10.1016/S0190-7409(02)00223-2
- Bowen, G. A. (2008). Naturalistic inquiry and the saturation concept: A research note. *Qualitative Research*, 8, 137-152. doi: 10.1177/1468794107085301
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101. doi: 10.1191/1478088706qp063oa
- Bronson, D. E., Saunders, S., Holt, M. B., & Beck, E. (2008). *A systematic review of strategies to promote successful reunification and to reduce re-entry to care for abused, neglected, and unruly children: Final report*. Columbus, OH: Ohio State University.
- Carlson, B. E., Matto, H., Smith, C. A., & Eversman, M. (2006). A pilot study of reunification following drug abuse treatment: Recovering the mother role. *Journal of Drug Issues*, 36, 877-902. doi: 10.1177/002204260603600406
- Carroll, M. (1980). Collaboration with social work clients: A review of literature. *Child Welfare*, 59, 407-417.
- Cheng, T. C. (2010). Factors associated with reunification: A longitudinal analysis of long-term foster care. *Children & Youth Services Review*, 32, 1311-1316. doi: 10.1016/j.childyouth.2010.04.023
- Child Welfare Information Gateway (2011). *Family reunification: What the evidence shows*. Washington, DC: U.S. Department of Health and Human Services, Children's Bureau.
- Choi, S., & Ryan, J. P. (2007). Co-occurring problems for substance abusing mothers in child welfare: Matching services to improve family reunification. *Children & Youth Services Review* 29, 1395-1410. doi: 10.1016/j.childyouth.2007.05.013

- Cleaver, H. (2000). *Fostering family contact*. London, England: The Stationery Office.
- Corbin, J., Strauss, A., & Strauss, A. L. (2014). *Basics of qualitative research*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Corcoran, J. (2000). Family interventions with child physical abuse and neglect: A critical review. *Children and Youth Services Review*, 22, 563-591. doi: 10.1016/S0190-7409(00)00103-1
- Farmer, E. (2014). Improving reunification practice: Pathways home, progress and outcomes for children returning from care to their parents. *British Journal of Social Work*, 44, 348-366. doi: 10.1093/bjsw/bcs093
- Festinger, T. (1996). Going home and returning to foster care. *Children and Youth Services Review*, 18, 383-402. doi: 10.1016/0190-7409(96)00011-4
- Flick, U. (2004). Triangulation in qualitative research. In U. Flick, E. von Kardoff, & I. Steinke (Eds.), *A companion to qualitative research* (pp. 178-183). London, England: Sage.
- Forrester, D., Holland, S., Williams, A., & Copello, A. (2014). Helping families where parents misuse drugs or alcohol? A mixed methods comparative evaluation of an intensive family preservation service. *Child & Family Social Work*, 21, 65-75. doi: 10.1111/cfs.12111
- Giorgi, A. (2009). *The descriptive phenomenological method in psychology: A modified Husserlian approach*. Pittsburgh, PA: Duquesne University Press.
- Girsh, Y. (2014). The (late?) modern family: The family's significance for adolescents in Germany and Israel. *Journal of Adolescence*, 37, 863-870. doi: 10.1016/j.adolescence.2014.06.001
- Gockel, A., Russell, M., & Harris, B. (2008). Recreating family: Parents identify worker-client relationships as paramount in family preservation programs. *Child Welfare*, 8, 91-113.
- Grigsby, R. K. (1990). *Reuniting children with their families after foster care: An exploratory study of the family restoration process*. Unpublished doctoral dissertation. Philadelphia: University of Pennsylvania.
- Haj-Yahia, M. M., & Cohen, H. C. (2009). On the lived experience of battered women residing in shelters. *Journal of Family Violence*, 24(2), 95-109. doi: 10.1007/s10896-008-9214-3
- Harwin, J., Owen, M., Locke, R., & Forrester, D. (2001). *Making care orders work: A study of care plans and their implementation*. London, England: The Stationery Office.

- Kauffman, F. G. (2007). Intensive family preservation services: The perceptions of client families. *Child and Adolescent Social Work Journal*, 24, 553-563. doi: 10.1007/s10560-007-0106-9
- Knox, S., & Burkard, A. W. (2009). Qualitative research interviews. *Psychotherapy Research*, 19, 566-575. doi: 10.1080/10503300802702105
- Leathers, S. J. (2002). Parental visiting and family reunification: Could inclusive practice make a difference. *Child Welfare*, 81, 595-616.
- Littell, J. H. (2001). Client participation and outcomes of intensive family preservation services. *Social Work Research*, 25, 103-113. doi: 10.1093/swr/25.2.103
- Littell, J. H., & Tajima, E. A. (2000). A multi-level model of client participation in intensive family preservation services. *Social Service Review*, 74, 405-435. doi: 10.1086/516411
- Lyon, E., Lane, S., & Menard, A. (2008). *Meeting survivors needs: A multi-state study of domestic violence shelter experiences. Final report prepared for the U.S. National Institute of Justice*. Harrisburg, PA: National Resource Center on Domestic Violence.
- Macdonald, G. (2001). *Effective interventions for child abuse and neglect: An-evidenced-based approach to planning and evaluating interventions*. Chicester, England: John Wiley & Sons.
- Maluccio, A. N., Warsh, R., & Pine, B. A. (1993). Rethinking family reunification after foster care. *Community Alternatives: International Journal of Family Care*, 5(2), 1-17.
- Maykut, P., & Morehouse, R. (1994). *Beginning qualitative research: A philosophic and practical guide*. London, England: Falmer Press.
- Miller, K. E., Fisher, P. A., Fetrow, B., & Jordan, K. (2006). Trouble on the journey home: Reunification failures in foster care. *Children & Youth Services Review*, 28, 260-274. doi: 10.1016/j.childyouth.2005.03.010
- Mullins, J. L., Cheung, J. R., & Lietz, C. A. (2012). Family preservation services: Incorporating the voice of families into service implementation. *Child & Family Social Work*, 17, 265-274. doi: 10.1111/j.1365-2206.2011.00777.x
- Noble, L. (1997). *The reunification outcomes of drug exposed infants with their mothers in Stanislaus county*. Unpublished doctoral dissertation. California State University at Stanislaus.
- O'Reilly, R., Wilkes, L., Luck, L., & Jackson, D. (2010). The efficacy of family support and family preservation services on reducing child abuse and neglect: What the literature reveals. *Journal of Child Health Care*, 14, 82-94. doi: 10.1177/1367493509347114

- Patton, M. Q. (1990). *Qualitative evaluation and research methods* (2nd ed). Beverly Hills, CA: Sage.
- Patton, M. Q. (2002). Two decades of developments in qualitative inquiry: A personal, experiential perspective. *Qualitative Social Work, 1*, 261-283. doi: 10.1177/1473325002001003636
- Ponterotto, J. G. (2006). Brief note on the origins, evolution, and meaning of the qualitative research concept thick description. *The Qualitative Report, 11*, 538-549. Retrieved from <http://nsuworks.nova.edu/tqr/vol11/iss3/6>
- Rubin, H. J., & Rubin, I. S. (1995). *Qualitative interviewing: The art of hearing data*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Sacks, S., Sacks, J. Y., McKendrick, K., Pearson, F. S., Banks, S., & Harle, M. (2004). Outcomes from a therapeutic community for homeless addicted mothers and their children. *Administration and Policy in Mental Health & Mental Health Services Research, 31*, 313-338. doi: 10.1023/B:APIH.0000028895.78151.88
- Schwandt, T. A., Lincoln, Y. S., & Guba, E. G. (2007). Judging interpretations: But is it rigorous? Trustworthiness and authenticity in naturalistic evaluation. *New Directions for Evaluation, 114*, 11-25. doi: 10.1002/ev.223
- Selwyn, J., & Sturgess, W. (2000). *International overview of adoption: Policy and practice*. Bristol, UK: School for Policy Studies, University of Bristol.
- Shenton, A. K. (2004). Strategies for ensuring trustworthiness in qualitative research projects. *Education for Information, 22*(2), 63-75. doi: 10.3233/EFI-2004-22201
- Sinclair, I., Baker, C., Wilson, K., & Gibbs, I. (2005). *Foster children: Where they go and how they get on*. London, England: Jessica Kingsley.
- Specht, H., & Courtney, M. E. (1995). *Unfaithful angels: How social work has abandoned its mission*. New York, NY: Simon and Schuster.
- Spinelli, E. (1989). *The interpreted world: An introduction to phenomenological psychology*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Spradley, J. (1979). *Ethnographic interview*. New York, NY: Holt, Rinehart, and Winston.
- Tener, D., Sorek, Y., & Schwartz, E. (2018). "I didn't know there was another life": Meanings of life in "the mothers unit" reunification program. *Child & Family Social Work, 23*, 373-380. doi: 10.1111/cfs.12425

- Terling, T. (1999). The efficacy of family reunification practices: Re-entry rates and correlates of re-entry for abused and neglected children reunited with their families. *Child Abuse & Neglect*, 23, 1359-1370. doi: 10.1016/S0145-2134(99)00103-9
- Tully, L. (2008). *Literature review: Family preservation services*. Ashfield, Australia: Centre for Parenting & Research Service System Development. NSW Department of Community Services. Retrieved from http://www.community.nsw.gov.au/docswr/_assets/main/documents/research_family-preservation_review.pdf
- Valle, R. S., & King, M. (1978). An introduction to existential-phenomenological thought. In psychology. In R. S. Valle & M. King (Eds.), *Existential-phenomenological alternatives for psychology* (pp. 3-17). New York, NY: Oxford University Press.
- Van Puyenbroeck, H., Loots, G., Grietens, H., Jacquet, W., Vanderfaeillie J., & Escudero, V. (2009). Intensive family preservation services in Flanders: An outcome study. *Child & Family Social Work*, 14, 222-232. doi: 10.1111/j.1365-2206.2009.00626.x
- Weick, A. (1983). Issues in overturning a medical model of social work practice. *Social Work*, 28, 467-471. doi: 10.1093/sw/28.6.467
- Weick, A. (2009). Reflections on overturning a medical model of social work practice: Threads from the past. *Reflections: Narratives of Professional Helping*, 15(3), 1-4. Retrieved from <http://www.reflectionsnarrativesofprofessionalhelping.org/index.php/Reflections/article/view/885>
- Wulczyn, F. (2004). Family reunification. *The Future of Children*, 14, 95-113. doi: 10.2307/1602756

התערבות בהקשר החיים הממשי: מסגרת פעולה וחשיבה על אודות המרחב הטיפולי בעבודה סוציאלית מודעת-עוני

יובל סער-הימן, מיכל קרומר-נבו ומיה לביא-אג'אי

רקע: המרחבים שבהם פועלים עובדים סוציאליים השתנו מאז ימיו הראשונים של המקצוע ועד היום. ממקצוע אשר פעילותו מתרחשת במרחבי החיים הטבעיים של מקבלי השירותים, בתייהם ושכונותיהם, הפך המקצוע למבוסס סוכנות, וכיום מרבית האינטראקציות של עובדים סוציאליים עם מקבלי שירותים מתרחשות בסוכנויות השונות. אף שלאורך השנים פותחו מודלים של עבודה טיפולית מתמשכת בבתי מקבלי השירותים, פרקטיקה זו נשארה שולית בשיח המקצועי, ובאופן ספציפי בפרקטיקה של שירותי הרווחה.

מטרת המאמר: להציג את המושג "התערבות בהקשר החיים הממשי" כמסגרת תיאורטית ופרקטית לעבודה מחוץ לסוכנות בעבודה סוציאלית מודעת-עוני.

שיטת המחקר: המאמר מבוסס על מחקר איכותני בגישה האינטראקציונית-פרשנית, שעסק בחוויותיהן של נשים שהשתתפו בתוכנית התערבות, אשר במסגרתה התקיימו המפגשים בקבוצות בבתי המשפחות. המחקר כלל 24 ראיונות עומק מובנים-למחצה עם 9 נשים שהשתתפו בתוכנית. הראיונות נערכו לאורך שנתיים.

ממצאים: ניתוח הראיונות חשף את המאפיינים המרכזיים של עבודה בהקשר החיים הממשי ואת ארבעת המרחבים המרכזיים בתוכנית: מרחב הבית; מרחב מיצוי הזכויות האקטיבי; מרחב מצבי החירום; והמרחב המקצועי-חברי.

דיון והשלכות לפרקטיקה: התערבות בהקשר החיים הממשי נבחנת לאור המונח הפסיכואנליטי "החזקה", ומוצגת ההשלכות לפרקטיקה עם אנשים החיים בעוני.

מילות מפתח: עבודה סוציאלית מודעת-עוני, פרקטיקה ביקורתית, מרחב טיפולי, התערבות בבית, החזקה

מאמר זה מבוסס על מאמר קודם שפורסם באנגלית:

Saar-Heiman, Y., Krumer-Nevo, M., & Lavie-Ajayi, M. (2017). Intervention in a Real-Life Context: Therapeutic Space in Poverty-Aware Social Work. *The British Journal of Social Work*. Advance online publication. doi: <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcx054>

התקבל במערכת: 2.2017; אושר לפרסום: 10.2017; נוסח סופי: 11.2017

העבודה הסוציאלית החלה את דרכה כמקצוע המתרחש מחוץ לחדר הטיפול או הסוכנות. בלידתו התאפיין המקצוע בכך שעובדים סוציאליים פעלו מחוץ לסוכנויות שלהם ובתוך מרחבי החיים של מקבלי השירותים (בן שלמה, 2010; ; Beder, 1998; עם זאת, תהליכים שונים שעברו על המקצוע במהלך השנים הביאו לדחיקת הפרקטיקה של עבודה מחוץ לחדר הטיפול או הסוכנות לשולי השיח המקצועי (Allen & Tracey, 2012; Waisbrod, Buchbinder, & Possick, 2008), כך שכיום, המרחב הטיפולי המרכזי של עובדים סוציאליים במחלקות לשירותים חברתיים נמצא בסוכנות, ותפיסת המושג "מרחב טיפולי" נוגעת בעיקר למרחב הקלסי של חדר הטיפול או המשרד.

עם זאת, בהקשרים מסוימים של המקצוע נהוגה התערבות מחוץ לסוכנות. במאמר הנוכחי אנו בוחנים וממשיגים אותה כ"התערבות בהקשר החיים הממשי". המאמר מציג מושג זה עם האפשרויות השונות שהוא כולל, מאפייניו והאתגרים הכרוכים בו, על בסיס ראיונות עם נשים שהשתתפו בתוכנית "עבודה פרטנית לשינוי חברתי", תוכנית להכשרת סטודנטים לפי הפרדיגמה של עבודה סוציאלית מודעת-עונו. מדובר בפרדיגמה חדשנית בעבודה סוציאלית, המבוססת על תפיסת עונו כהפרה של זכויות חברתיות, על ראיית משתמשי השירותים כמקור חיוני וחשוב של ידע רלוונטי להתערבות, ועל עמדה אתית של התייצבות לצד משתמשי השירותים במאבקם בעונו (למידע נוסף על הפרדיגמה ותוכנית ההכשרה ראו: סער-הימן, לביא-אג'אי וקרומר-נבו, 2017; ; קרומר-נבו, 2015). באופן ספציפי, למאמר שלוש מטרות: (1) להציע את המושג "התערבות בהקשר החיים הממשי" כמסגרת חשיבה ופעולה טיפולית בעבודה סוציאלית בכלל, ובעבודה סוציאלית מודעת-עונו בפרט; (2) להציע לעובדים סוציאליים את האפשרות לדמיין מרחב טיפולי וסטינג טיפולי גמיש יותר מזה הקיים ברוב השירותים החברתיים כיום; (3) לעגן את הפרקטיקה המוצעת כידע תיאורטי ופרקטי המבוסס על חוויותיהם של משתמשי השירותים.

בחלקו הראשון של המאמר נסקור בקצרה את הרקע לקיום התערבות מחוץ לסוכנות בעבודה סוציאלית. בחלק השני תוצג שיטת המחקר, ובחלק שלאחריו נפרט את ארבעת המרחבים הנכללים בהתערבות בהקשר החיים הממשי בתוכנית "עבודה פרטנית לשינוי חברתי" – מרחב הבית, מרחב מיצוי הזכויות האקטיבי, מרחב מצבי המשבר והמרחב המקצועי-חברי. הדיון יעסוק בהבנת המאפיינים השונים של התערבות בהקשר החיים הממשי לאור מושג ההחזקה (holding) של ד. ו. ויניקוט (D.W. Winnicott).

התערבות בהקשר החיים הממשי: המרחב הטיפולי בעבודה סוציאלית מודעת-עוני

עבודה סוציאלית מחוץ לסוכנות ולחדר הטיפול

מקצוע העבודה הסוציאלית החל כמקצוע אשר פועל מחוץ לסוכנות, בתוך מרחבי החיים של מקבלי השירותים; ארגון "חברות לארגון הצדקה" (charity organization societies) שהקימה מרי ריצי'מונד (Mary Richmond), ותנועת "בתי המושבה" (settlement houses) שהקימה ג'יין אדאמס (Jane Addams), החזיקו אומנם תפיסות אידיאולוגיות שונות, אך שניהם פעלו באופן שיטתי בתוך הבתים והשכונות של מקבלי שירותים ופגשו אותם בסביבתם הטבעית (Dore & Zufante, 2009; Franklin, 1986; Lundbland, 1995). אולם, במהלך המאה ה-20 הפך המקצוע למבוסס סוכנות, כך שמרבית המפגשים של עובדים סוציאליים עם מקבלי שירותים מתרחשים בתוך סטינג (setting) של משרד או חדר טיפול.

אפשר להציג ארבעה הסברים לשינוי זה: (1) תהליכי ההתמקצעות הביאו לשינויים בתפיסת הפעולה המקצועית, ונוכחותו של עובד סוציאלי בתוך בתי משתמשי השירותים נתפסה כלא מתאימה לקשר מקצועי (Allen & Tracy, 2004); (2) הישענות על גישות פסיכולוגיות כבסיס עיוני מרכזי של המקצוע, ביניהן התיאוריה הפסיכו-דינמית (שפירו, Specht & Courtney, 1995; 2012), השפיעה בכיוון של הדגשת הסטינג הטיפולי האנליטי, כפי שעיצב פרויד. לפי תפיסה זו על הסיטואציה הטיפולית להתרחש בתוך סטינג קבוע, בעל מבנה וכללים ברורים, אשר יוצרים גבולות התחמים את הקשר המקצועי מתוך כוונה ליצור תנאים אופטימליים לביטוי של נירוזות ולהתפתחותן של העברות (פרויד, 1913); (3) ביטחונם האישי של עובדים סוציאליים: על פי הסבר זה עובדים סוציאליים עלולים להיות חשופים לאלימות או לחשוד מאלימות כאשר הם נמצאים בבתי משתמשי השירותים, והם מעדיפים שהמפגש עימם יתרחש בסוכנות, שבה הם מרגישים מוגנים יותר; (4) בעשרים השנה האחרונות השפיעו גם תהליכים של ניהול חדש וניאו-ליברליזם על מרחב העבודה של עובדים סוציאליים. מגמות אלו הוסיפו דרישות לפורמליזציה, תיעוד ופיקוח בעבודתם של עובדים סוציאליים, ואלה הביאו לריחוק ממקבלי השירותים ולכך שרוב העבודה של עובדים סוציאליים מתרחשת בסוכנות (Murphy, Duggan, & Joseph, 2013).

למרות כל האמור לעיל, יש התערבויות שבהן עובדים סוציאליים פוגשים משתמשי שירותים מחוץ לסוכנות. מן הספרות עולים שלושה סוגים של התערבויות כאלו. הסוג הראשון הוא הסוג הנפוץ ביותר במערכת הרווחה, והוא ביקורי בית. הכוונה היא לביקורים חד-פעמיים, שבהם עובדים מגיעים לבתיהם של מקבלי השירותים, לצורך מטרות צרות וממוקדות, לרוב הערכת מסוגלות, נזקקות או סיכון. התערבות מסוג זה משרתת במהותה פיקוח ומעקב, והיא אינה נובעת מתפיסה הרואה בביקור חלק אינטגרלי בתהליכי שינוי טיפוליים (Ferguson, 2014; Sousa & Rodrigues, 2012; Winter & Cree, 2015). אפשר לראות כי עצם המונח "ביקור בית" מעיד כי מדובר

בביקור, שהוא התערבות ייחודית וחד-פעמית, ולא בהתערבות מתמשכת, המבוססת על שימוש במאפייניו הייחודיים של המרחב הביתי.

סוג ההתערבות השני שבו מקובלת יציאה מהסוכנות הוא חלק מפרקטיקת יישוג (reaching out). פרקטיקה זו משמשת ליצירת קשר ראשוני עם אוכלוסיות שאינן פונות מרצונן לקבלת סיוע, במטרה להביאן לסוכנות, שם תתקיים ההתערבות שנחשבת לטיפולית (Lavie-Ajayi & Krumer-Nevo, 2013). יישוג אל אוכלוסיות כמו נוער מודר (רונאל וגוטר-שגיא, 2002; Connolly & Joly, 2012), נשים בזנות (גור, 2008; Ferguson, 2007; Susser), או חסרי בית (Kurtz, Surratt, Kiley, & Inciardi, 2005) יכול להתקיים במרחבים ציבוריים כמו הרחוב, מבנים ציבוריים, מועדונים או פארקים. כפי שצוין, המפגש במרחבים אלו ישמש בדרך כלל רק שלב ראשוני של יצירת קשר; אם כי אפשר למצוא כיום גם גישות הרואות במפגש במרחבים אלו מרחב להתערבות הטיפולית עצמה (Eyal-Lubling & Krumer-Nevo, 2016).

הסוג השלישי של התערבות מחוץ לסוכנות הוא ההתערבות בבית, או הטיפול הביתי (in-home intervention), אשר פותחה במשך השנים מתוך גישות של טיפול משפחתי (Cortes, 2004; Woodford, 1999). התערבות זו מיושמת בעיקר בהקשר של תוכניות ייחודיות עם משפחות הנחשבות "קשות להשגה" (hard to reach) שלא שיתפו פעולה עם התערבויות "מסורתיות" בעבר. תוכניות אלו נפוצות בעיקר בשירותי בריאות הנפש ובשירותי רווחת הילד (McWey, 2007; Reiter, 2000; Waisbrod et al., 2012), ופעמים רבות האוכלוסיות המשתתפות בהן חיות בעוני. הידועות ביותר מבין התוכניות הללו הן התוכנית לטיפול בתינוקות ומשפחותיהם (Child Developmental Project), שהקימה סלמה פרייברג באוניברסיטת מישגן בשנות ה-70 (Fraiberg, Shapiro, & Spitz-Cherniss, 1980) ותוכנית ממק"ע (משפחות במצוקה קשה ועמוקה), שפעלה בחיפה בשנות ה-90 (Sharlin & Shamai, 1995), ותוכנית דרור (ארם, 1999). מחקרים שונים הצביעו על התאמתן של תוכניות המבוססות על התערבות תוך-ביתית לצורכי משתמשי השירותים (בן שלמה, 2010; סער-הימן ועמיתים, 2017; Sousa & Rodrigues, 2012; Sharlin & Shamai, 2000; McWey, 2007), הצלחתן ויעילותן (Curtis, Ronan, & Borduin, 2004; Waisbrod et al., 2012). כך לדוגמה נמצא כי התערבויות תוך-ביתיות יעילות בהפחתת הסיכויים להוצאה חוץ-ביתית של ילדים ובני נוער במצבי סיכון (Al et al., 2012; Barth et al., 2007; Daleiden, Pang, Roberts, Slavin, & Pestle, 2010), בהפחתה של בעיות התנהגות בקרב ילדים (Yorgason, McWey, & Felts, 2005), בהפחתת תסמיני דיכאון אחרי לידה בקרב נשים (Ammerman et al., 2011) ובהקטנת הסיכוי לאשפוז פסיכיאטרי של ילדים ומבוגרים המתמודדים עם מחלת נפש (Fraser, Nelson, & Rivard, 1997). למרות ממצאים אלו,

התערבות בהקשר החיים הממשי: המרחב הטיפולי בעבודה סוציאלית מודעת-עוני

השימוש בסוג התערבות זה נשאר שולי, הן בגוף הידע המקצועי והן בפרקטיקה הנהוגה בשירותי הרווחה, והיא נותרה נחלתן של תוכניות ייחודיות, הפועלות בהיקף מצומצם (Waisbrod et al., 2012).

התערבות בהקשר החיים הממשי כפרקטיקה של עבודה סוציאלית מודעת-עוני

דוגמה לשימוש שיטתי בפרקטיקה של עבודה מחוץ לסוכנות עם אנשים החיים בעוני אפשר למצוא בתוכנית "עבודה פרטנית לשינוי חברתי" (סער-הימן ועמיתים, 2017; קרומר-נבו, 2015), תוכנית להכשרת סטודנטים לעבודה סוציאלית מודעת-עוני, שבבסיסה עומדת הפרדיגמה של עבודה סוציאלית מודעת-עוני ובה שלושה עקרונות תיאורטיים ואתיים. על פי העיקרון הראשון עוני הוא הפרה של זכויות אדם המתרחשת בספירה המטריאלית, בספירה המערכתית ובספירה של יחסים הבין-אישיים. בתוך תפיסה זו עוני מובן כמצב של דיכוי שבו מופעלת אלימות חברתית על אנשים החיים בעוני (Cassiman, 2006; Frost & Hogget, 2008). תפיסת עוני כהפרה של זכויות הובילה לפיתוחו של גוף ידע המצביע על אנשים החיים בעוני כעל מי שנאבקים בעוני והשלכותיו בספירות השונות, באופן מתמיד ויום-יומי. על פי העיקרון השני של הפרדיגמה ידע הוא תוצר של הבניות חברתיות ומיקום חברתי, ועל כן הידע אודות אנשים החיים בעוני חייב להתבסס על קרבה בין עובדים סוציאליים למשתמשי שירותים ועל תשומת לב קפדנית לפרספקטיבה של אנשים החיים בעוני. העיקרון השלישי הוא שעל עובדים סוציאליים לעמוד לצד משתמשי שירותים במאבק בעוני, לייצג אותם ולסייע להם להשמיע את קולם בחברה (קרומר-נבו, 2015).

בהתאם לעקרונות אלו, בסיס ההתערבות בתוכנית "עבודה פרטנית לשינוי חברתי" הוא קיומה בבתי משתמשי השירותים, ושם מתקיימים באופן קבוע המפגשים השבועיים. עם זאת, נערכים מפגשים גם במרחבים נוספים, בהתאם לצורכי המשפחות. השימוש השיטתי בעבודה מחוץ לסוכנות, בשילוב עם גמישות של ההתערבות והתאמתה לצורכי מקבלי השירותים, הופכים את התוכנית לזירת מחקר מתאימה לבחינה והעמקה של פרקטיקה הנעשית מחוץ לסוכנות באופן כללי, ובאופן ספציפי לבחינת הפרקטיקה המתאימה לעבודה עם אנשים החיים בעוני.

שיטת המחקר

גישת המחקר ושאלות המחקר

המאמר הנוכחי מבוסס על מחקר מקיף שנערך על התוכנית "עבודה פרטנית לשינוי חברתי" (סער-הימן ועמיתים, 2017; קרומר-נבו, 2015), אשר עשה שימוש בגישת

האינטרקציוניזם הפרשני (Denzin, 2001), כדי לבחון את החוויות של הפרט ואת הפרשנות של הפרט לחוויותיו תוך התייחסות ליחסי הגומלין המתקיימים בין הפרט לסביבתו החברתית (Denzin, 2001). האינטראקציוניזם הפרשני מתאים במיוחד לחקר מדיניות ופרקטיקה, מפני שהוא מאפשר להציב חוויות של פרטים בתוך הקשר חברתי, ובמחקר הנוכחי – בהקשר של עוני, דיכוי והדרה חברתית. באופן ספציפי ביקש המחקר להבין כיצד מתארים משתמשי שירותים את הפרקטיקה בתוכנית "עבודה פרטנית לשינוי חברתי". מתוך הראיונות עלה כי חלק ניכר מהפרקטיקה התבצע במפגשים שנערכו מחוץ למחלקות לשירותים חברתיים, וזהו המוקד של המאמר הנוכחי. ועדת האתיקה של האוניברסיטה אישרה את המחקר, והמשתתפות חתמו על טופס הסכמה מדעת לפני הריאיון.

אתר המחקר – התוכנית "עבודה פרטנית לשינוי חברתי"

התוכנית "עבודה פרטנית לשינוי חברתי" היא תוכנית להכשרת סטודנטים בגישה מודעת-עוני. התוכנית הוקמה בשנת 2001 באוניברסיטת בן-גוריון בנגב והיא פועלת מאז בשותפות עם אגף הרווחה בעיריית באר-שבע. זו תוכנית דו-שנתית, והסטודנטים שעושים את ההכשרה המעשית שלהם במסגרתה עובדים עם אותן משפחות במשך שנתיים רצופות. המשפחות המשתתפות בתוכנית מאותרות מתוך מאגר המשפחות המטופלות במחלקות לשירותים חברתיים, והמסגרת הארגונית של ההכשרה המעשית היא אגף הרווחה העירוני. את הסטודנטים בתוכנית מדריכים עובדים סוציאליים חיצוניים, העוסקים במחקר ופיתוח פרקטיקות ביקורתיות בעבודה סוציאלית, ואינם עובדי אגף הרווחה. בנוסף להדרכה הפרטנית המקובלת במסגרות הכשרה, הסטודנטים מקבלים ידע עיוני בקורסים ייעודיים העוסקים בעוני ובפרקטיקה לעבודה עם עוני, וכן הדרכה קבוצתית וסמינר הדרכה. לתוכנית כמה מאפיינים ייחודיים: היא רואה בעוני רכיב מרכזי בהתערבות ובהגדרת האוכלוסייה; מרבית העבודה הישירה עם המשפחות נעשית בביתה; יחידת ההתערבות בתוכנית היא המשפחה כולה; והקשר בין הסטודנטים למשפחות נתפס כקשר טיפולי.

משתתפות המחקר

במחקר השתתפו תשע נשים שהתחילו קשר חדש עם סטודנטים¹ בתוכנית בחודש נובמבר 2012 (תחילת שנת הלימודים תשע"ג). חשוב לציין כי הפנייה נעשתה אל המשפחות המשתתפות בתוכנית ולא דווקא אל הנשים, אולם בפועל התקבלה הסכמה

¹ בין הסטודנטים שהוזכרו במחקר היה גבר אחד והשאר נשים. לצורך הנוחות נשתמש מכאן ואילך בלשון נקבה.

התערבות בהקשר החיים הממשי: המרחב הטיפולי בעבודה סוציאלית מודעת-עוני

מנשים בלבד. מצב זה נבע מכך שחמש מתוך תשע המשפחות הן משפחות חד-הוריות, שבראשן עמדה אישה. לגבי ארבע המשפחות האחרות, האישה היא זו שיצרה את הקשר בתחילת ההתערבות, במועד הראיונות הראשונים, והיא זו שהביעה נכונות להתראיין. דבר זה אינו מפתיע שכן בדרך כלל נשים הן אלה שפונות למחלקות לשירותים חברתיים (Orme, 2009).

הגיל הממוצע של משתתפות המחקר היה 44.5 (טווח: 30-52) ומספר הילדים הממוצע 3.5 (טווח: 1-5). חמש מהמשתתפות גרושות, שלוש נשואות ואחת חיה עם בן זוג ללא נישואין. כל המשתתפות יהודיות ילידות ישראל, מלבד אחת שנולדה באתיופיה. חמש ממוצא מזרחי, אחת מברית-המועצות לשעבר ושתיים ממוצא אשכנזי. שש משתתפות התגוררו בשכירות בדור ציבורי, אחת בדירה שכורה בשוק הפרטי ושתיים בדירה בבעלותן. חמש משתתפות לא עבדו, וארבע האחרות עבדו במשרה חלקית כעובדות קבלן. שבע סבלו מבעיות בריאות.

מערך המחקר

הקשר הראשוני עם משתתפות המחקר היה בשיחת טלפון, ובה נמסר הסבר קצר על מהות המחקר ונקבע מועד הראיון ומקום המפגש. הובטחה סודיות ואנונימיות. כל הנשים ביקשו שהראיונות יערכו בביתן.

המשתתפות רואיינו בשלוש נקודות זמן שונות לאורך שנתיים: הראיון הראשון התקיים בתחילת הקשר עם הסטודנטיות (בין חודש לחודשיים מתחילת הקשר), הראיון השני התקיים כחצי שנה עד תשעה חודשים מאוחר יותר והראיון האחרון התקיים לאחר סיום הקשר עם הסטודנטיות, כלומר, לאחר כשנתיים. בסבב הראיונות הראשון השתתפו 9 נשים, בסבב הראיונות השני 8 נשים ובסבב האחרון 7 נשים. המרואיינת שלא השתתפה בסבב השני הפסיקה לקבל טיפול במסגרת התוכנית מכיוון שהסטודנטית שליוותה אותה סיימה את לימודיה, ואילו בסבב השלישי לא התראיינה אישה שעברה במהלך ההשתתפות בתוכנית משבר קשה.

כלי המחקר

הנשים רואיינו בראיונות-עומק מובנים-למחצה (Polkinghorn, 2005) שעסקו בקשר של הסטודנטיות והנשים, בפרקטיקות של הסטודנטיות ובחוויות הנשים את הפרקטיקות הללו. את הראיונות ערך המחקר הראשון, והם נמשכו שעה בממוצע. האווירה בראיונות הייתה לא פורמלית. פעמים רבות הציעה המרואיינת לחוקר קפה, והראיון התקיים תוך שתיית קפה משותפת.

ניתוח הנתונים

ניתוח הנתונים התבצע בשלושה שלבים:

השלב הראשון כלל תיחום ופירוק ראשוני של החומר עד לחשיפת התימות העיקריות וארגוןן באמצעות מסגרת פרשנית (Denzin, 2001). בשלב זה חולקו הממצאים לשני עולמות תוכן עיקריים: (1) כיצד תיארו המרואיינות את הפרקטיקה?; (2) כיצד חוו המרואיינות את הפרקטיקה?

בשלב השני אותרו התימות המרכזיות. עולם התוכן הראשון – תיאור הפרקטיקה – הכיל תימות כגון מפגשים בבית, ליווי תיווך וסנגור, שיחות ועוד. עולם התוכן השני – כיצד חוו המרואיינות את הפרקטיקה – כלל תימות כמו חוויה של נראות, חוויה של התגייסות למאבק בעוני או חוויה של קשר קרוב ומאתגר היררכיה ועוד.

ממצאי השלבים הראשון והשני של הניתוח (לפירוט ראו: סער-הימן ועמיתים, 2017), חשפו שביעות רצון גבוהה ביותר של המרואיינות מההתערבות במסגרת התוכנית. אולם כדי להעמיק בהבנת מאפייני הפרקטיקה שנוקטה בתוכנית, המשכנו לשלב השלישי של הניתוח, ובו נבחנו קשרים בין קטגוריות מעולם התוכן של הפרקטיקה לקטגוריות מעולם התוכן של החוויות, תוך כדי זיהוי המרחבים השונים שבהם התרחשה הפרקטיקה. אותרו ארבעה מרחבים אשר נכללים במונח "התערבות בהקשר החיים הממשי", והם יוצגו להלן.

היבטים אתיים

העובדה שכל המרואיינות הן נשים, ממוצא אתני מוחלש וממעמד כלכלי נמוך, ואילו המראיין הוא גבר אשכנזי ממעמד הביניים, חייבה התכוונות רפלקסיבית. התכוונות זו נעשתה באמצעות כתיבת יומן חוקר והתייעצויות בין שלושת הכותבים. במהלך הראיונות ננקטו צעדים שונים כדי לאתגר את אי-הסימטריה ביחסי הכוח: הוסבר לנשים כי מטרת המחקר היא ללמוד על התוכנית בעזרתן; כל מרואינת קיבלה תלושי שי בסך מאה שקלים כתודה על הזמן שהשקיעה במחקר; כדי לאפשר לנשים לחוש בנוח בזמן הריאיון הוצע להן להיפגש בכל מקום שהן רוצות; גם הגעתו של הכותב הראשון לבתי המרואיינות היוותה פרקטיקה של אתגור יחסי כוח, מפני שכך הוא הפך לאורח בביתן והריאיון התרחש במרחב שהן שולטות בו.

כדי להבטיח שהמרואיינות לא תיפגענה מהריאיון נעשו מספר פעולות. הראיונות נערכו באווירה פתוחה ומכבדת והמראיין השתדל להיות אמפתי ורגיש לצורכי המרואיינות. מכיוון שפעמים רבות עלו בראיונות תכנים קשים, הראיונות הסתיימו רק כאשר המרואיינות סימנו כי הדבר אפשרי מבחינתן. במקרים שבהם הריאיון הציף בלב המרואיינת חוויות רגשיות קשות, המליץ לה המראיין לשתף בכך את הסטודנטית המלווה. בכל המקרים סיפרו המרואיינות שהסטודנטיות כבר נחשפו לתכנים שעלו

התערבות בהקשר החיים הממשי: המרחב הטיפולי בעבודה סוציאלית מודעת-עוני

בריאיון. זאת ועוד, המרואיינות קיבלו את מספר הטלפון של המרואייין למקרה שירצו ליצור עימו קשר אחרי הריאיון.

סוגיה אתית נוספת שעלתה במהלך המחקר הייתה סוגיית ההסכמה מדעת ומתן אפשרות למשתתפות הפוטנציאליות לבחור בחופשיות אם להשתתף במחקר או לא. כפי שתואר, הקשר נוצר דרך הסטודנטיות שעבדו איתן, והנשים חיברו את ההשתתפות במחקר להשתתפות בתוכנית. כדי לוודא כי ההשתתפות וולונטרית לחלוטין, הובהר לנשים כי אין קשר בין המחקר לבין ההשתתפות בתוכנית. בשיחת הטלפון הראשונית, וכחלק מההסבר על טופס ההסכמה מדעת, הובהר כי הכותב הראשון אינו חלק מצוות התוכנית, כי אין כל קשר בין המחקר להשתתפות בתוכנית, וכי ההשתתפות במחקר היא וולונטרית.

ממצאים

מן הראיונות עולה כי יציאה מהסוכנות, כאשר היא מותאמת לצורכי הנשים, מאפשרת להפוך מרחבים מגוונים אשר אינם נחשבים לטיפוליים, למרחבים טיפוליים. אנו מכנים את ההתערבות במרחבי חיים מגוונים "התערבות בהקשר החיים הממשי" (real life context). מונח זה, המגיע משדה המחקר האיכותני, עוסק בהבנת תופעות בתוך ההקשר שבו הן מתרחשות (Yin, 2003). להתערבות בהקשר החיים הממשי יש שני מאפיינים: הראשון, ההתערבות אינה מתרחשת במרחב מלאכותי – כמו המשרד, אלא במרחב הטבעי של החיים. הזירות השונות שמהן הוא מורכב יכולות להשתנות בהתאם לאוכלוסיית היעד. לדוגמה, עבור נוער יכול מרחב החיים הטבעי לכלול מגרשי ספורט, קניון או מועדון; ואילו עבור נשים – משתתפות המחקר הנוכחי – היה הבית אחת הזירות העיקריות. המאפיין השני של התערבות בהקשר החיים הממשי הוא שההתערבות אינה מתוחמת למרחב קבוע אחד, אלא היא דינמית ונעה בין מרחבי החיים השונים. במחקר הנוכחי התפרשה ההתערבות על ארבעה סוגים שונים של מרחבים פרטיים וציבוריים.

הנוכחות של הסטודנטיות בתוך מרחבי החיים הטבעיים גורמת לנשים להרגיש שהסטודנטיות קרובות אליהן, מעורבות בחייהן ורלוונטיות להקשר החיים שלהן, עד כדי כך שרקפת, אחת ממשתתפות המחקר, מתארת זאת כאילו הסטודנטית חיה איתה:

זה לא כמו שאני הולכת לעובדת סוציאלית ואני מספרת לה. פה היא חיה איתך, איך שאומרים.

בפרק זה אנו מציגים את ארבעת המרחבים שבהם התקיימה ההתערבות בהקשר החיים הממשי: (1) מרחב הבית; (2) מרחב מיצוי הזכויות האקטיבי; (3) מרחב מצבי החירום; (4) המרחב המקצועי-חברי.

1. מרחב הבית

קיום המפגשים בבית משתמשות השירותים היא פרקטיקה בולטת ומרכזית בחוויית המרואיינות, שכן הבית היה המרחב המרכזי שבו התקיים הקשר הטיפולי לכל אורכו. המרואיינות תיארו את המפגשים בבית בצורה חיובית, ראו אותו כמותאם לצורכיהן והרחיבו בדבריהן על יתרונות הסטינג הביתי בהשוואה למחלקה לשירותים חברתיים. ברמה הקונקרטית, המרואיינות תפסו את הסטינג הביתי כמותאם לצורכיהן מכיוון שחסך מהן התמודדות עם מגבלות נידודת הכרוכות בעוני, כמו העדר רכב פרטי ואי-יכולת לממן בייבי-סיטר. קשיים יום-יומיים אלו מזוהים בספרות כחסמים שעלולים למנוע מנשים החיות בעוני לצרוך שירותי רווחה ובריאות (Gelberg, Browner, Lejano, & Arangua, 2004; Mikhail & Curry, 1999).

קודם כול, זה מאוד מקל עליי, כי אני לא נידדת... אז אני הכול עושה ברגל. ולי הרבה יותר קל שהיא תבוא אליי מאשר שאני יתחיל ללכת שני אוטובוסים ללכת ועוד שני אוטובוסים לחזור, ואז זה בא על חשבון הילדים. (רקפת)

המרואיינות מתארות את הסטינג הביתי כמותאם לצורכיהן גם מכיוון שהגעת הסטודנטיות לביתן אפשרה להן לשוחח ברוגע ובפרטיות, בניגוד למחלקה לשירותים חברתיים, שבה חששו לפרטיותן. חוויית פרטיות נשמרה גם כאשר במציאות התרחשו המפגשים בבית לפעמים על רקע של טלוויזיה קולנית, או בנוכחות בני זוג, ילדים, שכנים ובני משפחה, שהגיעו בלי שהמרואיינות או הסטודנטיות ציפו להם ומבלי שהייתה להן יכולת לנטר את נוכחותם. למרות זאת, הנשים חוו את המפגשים בבית כמאפשרים פניות רגשית, שלא התאפשרה במפגשים במשרד המחלקה לשירותים חברתיים.

זה גם עזרה, אני חושבת, הכי גדולה, שאני לא צריכה לגשת לשמה. אמרתי לך, ולשמוע את כל הסיפורים. יש לי את הסיפור שלי, מה אני צריכה עוד סיפורים מעבר לדעת. אנחנו יושבות פה, אישי, שלנו, הפרטיות של הבן-אדם. (גלי)

המרואיינות תיארו את הבית כמרחב המאפשר, ואולי אפילו מחייב, את הסטודנטיות לראות כמו עיניהן את צורכיהן ואת הקשיים שהן מתמודדות עימם. חשוב לציין, כי השהות בבית אפשרה לסטודנטיות לראות שני רכיבים נפרדים בחיי הנשים – את המחסור הממשי, למשל כאשר אין אוכל במקרר, ואת מאמצייהן של הנשים להתמודד עם קשייהן, כלומר, את התנגדותן לעוני.

אני אומרת לה תפתחי, תסתכלי את המקרר. היא רואה, היא יודעת הכול. (ריקי)
אני אפילו מוותרת על החיים שלי, על הבילויים שלי, על הכול בגלל הילדים.
אני עושה הכול למען הילדים, כמה שאפשר. וגל יודעת את זה והיא רואה.
(שני)

התערבות בהקשר החיים הממשי: המרחב הטיפולי בעבודה סוציאלית מודעת-עוני

האפשרות של הסטודנטיות לראות את מציאות החיים של משתמשות השירותים היא בעלת ערך תרפויטי מפני שהיא מאפשרת להן לשמש עדות למה שזיו (2012) מכנה "טראומה עיקשת", כלומר טראומה הנוצרת כתוצאה מחיים בתנאים של אלימות חברתית ודיכוי חברתי. בדומה לטיפול בטראומות קיצוניות, גם במהלך הטיפול בטראומה עיקשת, ובאופן ספציפי בעבודה עם אנשים החיים בעוני, יש ערך תרפויטי רב לנראות של הטראומה העיקשת, להצבעה על הקושי הנורא הכרוך במחסור החומרי, וכן על המאבק המתמיד בעוני (סער-הימן ועמיתים, 2017). שני רכיבי הנראות הללו של משתמשות השירותים עומדים בסתירה לחוויות אחרות, שבהן הן חשו כי הן נתקלות באי-אמון לגבי קשייהן או באי-הכרה במאבקן.

מאפיין נוסף של הסטיגם הביתי הוא באפשרו למשתמשות השירותים להתמקם בעמדה חדשה מול הסטודנטיות. המרחב הביתי יוצר שינוי של המיקום המוכר ביחסי עוזר-נעזר ומאפשר חוויה שיש בה דומיננטיות לאלמנטים הבין-אישיים של המפגש הטיפולי:

הסטודנט שמגיע אליך אתה כבר אתה רגוע, כי בן אדם בא אליך, אז אתה חייב להיות זה... רגוע. אתה לא יכול להתנפל עליו [צוחקת], לדפוק על השולחן ולהגיד... זה חוויה אחרת, זה לא כמו שאתה בא לשם... (דלית)

המיקום השונה המתאפשר במפגש הטיפולי בבית נובע בין היתר מכך שהמפגשים מתקיימים לא רק במרחב שיחתי, אלא מכילים גם מצבים של קרבה שאינה יכולה להתקיים בחדר הטיפול. כך למשל תיארו המרואיינות כיצד הסטודנטיות לקחו חלק בסיטואציות משפחתיות כמו ארוחות, צפייה משותפת בטלוויזיה, הכנת שיעורי בית ועוד. שושי מתארת כיצד הנוכחות של הסטודנטית בבית מיקמה את הסטודנטית כקרובה למשפחה:

היא כבר הייתה בת בית, אתה מבין? כבר לא הייתה עובדת סוציאלית, כבר הייתה בת בית שכבר רגילה לבית, למקום הזה, אוכלת איתנו, יושבת איתנו. (שושי)

בהמשך מתארת דלית כיצד המרחב הביתי יוצר קשר אחר, קרוב, אינטימי והדדי, קשר שבו מתאפשרת פניות להכרות הדדית:

פה כשבאים אליך הביתה אז באמת הוא עוזר איתך, מכירים טוב יותר. אתה יושב איתו בסבבה, כוס קפה. סתם, על כוס קפה, כוס מים, סתם, אתה יודע, זה בכיף. (דלית)

לסיכום, היחס הכללי של המרואיינות לקיום המפגשים הטיפוליים בביתן הוא חיובי מאוד והן מזכירות יתרונות רבים של פרקטיקה זו. עם זאת יש לציין, כי בתחילת הקשר

עוררו המפגשים הביתיים גם חששות בקרב חלק מהמרוויינות, בעיקר מפני חדירה למרחב הפרטי שלהן שבו תיחשף פגיעותן והן יהיו נתונות תחת פיקוח. חשש זה מובן על רקע הנטייה שהתפתחה בעבודה סוציאלית להשתמש בביקורי בית ככלי לאבחון של נזקקות או של סיכון (Winter & Cree, 2015). אולם כל המרוויינות תיארו כי עם התפתחות יחסי העזרה נוכחו כי הסטודנטיות ראו בסטינג הביתי מרחב ליצירת קשר, ולא מרחב לבחינה והערכה, וחששן התפוגג:

ההתחלה היא קשה, כן, בהתחלה היא יגיד וואו, אולי זה יתחיל להיכנס לי לחיים, יתחיל לשאול אותי עוד שאלות, אולי עוד משהו... אבל זה לא נכון, אני הבנתי שהיא לא באה לחפש... אתה מבין, אין מה לחשוש. (שושי)

כן, בהתחלה קצת היססתי, לא ידעתי מה זה. מה... פתאום בנאדם בא אליך מתחיל כאילו... אההה... לחקור עליך לבדוק עליך, זה קצת... אבל אחר כך ראיתי שזה בשבילי, שזה עוזר. (רינה)

2. מרחב מיצוי הזכויות האקטיבי

אי מיצוי זכויות חברתיות הוא תופעה היוצרת ומשמרת עוני, ובאופן פרדוקסלי דווקא אוכלוסיות מוחלשות נוטות למיצוי חסר של זכויותיהן (לרין, 2009; מבקר המדינה, 2015; סטריאר, 2001). הסיבות העיקריות לאי מיצוי זכויות הנדונות בספרות קשורות בחוסר בידע או בידע מוטעה על אודות זכויות, בתחושות של בושה ופחד או באי-אמון במערכת, בתפיסה כי מחיר מימוש הזכאות גבוה מן הרווח הגלום בה, או בחוסר נגישות לגורם המספק את הזכויות (אלבשן, 2004). הספרות העוסקת במיצוי זכויות דנה בחסמים שמביאים לכך שאנשים בעוני אינם פונים לממש את זכויותיהם, וגם לחסמים הניצבים בפני אנשים בעוני אשר מנסים לפעול באופן אקטיבי למיצוי זכויותיהם ברשויות המינהל העוסקות בדיור, חינוך, בריאות, תעסוקה, קצבאות וטיפול בחובות. בין חסמים אלה – אי הבנת שפת החוקים והתקנות, זלזול של פקידי רשויות המינהל בפונים, סרבול ובירוקרטיה (אלבשן, 2004; וייט, 1990; פלג, 2013). ממצאי המחקר הנוכחי מעידים כי העיסוק ב"סידורים", כלומר התמודדות אקטיבית עם רשויות המינהל השונות, היה חלק ניכר בחיי המרוויינות ובחוויתן. למרות זאת, הצלחותיהן במיצוי זכויותיהן היו דלות. הנכונות של הסטודנטיות לפעול במרחבים השונים של הקשר החיים הממשי הביאה לכך שהן התערבו באופן פעיל במרחבים אלו באמצעות פרקטיקה של סנגור אקטיבי, הכוללת מחויבות עמוקה לתהליכי מיצוי הזכויות וליווי פיזי של משתמשות השירותים לרשויות המנהל השונות (סער-הימן ועמיתים, 2017). כך לדוגמה ליוו סטודנטיות נשים למוסדות כמו ביטוח לאומי, עמידר, הוצאה לפועל וערירות, וגם לדיונים בבתי משפט, לטיפולים בבתי חולים ולבתי הספר של הילדים במקרה הצורך.

התערבות בהקשר החיים הממשי: המרחב הטיפולי בעבודה סוציאלית מודעת-עוני

הייתה לי את דינה ועינת שרשמו לי מכתבים, להתראות קחי זה מכתב, ביי. הם לא באו איתי. זה לא כמו נעמה שאומרת, בואי, אני אבוא איתך לכל מיני גורמים, ובואי אני אעזור לך. (שושי)

שושי מדגישה את ההבדל בין הפרקטיקה המקובלת של סגור באמצעות כתיבת מכתב או הפניה לבין ליווי פיזי. אף ששתי הפעולות הן פעולות סגור, שושי מצביעה על הליווי הפיזי כבעל ערך רב יותר. המרואיינות מנו ארבעה תחומים עיקריים של פרקטיקה של התערבות במרחב מיצוי הזכויות האקטיבי.

התחום הראשון הוא עזרה במילוי הטפסים והתמודדות במבוכי הבירוקרטיה. נושא זה היה חשוב במיוחד במצבים של פערי שפה, אך לא מדובר בסיוע טכני בלבד, שכן הקושי לקרוא ולכתוב כרוך גם ברגשות חריפים של בושה וחוסר יכולת, והנכונות של דלית להיעזר בסטודנט, בדוגמה שלפנינו, היא עדות לביטחון שלה בכך שהוא רואה אותה כבעלת ערך:

הוא יסיים את המילואים אנחנו נלך לבית משפט, הוצאה לפועל, כל הדברים האלה, זה עזרה, זה עוד יד, תומך. לפעמים אתה מתבייש לדבר, אתה לא יודע מה לדבר, אתה לא יודע מה לרשום, אז הוא יהיה איתי בתקופה הזאת. (דלית)

גם שושי אומרת כי הליווי האקטיבי אפשר לה להרגיש ביטחון רב יותר באינטראקציה עם גורמי ממסד ובעלי כוח:

שהיא באה איתי, רצה איתי, נותנת לי את הביטחון העצמי שלי. אתה מבין, ברגע שיש לך, אתה רואה ביטחון מכל מיני גורמים מסוימים כמו הרווחה, יש מישהו שבאה איתך, יש מישהי שעומדת איתך לכל דבר. (שושי)

התחום השני שציינו המרואיינות הוא שנוכחות הסטודנטיות בהתמודדויות השונות שהסידורים מזמנים תורמת לחיזוק הקשר. המרואיינות סיפרו על הנאה ותחושת הקלה מכך שלא היו לבד בתוך הסיטואציות הקשות הנוצרות באינטראקציה עם פקידי המינהל. נושא זה עלה גם במקרים שבהם הסטודנטיות לא הצליחו לסייע בהתמודדות עם הגופים השונים. שני מתארת כיצד עצם נוכחותה של הסטודנטית הרגיעה אותה ושימחה אותה, אף על פי שלא הצליחה לעזור לה בצורה ישירה במאבקה המשפטי:

זה לא עוזר לי מבחינה חוקית, כי זה כבר עניין של בית משפט ויש פה דברים שאי-אפשר להזיז אותם. אבל א...א... ככה, כשהיא באה איתי, אז זה עשה לי הרגשה טובה, הלכתי בהרגשה טובה... אז זה קצת הוסיף, באמת, זה הוסיף לי קצת, וזה הרגיע אותי. (שני)

התחום השלישי הוא מה שהמרואיינות כינו "הגב המקצועי". לצד השפעת הנוכחות של הסטודנטיות על תפיסתן העצמית, נוכחות זו משפיעה גם על האופן שבו המוסדות רואים

את הנשים שזקוקות להם. המרואיינות מספרות כי עצם המעורבות של הסטודנטיות באינטראקציה הישירה עם המערכות השונות מביאה לכך שהן זוכות לקבל יחס רציני יותר, ורמת השירות שהן מקבלות משתפרת. בהתאם, משתפרים גם סיכוייהן למצות את זכויותיהן.

[כ]שאתה בא למשרדי ממשלה עם נציג מהרווחה אז גם יש לך גב. (גלי)

חובות הוא לא יכול לשלם לי, אבל הוא יכול לעזור לי מבחינת זה שאמרת לי שוב, גוף שאולי קשור למישהו שהוא מוכר, שהוא יודע מי זה וזה לא סתם, שכן שאני באה איתו, זה בנאדם, גוף שהוא יכול לעזור לי להשיט לי יד. [הסטודנט] יגיד לו, תשמע אנחנו מהרווחה גם כן, אנחנו מנסים לעזור לה, תבואו גם אתם לעזור. (דלית)

המרואיינות מבינות שהנוכחות של הסטודנטיות משנה את היחס שהן מקבלות. זו אבחנה עמוקה באשר להשפעת המיקום החברתי שלהן ושל הסטודנטיות על היחס שהן מקבלות ממערכות ממסדיות. למעשה הן מתארות כיצד פעולת הסנגור האקטיבי עושה שימוש בהון החברתי והסימבולי של הסטודנטיות לקידום הצרכים של המטופלות (קרומר-נבו, 2015; Stanton-Salazar, 2011).

לבסוף, בדומה לפונקציות העדות של הסטודנטיות במרחב הבית, גם במרחבים השונים של הסנגור האקטיבי יכלו הסטודנטיות להיות עדות לטראומה העיקשת שמציאות החיים בעוני יוצרת. בשונה מהעדות במרחב הבית, שהיא בעיקרה עדות למחסור חומרי ולהתמודדות של צורכות השירותים, הרי שבמרחבי הסנגור האקטיבי עדות הסטודנטיות בעיקר למחסור בהון סימבולי המאפיין עוני. ליסטר (2004) מתארת את המחסור בהון סימבולי — כלומר, אחרות, התייחסות של השפלה או זלזול, או חוסר קול — כרכיב מרכזי של עוני. הנוכחות של הסטודנטיות אפשרה להן לראות במו עיניהן יחס של זלזול, עוינות או אדישות כלפי מצוקות הנובעות ממחסור של צרכים בסיסיים ביותר של צורכות השירותים. גם בהקשר זה, פעמים רבות עצם העובדה שהסטודנטיות עדות לדיכוי על צורותיו השונות מאפשרת הכרה ומתן תוקף לאי-ההיגיון שבמציאות, ובכך מקלות על ההתמודדות:

אני חושבת ששמרית [הסטודנטית] הולכת מפה מסכנה, נשבעת לך כואב לי הלב עליה. עם לב מלא אני מאמינה. שאני כל משרד צריכה לבכות ולהתחנן, וכאילו, היא קשה לה, ממש קשה לה, אני מאמינה. אבל אין דבר, היא נותנת לך את הכוחות... (גלי)

3. מצבי חירום

המרחב השלישי של התערבות בהקשר החיים הממשי הוא העיסוק במצבי חירום שבהן נזקקו הנשים בדחיפות לסיוע מידי וקרוב. החיים בעוני מזמנים ריבוי של מצבי חירום

התערבות בהקשר החיים הממשי: המרחב הטיפולי בעבודה סוציאלית מודעת-עוני

(Sousa & Roudrigues, 2012). ריבנר וקני-פז (Ribner & Knei-Paz, 2002) מצאו כי התגייסותם של עובדים סוציאליים במצבי משבר וחירום נתפסת בעיני פונים כבעלת ערך רב. ואכן, המרואיינות סיפרו על מצבי חירום שונים כמו מעצר, מצבי משבר רפואיים, ניתוק חשמל ומחסור חמור במזון, שבהם פנו לסטודנטיות או נעזרו בהן. מה שאפשר למרואיינות לפנות לסטודנטיות לעזרה במצבים אלו היה אופי היחסים ביניהם ומספר הטלפון האישי של הסטודנטיות שהיה ברשותן.

המאפיין הראשון של ההתערבות במצבי משבר הוא היותו סוג של "עזרה ראשונה", כלומר מענה מידי וקונקרטי שניתן בזמן ובמקום שבהם הוא נדרש.

[כ]שיש מצב קריטי קשה ואין אוכל, אז היא, אנחנו פונים אליה, זה כמו עזרה ראשונה. היא מנסה לפה, לשם, רצה... (ריקי)

הסיוע הקונקרטי הולך יד ביד עם תחושה של תמיכה ורווחה. הזמינות של הסטודנטיות והידיעה של המרואיינות שאינן לבד כאשר הן נתקלות במצוקה או משבר, היוותה עבורן עוגן חשוב, אף במקרים שבהם הסטודנטית לא הצליחה להגיע. למעשה, עצם הידיעה שהסטודנטית הייתה רוצה לבוא, גם אם אין באפשרותה, הייתה מקור של תמיכה:

עובד סוציאלי, אומרים לך עד שעה אחד הוא נמצא, עושה את העבודה שלו והולך הביתה. אחר כך אם אני יש לי בעיה רצינית באותו רגע אני צריכה לחכות למחרת. פה אני יכולה להתקשר, להרים טלפון לעובד הסוציאלי, להתייעץ איתו, לדבר איתו, להגיד לו תשמע, יש לי בעיה, באים לעזור אותי מהוצאה לפועל. (רינה)

הזמינות התבטאה בכך שהמרואיינות יכלו לפנות לסטודנטיות, וגם בכך שהסטודנטיות עשו מאמצים להגיע ולסייע בעיתות חירום. מכיוון שפעמים רבות הצרכים העולים במצבי חירום הם ראשוניים מאוד, ההיענות במרחב זה התאפיינה בהתערבויות הכוללות פונקציות הוריות, ולא פלא שבדוגמה שלפנינו, על המעצר של רחל, היא גם מבקשת מהסטודנטית שתביא לה אוכל:

ואז הם רצו לקחת לי את הפלאפון ואני מיד שלחתי הודעה לשמריה, שמרית עוצרים אותי, אם את יכולה להגיע אליי... והיא באמת [באה] חבל הזמן, קודם כול מה זה הייתי מתה מרעב ובלי שתייה ואני מתחננת לשתות. אין לשתות, אין לאכול. התעללו בי כמו שצריך, מי שמגיע לשם זה נורא ואיום... ו... אני אומרת לך, לא עברה רבע שעה ושמרית באה. (רחל)

ובמקרה אחר, שבו ההיענות לא הייתה בעלת מאפיינים חומריים, הייתה חשיבות גדולה להגעה של הסטודנט למרחב החירום, שמעורר רגשות של בדידות גדולה וחרדה. הנוכחות של הסטודנטיות במצבים קיצוניים אלו סייעה למרואיינות להרגיש בטוחות

יותר ורגועות יותר:

אני אומרת לו, אני לא מרגישה טוב, אני בקופת חולים, אז זה כבר הוא בא, הוא אומר: דלית, אני יבוא, כי הוא שמע שנפלת. זה שהוא ישב לידך זה כבר אומר שהוא פנוי בשבילך, והוא עוזר לך, בנוכחות, לא חייב בדברים [מוחשיים]. מספיק הנוכחות, זה גם עזרה. (דלית)

4. המרחב המקצועי-חברי

המרחב הרביעי של התערבות בהקשר החיים הממשי בנוי מסיטואציות שבהן הסטודנטיות ומשתמשות השירותים, כחלק מהקשר המקצועי שלהן, שהן במרחבים שמתקיימים בהם אלמנטים של חברות. המרואיינות תיארו סיטואציות שונות של בילוי משותף עם הסטודנטיות, אשר נחשב לרוב כבילוי חברי. כך למשל, ליוו הסטודנטיות את המרואיינות בקניות, הלכו איתן לסרט או ישבו עימן בבתי קפה:

ולפרידה התלבטנו... וישבנו, היא הזמינה אותי לאיזה מקום, בית קפה כזה... אז שם ישבנו ו... ואיי, הייתה שיחה שאני לא אשכח אותה. (רקפת)

השהייה במרחבים כמו בית קפה, סרט, או קניון שנויה במחלוקת בספרות המקצועית, בעיקר מכיוון שהיא מאתגרת את גבולות הקשר המקצועי. על פי התפיסה המסורתית, בילוי משותף חורג מגבולות הקשר המקצועי ויכול לסכן את הקשר הטיפולי ואת המטופל (Pope & Keith-Spiegel, 2008). לעומת זאת, מחקרים שונים שעסקו בהקשר החברי של קשרים מקצועיים מצאו כי פונים ועובדים סוציאליים נתנו לקרבה בעלת מאפיינים חבריים משמעות חיונית. כמו כן, נכונות של עובדים סוציאליים להגמיש את גבולות הטיפול המסורתיים בתוך הקשר של יחסי עזרה מקצועיים נתפסה כמיטיבה (Beresford, Croft, & Adshead, 2008; De Boer & Codey, 2003; Doel, 2010; Drake, 1994; Green, Gregory, & Mason, 2006; Riebner & Knei-Paz, 2002; Sousa & Rodrigues, 2012).

המרואיינות תיארו שני יתרונות עיקריים לשהות במרחבים חבריים עם הסטודנטיות: הראשון הוא שההתערבות במרחבים אלו אפשרה להן לעשות פעילויות שלא היו עושות בהקשר אחר. כך מתארת גלי הליכה משותפת לסרט עם הסטודנטית:

הנה, לצאת בערב אני לא יוצאת. מספיק שהיא הוציאה אותי, אתה מקבל אוויר, אווירה אחרת. אתה חי, מתחיל לחיות. זה טוב אני חושבת. כי אני לבד לא ייצא, איפה אני אלך לסרט, עם מי?

היתרון השני של התערבות במרחבים חבריים טמון בכך שהוא אפשר לנשים להרגיש שהן יכולות להעניק משהו לסטודנטיות, ואפשר לקשר להיות הדדי יותר, קשר בין

התערבות בהקשר החיים הממשי: המרחב הטיפולי בעבודה סוציאלית מודעת-עוני

סובייקטים המפיקים תועלת זה מזה. כך לדוגמה מתארת ריקי את הישיבה המשותפת שלה ושל הסטודנטית בבית קפה כהזדמנות שלה להביע הערכה ולהודות לסטודנטית:

היינו ביחד גם בתחנה מרכזית החדשה, הזמנתי אותה לנס קפה וקרואסון... זה כשקיבלתי את הפיצוי והלכה איתי לכל הסידורים... אז הכרחתי אותה לאכול שמה, כי רציתי לעשות למענה... כי מגיע לה טוב, היא גם עשתה הרבה למעננו ורציתי שנשמח ביחד. (ריקי)

יש לשים לב להבדל בין קשר מקצועי בעל אופי חברי, מה שרימר (Reimer, 2014) מכנה "קשר מקצועי בעל איכות חברית", לבין קשר חברות רגיל. סוזה ורודריגו (Sousa & Rodrigues, 2012) הבחינו בין חברות מקצועית שמטרתה לקדם את מקבל השירות לבין חברות רגילה שמטרתה לענות על צורכי איש המקצוע. במאמר קודם (סער-הימן ועמיתים, 2017) הבחנו בין קשר חברי שהוא קשר סימטרי, שבו הצרכים של שני הצדדים בקשר מקבלים יחס שווה, לעומת פעולות חבריות, המכילות אלמנטים מתוך קשרים חבריים אך מתרחשות בתוך הקשר מקצועי. בהתאמה, יש לשים לב כי המרואיינות מסמנות את הכניסה למרחבים חבריים כהיענות של הסטודנטיות לצרכים שלהן, שאינם נענים במסגרות אחרות:

והיא יוצאת איתי, אני רואה פתאום את השמש... אני רואה אנשים, מה שלא ראיתי הרבה זמן... בשבוע שעבר ביקשתי ממנה: שמרית אני רוצה קצת לקריית הממשלה, הרבה זמן לא יצאתי לטיול קצר, בא לי לרכוש איזה ארנק קטן ונעלי בית חמות. את יודעת שאני מפחדת ללכת לבד. היא אמרה לי: בטח, אני אשמח לבוא אם זה יעזור. (רחל)

כפי שאפשר לראות בדבריה של רחל, הבקשה שלה להליכה המשותפת לקניות נובעת מתוך קושי ללכת לבדה. היא מרגישה שהיא יכולה לשתף את הסטודנטית בצורך שלה וכן לצפות שהוא ימומש. ברור לרחל שההליכה המשותפת לקניות מהווה מענה לצורך שלה וחלק מהקשר הטיפולי שלהן.

דיון

על בסיס הערכתן החיובית של נשים החיות בעוני את הפרקטיקה שננקטה בהתערבות איתן, שהתפרשה על מרחבי חיים שונים, מבקש המאמר הנוכחי להציג את המונח "התערבות בהקשר החיים הממשי" כעיקרון פרקטי בעבודה סוציאלית מודעת-עוני. התערבות בהקשר החיים הממשי היא התערבות שאינה מתוחמת למרחב פיזי אחד, שנקבע מראש, ומותאם לצורכי איש המקצוע, אלא התערבות המתקיימת במרחבים

הטבעיים של החיים, אשר נקבעים ומשתנים לפי צורכי הפונים. ממצאי המחקר מצביעים על ארבעה מרחבים עיקריים שבהם התרחשה התערבות זו – מרחב הבית, מרחב מיצוי הזכויות האקטיבי, מרחב מצבי החירום, והמרחב המקצועי-חברי – ומפרטים את מאפייני ההתערבות בכל מרחב.

אף על פי שהעבודה הסוציאלית חרטה על דגלה את השילוב בין אישי לחברתי ובין עולם פנימי לחיצוני (Cornell, 2006), היציאה השיטתית מהסוכנות סומנה בידי הזרם המרכזי במקצוע כפעולה לא מקצועית, המפירה את כללי ההתערבות הטיפולית והמסכנת את האפשרות ליצירת שינוי. התערבות נטורליסטית, כמו ההתערבות בהקשר החיים הממשי, יוצרת סיטואציה הפוכה במהותה מזו הנוצרת בסטינג הטיפולי הקלסי – היא מלאה בכאוס החי של חיי המטופלים ומצמצמת את המרחק בין הפנימי לחיצוני ובין איש המקצוע למשתמשי השירותים. יתרה מזו, היא מאפשרת יצירת יחסים טיפוליים, שיש בהם התגייסות לשינוי – הן במציאות החיים הפנימית והן במציאות החיים החיצונית. בדיון זה אנו מבקשים להמשיג ולהבין כיצד דווקא המאפיינים הייחודיים של התערבות בהקשר החיים הממשי, אשר נתפסים כאיום על הכללים הטיפוליים, יכולים להפוך לרכיבים תרפויטיים בעבודה עם אנשים שחיים בעוני. לשם כך נעזרנו במונחים "החזקה" (holding) ו"סביבה מחזיקה" (holding environment) כמסגרת מארגנת להבנת התערבות בהקשר החיים הממשי.

את המונח "החזקה" הציג לראשונה דונלד ויניקוט (Winnicott, 1963), והוא נושא משמעויות רבות. ברמה הבסיסית ביותר הוא ממשיג את ההחזקה הפיזית שאם מחזיקה את תינוקה בשלבי חייו הראשונים. מעבר להחזקה הפיזית, משקף המונח את כל העשייה הפיזית והנפשית, את המושקעות האימהית הראשונית (primary maternal preoccupation) (Winnicott, 1956a) – השומרת על התינוק מפני פגיעות (impingements) ויוצרת עבורו תנאים מתאימים להתפתחות ולקידום "היכולת להמשיך להיות" (Ogden, 2004). על פי ויניקוט, אם טובה דיה' היא אם המספקת לתינוקה סביבה מחזיקה, עושה זאת תוך הסתגלות רגישה ואקטיבית לצרכיו המשתנים, ובכך מאפשרת לו לחוות תלות באובייקט (Winnicott, 1953). יחסי אם-תינוק, ובמיוחד פונקציית ההחזקה, נדונו כמטפורה למתרחש ביחסים טיפוליים (Applegate, 1997; Modell, 1976; Saari, 2005; Slochover, 1991; Winnicott, 1963). לפי עמדה זו, יצירת סביבה מחזיקה נתפסת כמסד בסיסי לכל טיפול, שכן באמצעות נוכחות אמפתית, מכוונת ואמינה מתאפשרת אקטואליזציה סימבולית של יחסי הורה-ילד.

ממצאי המחקר הנוכחי מאפשרים לראות את הרלוונטיות של המטפורה "סביבה מחזיקה" גם להבנת האופן שבו חווים אנשים את החברה אשר בתוכה הם חיים. ויניקוט אומנם אינו דן במפורש בפונקציות המחזיקות של החברה בחיי האדם, אך גם הוא תיאר רצף שמוביל מהאם אל החברה:

התערבות בהקשר החיים הממשי: המרחב הטיפולי בעבודה סוציאלית מודעת-עוני

אדם יכול להבחין ברצף – גוף האם, ידי האם, היחסים ההוריים, הבית, המשפחה כולל בני דודים וקרובים נוספים, בית הספר, הרשות המקומית והמטרה, המדינה וחוקיה. (Winnicott, 1956b, p. 310)

אם כן, בפרפרזה ל"אם הטובה דיה", חברה טובה דיה היא חברה המספקת לאזרחיה חוויה בסיסית של מוגנות, מושקעות והיענות לצרכים. חוויה כזו אינה קיימת אצל אנשים החיים בעוני. אלו חווים את החברה כמפקירה ומזניחה, מחד גיסא, או כחודרנית ופולשנית מאידך גיסא (כץ וצפדיה, 2010; Piven & Cloward, 2011; Nice, 1971). הם סובלים מחדירות חברתיות בלתי פוסקות, מתחושת חוסר מוגנות, מבידוד ומאי-היענות לצורכיהם הבסיסיים, הן ברמה הקונקרטית והן ברמה הסימבולית. בתוך מציאות זו, עבודה בתוך "הקשר החיים הממשי" מספקת סוג של "החזקה" הנדרשת לאחר שנים של מחסור בפונקציות אלו מצד החברה. כפי שעולה מהממצאים, ההתערבות בהקשר החיים הממשי מאפשרת לסטודנטיות להיענות לרבים מהצרכים החברתיים שנמנעו מהמרואינות עקב מיקומן החברתי. מבט על ארבעת המרחבים השונים של התערבות בהקשר החיים הממשי מאפשר לזהות כיצד השהות והפעולה בכל מרחב והמעבר בין המרחבים מאפשרים מילוי פונקציות שונות של החזקה: ראשית, המפגשים בבית והסנגור האקטיבי יוצרים נראות. נראות, שהיא מרכיב משמעותי בכל טיפול, הופכת למשמעותית עוד יותר על רקע השקיפות החברתית המרובה שממנה סובלים אנשים החיים בעוני – שקיפות בשיח הציבורי והתקשורתי (Chauhan & Foster, 2014; Lott, 2002); שקיפות של המאבק היום-יומי שלהם בעוני (קרומר-נבו, 2006); ושקיפות של הדיכוי שהם סובלים ממנו (זיו, 2012; Frost & Hogget, 2008). בהקשר זה מהווה התערבות בהקשר החברתי פרקטיקה המתנגדת לשקיפות החברתית וממלאת צורך בסיסי של הכרה (recognition) חברתית שאינה נוכחת בחיי המרואינות. שנית, הליווי לרשויות השונות מאפשר לקדם מיצוי זכויות חברתיות בסיסיות הכרחיות. סוחרוב (Sucharov, 2013), אשר ממשיג ליווי של מטופלים להתמודדויות עם גורמי ממסד שונים כ"סנגור תרפויטי", טוען כי לצד מילוי הצרכים החברתיים הממשיים של מטופלים, החיוני בפני עצמו, הליווי מהווה גם פונקציה של יצירת מרחב לקולם הייחודי של מטופליו, קול המושתק פעמים רבות על ידי מבני כוח חברתיים פוגעניים. שלישית, ההתגייסות במצבי חירום מונעת בידוד ברגעי מצוקה. לכאורה, רגעי משבר הם מצבים פרטיים, והתמודדות איתם אינה רלוונטית לספירה החברתית. עם זאת, כפי שאפשר לראות בממצאי המחקר, רבים מהמצבים הקיצוניים שעימם מתמודדות המרואינות הם תוצאה ישירה של סיטואציות חברתיות, שאנשים במיקומים חברתיים אחרים לרוב אינם נאלצים להתמודד איתם – מחסור באוכל, ניתוק שירותים חיוניים, התמודדות עם מצבי קצה מול גורמי אכיפה שונים. כמו כן, כיוון שמעגלי התמיכה הפורמלית ולא הפורמלית של המרואינות הם מעטים פעמים רבות

(Sosa & Rodrigues, 2012), זמינותן של הסטודנטיות עבורן היא פונקציה קריטית של תמיכה חברתית ואישית.

לבסוף, השהות במרחבים חבריים יוצרת הדדיות בתוך יחסי כוח עם נציג הממסד. סוג היחסים הנוצרים עם הסטודנטיות מאפשרים למרואיינות לחוות קשר מיטיב עם מי שהן תופסות פעמים רבות כגורמי כוח. המרחב המקצועי-חברי מאפשר יצירת ייצוג עשיר והדדי יותר של יחסים בכלל ושל יחסי הכוח מול הממסד באופן ספציפי. פונקציה זו משמעותית עבור מי שהיסטוריית היחסים שלה עם החברה רוויה בכשלים ואכזבות. הדוגמאות השונות שהוצגו לעיל מציגות כיצד התערבות בהקשר החיים הממשי יוצרת מרחב טיפולי מחזיק ברמה הבין-אישית, אשר הכרחי אחרי מחסור ארוך-שנים בהחזקה ברמה החברתית. כלומר, הפונקציות השונות של ההתערבות ושל כל מרחב בפני עצמו מהוות התאמה לצרכים המשתנים והחסכים המתמשכים של הנשים. העבודה במרחבים השונים מורכבת ומאתגרת מפני שישנן חזירות רבות של המציאות לתוך הקשר הטיפולי. אתגר זה מתחבר למגמות התייחסותיות וביקורתיות שונות הטוענות כי ההפרדה בין עולם פנימי וחיצוני אינה אפשרית וכי בטיפול יש להתמקד ביחסים בין העולמות (Casement, 2005; Lavie-Ajayi & Nakash, 2015; Sakamoto & Pitner, 2005).

העובדה שזירת המחקר הנוכחי היא קטנה למדי ועוסקת בהתערבות ספציפית של סטודנטיות בתוך תוכנית ייחודית מעלה כמה שאלות שיש להתייחס אליהן. ראשית, האם התערבות בהקשר החיים מתאימה רק לעבודה סוציאלית מודעת-עוני או שאפשר ליישם אותה עם עוד אוכלוסיות, ובגישות טיפוליות שונות? מחקרנו מצביע על כך שהתערבות בהקשר החיים מותאמת לצרכים של המרואיינות החיות בעוני, אך ייתכן שהתערבות מסוג זו רלוונטית לעבודה עם אוכלוסיות נוספות הסובלות מדיכוי ומהדרה חברתית, שכן ההתערבות היא תגובה למחסור בהחזקה חברתית, הרלוונטית לסוגים שונים של אוכלוסיות. ייתכן שההתערבות עם אוכלוסיות אחרות תדגיש דגשים שונים, אך השימוש ביציאה מהסוכנות ומעבר בין מרחבים תוך התכוונות לצורכי משתמשי השירותים ישמשו חלק מהפרקטיקה.

שאלה נוספת: האם התערבות בהקשר החיים הממשי רלוונטית רק במרחבים שנמצאו במחקר? טענתנו היא כי התערבות בהקשר החיים הממשי יכולה לכלול מרחבים שונים בהתאם לאוכלוסייה ולצרכיה. לא כל התערבות חייבת להכיל את כל ארבעת המרחבים, שכן העיקרון המנחה אינו התערבות במרחבים ספציפיים אלא התערבות במרחבי חיים שהם רלוונטיים לצורכי משתמשי השירותים. בהקשר זה אפשר לתאר התערבות רלוונטית שבה המשרד או חדר הטיפול מהווים מרחב בפני עצמו במקביל למרחבים האחרים.

שאלה שלישית: האם עובדים סוציאליים במחלקות לשירותים חברתיים יכולים

התערבות בהקשר החיים הממשי: המרחב הטיפולי בעבודה סוציאלית מודעת-עוני

ליישם פרקטיקה שכזו? אין ספק כי התערבות בהקשר החיים הממשי דורשת משאבי זמן רבים אשר לא קיימים כיום במחלקות לשירותים חברתיים. עם זאת, אנו סבורים כי מחקר כמו הנוכחי, המצביע על פרקטיקה כזו כפרקטיקה מקצועית ועל יתרונותיה, יכול להביא לחיזוק המעמד של התערבות בהקשר החיים המקצועי, ולעודד את השימוש בה. אם עובדים סוציאליים יקבלו גיבוי מקצועי, הדרכה וזמן לבצע התערבות מסוג זה, אין כל סיבה שלא יישמו אותה במידות שונות של אינטנסיביות. עם זאת, מגמה כזו תעורר בוודאי אתגרים נוספים (Adams & Maynard, 2000; Rogers, 2014): האם וכיצד אפשר לשמור על גבולות טיפוליים בהתערבות שכזו? כיצד מבססים את הקשר כקשר מקצועי? כיצד אפשר להשתמש בקרבה הנוצרת בהתערבות כזו כדי לקדם את משתמשי השירותים? כיצד צריך העובד הסוציאלי לפעול כדי לשמר הפרדה בין האישי למקצועי? ואכן, עיסוק בהתמודדות של עובדים סוציאליים הפועלים בפרקטיקה זו דורש מחקר נפרד שיוכל לבחון את נקודת המבט של אנשי המקצוע על הקשיים ועל הסוגיות האתיות והמקצועיות שהתערבות בהקשר החיים יוצרת.

תרומה לפרקטיקה ולתיאוריה

למחקר שתי תרומות חשובות לפרקטיקה ותרומה אחת לתיאוריה: התרומה הראשונה לפרקטיקה היא בהמשגת פרקטיקה חדשנית של עבודה סוציאלית מודעת-עוני. הספרות שעסקה בעבודה מחוץ לסוכנות דנה פעמים רבות במרחב אחד של התערבות, ולא ניתן מבט כוללני על התנועה בין מרחבים, ועל ערכה של תנועה זו. שנית, המחקר פורט את היתרונות השונים של התערבות בהקשר החיים הממשי במרחבים הספציפיים המתוארים במאמר, ובכך נותן תוקף ומשמעות טיפולית לכניסה למרחבים אלו ומעודד את השימוש בהתערבות בהקשר החיים הממשי בפרקטיקה המקצועית. התרומה התיאורטית העיקרית של המחקר הנוכחי היא בשילוב בין תיאוריות ביקורתיות ומבט חברתי על מצבם של משתמשי שירותים לבין תיאוריות תוך-נפשיות פסיכו-דינמיות. במובן זה התערבות בהקשר החיים מהווה פרקטיקה הנשענת על אחת מהנחות היסוד של מקצוע העבודה הסוציאלית, המערערת על ההפרדה בין המציאות החיצונית לעולם הפנימי, ומאפשרת לטיפול להכיל בצורה חיה את האינטראקציה ביניהם.

נקודות מפתח

- המושג "מרחב טיפולי" בעבודה סוציאלית עוסק בעיקר במרחבים של חדר הטיפול או המשרד. אין עיסוק מספק בהתערבויות שמתרחשות מחוץ למרחבים אלו.
- המושג "התערבות בהקשר החיים הממשי" מוצע כמסגרת מארגנת לחשיבה ופעולה בנוגע למרחב הטיפולי בעבודה סוציאלית מודעת-עונית.
- התערבות בהקשר החיים הממשי אינה מתוחמת למרחב פיזי אחד, אלא מתקיימת במרחבים הטבעיים של חיי הפונים, אשר נקבעים ומשתנים לפי צרכיהם.
- התערבות בהקשר החיים הממשי בנוגע לעוני היא פעמים רבות פונקציה של החזקה פרטנית במקום שבו החזקה החברתית אינה מספקת.

מקורות

- אלבשן, י. (2004). נגישות האוכלוסיות המוחלשות בישראל למשפט. עלי משפט, ג', 497-530.
- אדם, א. (1999). תוכנית 'דרור' לשבירת שרשרת המצוקה. חברה ורווחה, 19, י"ט, 521-534.
- בן שלמה, ש. (2010). "לשמור על הבית": תיאוריה ופרקטיקה של יצירת ברית טיפולית עם הורים מתעללים. חברה ורווחה, ל, 503-519.
- גור, ע. (2008). מופקרות: נשים בזנות. תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- רייט, א. ל. (2009/1990). "הכפפה, כישורי הישרדות רטוריים ונעלי יום ראשון: הערות על השימוע בעניינה של גברת ג'". מעשי משפט, ב', 119-132.
- זיו, א. (2012). טראומה עיקשת. מפתח (5), 74-55.
- כץ, ח. וצפדיה, א. (2010). מדינה מפקירה מדינה משגיחה: מדיניות חברתית בישראל 1985-2008. תל-אביב: רסלינג.
- לוין, ל. (2009). "קואליציה של הדרה": אי מימוש זכאות לסיוע מצד מערכות הביטחון הסוציאלי בקרב החיים בעוני קיצוני. בתוך: ג'. גל ומ. אייזנשטדט (עורכים), נגישות לצדק חברתי בישראל (עמ' 225-254). ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.

התערבות בהקשר החיים הממשי: המרחב הטיפולי בעבודה סוציאלית מודעת-עוני

מבקר המדינה (2015). דוח 65ג, משרד מבקר המדינה. נדלה מתוך:
http://www.mevaker.gov.il/he/Reports/Report_290/7cf0fcb2-918b-417a-94f2-75032d49d01c/65C-101-ver-3.pdf

סטריאר, ר. (2001). מהדרה למעורבות חברתית. חברה ורווחה, כ"א, 213-232.
סער-הימן, י., לביא-אג'אי, מ. וקרומר-נבו, מ. (2017). עבודה סוציאלית מודעת-עוני: נקודת המבט של משתמשות שירותים. ביטחון סוציאלי, 101, 9-39.

פרויד, ז. (2002/1913). הטיפול הפסיכואנליטי. תל-אביב: עם עובד.
פלג, א. (2013). אתגר העוני של המשפט המינהלי. תל-אביב: רסלינג.
קרומר-נבו, מ. (2006). נשים בעוני: סיפורי חיים: מגדר, כאב, התנגדות, תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, סדרת מגדרים.

קרומר-נבו, מ. (2015). עבודה סוציאלית מודעת-עוני: פרדיגמה חדשה לפרקטיקה עם משפחות בעוני. חברה ורווחה, ל"ה, 301-321.

רונאל, נ. וגוטר-שגיא, נ. (2003). נידודת עלם: שירות יישוג לבני נוער במצבי סיכון ומצוקה השוהים ברחוב. חברה ורווחה, כ"ג, 27-51.

שפירו, ש. (2012). ההיסטוריה של מקצוע העבודה הסוציאלית. בתוך: מ. חובב, א. לבנטל וי. קטן (עורכים) עבודה סוציאלית בישראל. תל-אביב: עם עובד, קו אדום.

Adams, J. F., & Maynard, P. E. (2000). Evaluating training needs for home-based family therapy: A focus group approach. *American Journal of Family Therapy*, 28, 41-52. doi: 10.1080/019261800261806

Al, C. M., Stams, G. J. J., Bek, M. S., Damen, E. M., Asscher, J. J., & van der Laan, P. H. (2012). A meta-analysis of intensive family preservation programs: Placement prevention and improvement of family functioning. *Children and Youth Services Review*, 34, 1472-1479. doi: 10.1016/j.childyouth.2012.04.002

Allen, S. F., & Tracy, E. M. (2004). Revitalizing the role of home visiting by school social workers. *Children & Schools*, 26(4), 197-208. doi: 10.1093/cs/26.4.197

Allen, S. F., & Tracy, E. M. (2008). Developing student knowledge and skills for home-based social work practice. *Journal of Social Work Education*, 44, 125-143. doi: 10.5175/JSWE.2008.200600015

Ammerman, R. T., Putnam, F. W., Stevens, J., Bosse, N. R., Short, J. A., Bodley, A. L., & Van Ginkel, J. B. (2011). An open trial of in-home CBT for depressed mothers in home visitation. *Maternal and Child Health Journal*, 15, 1333-1341. doi: 10.1007/s10995-010-0691-7

- Applegate, J. S. (1997). The holding environment: An organizing metaphor for social work theory and practice. *Smith College Studies in Social Work*, 68, 7-29. doi: 10.1080/00377319709517514
- Barth, R. P., Greeson, J. K., Guo, S., Green, R. L., Hurley, S., & Sisson, J. (2007). Outcomes for youth receiving intensive in-home therapy or residential care: A comparison using propensity scores. *American Journal of Orthopsychiatry*, 77, 497-505. doi: 10.1037/0002-9432.77.4.497
- Beder, J. (1998). The home visit, revisited. *Families in Society: The Journal of Contemporary Social Services*, 79, 514-522. doi: 10.1606/1044-3894.718
- Beresford, P., Croft, S., & Adshead, L. (2008). 'We don't see her as a social worker': A service user case study of the importance of the social worker's relationship and humanity. *British Journal of Social Work*, 38, 1388-1407. doi: 10.1093/bjsw/bcm043
- Casement, P. (2005). Using analytic space: A challenge to contemporary psychoanalysis. *Clinical Social Work Journal*, 33, 389-400. doi: 10.1007/s10615-005-7033-z
- Cassiman, S. A. (2006). Toward a more inclusive poverty knowledge: Traumatological contributions to the poverty discourse. *The Social Policy Journal*, 4(3-4), 93-106. doi: 10.1300/J185v04n03_06
- Chauhan, A., & Foster, J. (2014) Representations of poverty in British newspapers: A case of 'othering' the threat?. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 24, 390-405. doi: 10.1002/casp.2179
- Connolly, J. A., & Joly, L. E. (2012). Outreach with street-involved youth: A quantitative and qualitative review of the literature. *Clinical Psychology Review*, 32, 524-534. doi: 10.1016/j.cpr.2012.05.006
- Cornell, K. L. (2006). Person-in-situation: History, theory, and new directions for social work practice. *Praxis*, 6, 50-57.
- Cortes, L. (2004). Home-based family therapy: A misunderstanding of the role and a new challenge for therapists. *The Family Journal*, 12, 184-188. doi: 10.1177/1066480703261980
- Curtis, N. M., Ronan, K. R., & Borduin, C. M. (2004). Multisystemic treatment: A meta-analysis of outcome studies. *Journal of Family Psychology*, 18, 411-419. doi: 10.1037/0893-3200.18.3.411
- Daleiden, E. L., Pang, D., Roberts, D., Slavin, L. A., & Pestle, S. L. (2010). Intensive home based services within a comprehensive system of care for youth. *Journal of Child and Family Studies*, 19, 318-325. doi: 10.1007/s10826-009-9300-z

- De Boer, C., & Coady, N. (2007). Good helping relationships in child welfare: Learning from stories of success. *Children and Family Social Work, 12*, 32-42. doi: 10.1111/j.1365-2206.2006.00438.x
- Denzin, N. K. (2001). *Interpretive interactionism*. Thousand Oaks, CA: Sage
- Doel, M. (2010). Service users' perspectives on relationships. In G. Ruch, D. Turney, & A. Ward (Eds.), *Relationship-based social work: Getting to the heart of practice* (pp. 199-214). London, UK: Jessica Kingsley Publishers.
- Dore, M. M., & Zufante, C. (2009). Social work practice in home-based services with children and their families. In A. R. Roberts & J. M. Watkins (Eds.), *Social workers' desk reference* (pp. 70-76). New York, NY: Oxford University Press.
- Drake, B. (1994). Relationship competencies in child welfare services. *Social Work, 39*, 595-602. doi: 10.1093/sw/39.5.595
- Eyal-Lubling, R., & Krumer-Nevo, M. (2016). Feminist social work: Practice and theory of practice. *Social Work, 61*(3), 245-254. doi: 10.1093/sw/sww026
- Ferguson, H. (2014). What social workers do in performing child protection work: Evidence from research into face-to-face practice. *Child & Family Social Work, 21*, 283-294. doi: 10.1111/cfs.12142
- Ferguson, K. M. (2007). Implementing a social enterprise intervention with homeless, street-living youths in Los Angeles. *Social Work, 52*(2), 103-112. doi: 10.1093/sw/52.2.103
- Fraiberg, S., Shapiro, V., & Spitz Cherniss, D. (1980). Treatment modalities. In S. Fraiberg (Ed.), *Clinical studies in infant mental health: The first year of life* (pp. 49-77). New York, NY: Basic Books.
- Franklin, D. L. (1986). Mary Richmond and Jane Addams: From moral certainty to rational inquiry in social work practice. *The Social Service Review, 50*(4), 504-525.
- Fraser, M. W., Nelson, K. E., & Rivard, J. C. (1997). Effectiveness of family preservation services. *Social Work Research, 21*(3), 138-153. doi: 10.1093/swr/21.3.138
- Frost, L., & Hoggett, P. (2008). Human agency and social suffering. *Critical social policy, 28*, 438-460. doi: 10.1177/0261018308095279
- Gelberg, L., Browner, C., Lejano, E., & Arangua, L. (2004). Access to women's health care: A qualitative study of barriers perceived by homeless women. *Women & Health, 40*(2), 87-100. doi: 10.1300/J013v40n02_06

- Green, R., Gregory, R., & Mason, R. (2006). Professional distance and social work: Stretching the elastic? *Australian Social Work, 59*, 449-461. doi: 10.1080/03124070600986010
- Kurtz, S. P., Surratt, H. L., Kiley, M. C., & Inciardi, J. A. (2005). Barriers to health and social services for street-based sex workers. *Journal of Health Care for the Poor and Underserved, 16*, 345-361. doi: <https://doi.org/10.1353/hpu.2005.0038>
- Lavie-Ajayi, M., & Krumer-Nevo, M. (2013). In a different mindset: Critical youth work with marginalized youth. *Children and Youth Services Review, 35*, 1698-1704. doi: 10.1016/j.childyouth.2013.07.010
- Lavie-Ajayi, M., & Nakash, O. (2015). "If she had helped me to solve the problem at my workplace, she would have cured me": A critical discourse analysis of a mental health intake. *Qualitative Social Work, 16*, 60-77. doi: 10.1177/1473325015604043
- Lister, R. (2004). *Poverty*. Cambridge, UK: Polity.
- Lott, B. (2002). Cognitive and behavioral distancing from the poor. *American Psychologist, 57*(2), 100-110. doi: 10.1037/0003-066X.57.2.100
- Lundblad, K. S. (1995). Jane Addams and social reform: A role model for the 1990s. *Social Work, 40*, 661-669. doi: 10.1093/sw/40.5.661
- McWey, L. M. (2007). In-home family therapy as a prevention of foster care placement: Clients' opinions about therapeutic services. *The American Journal of Family Therapy, 36*, 48-59. doi: 10.1080/01926180601163867
- Mikhail, B., & Curry, M. (1999). Perceived impediments to prenatal care among low-income women. *Western Journal of Nursing Research, 21*, 335-355. doi: 10.1177/019394599902100305
- Modell, A. H. (1976). The holding environment and the therapeutic action of psychoanalysis. *Journal of the American Psychoanalytic Association, 24*, 285-307. doi: 10.1177/000306517602400202
- Murphy, D., Duggan, M., & Joseph, S. (2013). Relationship-based social work and its compatibility with the person-centered approach: Principled versus instrumental perspectives. *British Journal of Social Work, 43*, 703-719. doi: 10.1093/bjsw/bcs003
- Nice, J. A. (2011). Poverty as an everyday state of exception. In S. Feldman, C. C. Geisler, & G. A. Menon (Eds.), *Accumulating insecurity: violence and dispossession in the making of everyday life* (Vol. 9, pp. 67-110). Athens, GA: University of Georgia Press.

- Ogden, T. H. (2004). On holding and containing, being and dreaming. *The International Journal of Psychoanalysis*, 85, 1349-1364. doi: 10.1516/T41H-DGUX-9JY4-GQC7
- Orme, J. (2009). Feminist social work. In M. Gray & S. Webb (Eds.), *Social work theories and methods* (pp. 87-98). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Piven, F. F., & Cloward, R. (1971). *Regulating the poor: The functions of public welfare*. New York, NY: Vintage Books.
- Polkinghorn, D. E. (2005). Language and meaning: Data collection in qualitative research. *Journal of Counseling Psychology*, 52, 137-145. doi: 10.1037/0022-0167.52.2.137
- Pope, K. S., & Keith-Spiegel, P. (2008). A practical approach to boundaries in psychotherapy: Making decisions, bypassing blunders, and mending fences. *Journal of Clinical Psychology*, 64, 638-652. doi: 10.1002/jclp.20477
- Reimer, E. C. (2014). Using friendship to build professional family work relationships where child neglect is an issue: Worker perceptions. *Australian Social Work*, 67, 315-331. doi: 10.1080/0312407X.2013.815240
- Reiter, M. (2000). Structuring home-based therapy: Four phases to effective treatment. *Journal of Family Social Work*, 4(2), 21-35. doi: 10.1300/J039v04n02_03
- Ribner, D. S., & Knei-Paz, C. (2002). Client's view of a successful helping relationship. *Social Work*, 47, 379-387. doi: 10.1093/sw/47.4.379
- Rogers, S. (2014). The moving psychoanalytic frame: Ethical challenges for community practitioners. *International Journal of Applied Psychoanalytic Studies*, 11, 151-162. doi: 10.1002/aps.1403
- Saari, C. (2005). The contribution of relational theory to social work practice. *Smith College Studies in Social Work*, 75(3), 3-14. doi: 10.1300/J497v75n03_02
- Sakamoto, I., & Pitner, R. O. (2005). Use of critical consciousness in anti-oppressive social work practice: Disentangling power dynamics at personal and structural levels. *British Journal of Social Work*, 35, 435-452. doi: 10.1093/bjsw/bch190
- Sharlin, S. A., & Shamai, M. (1995). Intervention with families in extreme distress (FED). *Marriage & Family Review*, 21, 91-122. doi: 10.1300/J002v21n01_06
- Sharlin, S. A., & Shamai, M. (2000). *Therapeutic intervention with poor, unorganized families: From distress to hope*. London, UK: Routledge.

- Slochower, J. (1991). Variations in the analytic holding environment. *The International Journal of Psychoanalysis*, 72, 709-718.
- Sousa, L., & Rodrigues, S. (2012). The collaborative professional: Towards empowering vulnerable families. *Journal of Social Work Practice*, 26, 411-425. doi: 10.1080/02650533.2012.668878
- Specht, H., & Courtney, M. E. (1995). *Unfaithful angels: How social work has abandoned its mission*. New York, NY: Simon and Schuster.
- Stanton-Salazar, R. D. (2011). A social capital framework for the study of institutional agents and their role in the empowerment of low-status students and youth. *Youth & Society*, 43, 1066-1109. doi: 10.1177/0044118X10382877
- Sucharov, M. (2013). Politics, race, and class in the analytic space: The healing power of therapeutic advocacy. *International Journal of Psychoanalytic Self Psychology*, 8, 29-45. doi: 10.1080/15551024.2013.739130
- Susser, E., Goldfinger, S. M., & White, A. (1990). Some clinical approaches to the homeless mentally ill. *Community Mental Health Journal*, 26, 463-480. doi: 10.1007/BF00761072
- Waisbrod, N., Buchbinder, E., & Possick, C. (2012). In-home intervention with families in distress: Changing places to promote change. *Social Work*, 57, 121-132. doi: 10.1093/sw/sws020
- Winnicott, D. W. (1953). Transitional objects and transitional phenomena: A study of the first not-me possession. *International Journal of Psycho-Analysis*, 34, 89-97.
- Winnicott, D. W. (1956a). Primary maternal preoccupation. In D. W. Winnicott, *The maturational processes and the facilitating environment*, (pp. 300-305). New York, NY: International Universities Press.
- Winnicott, D. W. (1956b). The antisocial tendency. In D. W. Winnicott, *Through pediatrics to psychoanalysis* (pp. 306-315). New York, NY: Basic Books.
- Winnicott, D. W. (1963). Psychiatric disorder in terms of infantile maturational processes in D. W. Winnicott, *The maturational processes and the facilitating environment* (pp.230-241). London, UK: The Hogarth Press and the Institute of Psycho-Analysis.
- Winter, K., & Cree, V. E. (2015). Social work home visits to children and families in the UK: A Foucauldian perspective. *British Journal of Social Work*, 46, 1175-1190. doi: 10.1093/bjsw/bcv069

- Wong, V. (2014). Social work with youth in social withdrawal: In-home and beyond-home intervention modalities. *China Journal of Social Work, 7*, 161-174. doi: 10.1080/17525098.2014.921211
- Woodford, M. S. (1999). Home-based family therapy: Theory and process from "friendly visitors" to multisystemic therapy. *Family Journal, 7*, 265-269. doi: 10.1177/1066480799073010
- Woods, L. J. (1988). Home-based family therapy. *Social Work, 33*, 211-214. doi: 10.1093/sw/33.3.211
- Yin, R. K. (2003). *Case study research: Design and methods*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Yorgason, J. B., McWey, L. M., & Felts, L. (2005). In-home family therapy: Indicators of success. *Journal of Marital and Family Therapy, 31*, 301-312. doi: 10.1111/j.1752-0606.2005.tb01572.x

תיקון טעות

אנו מתנצלים על הטעות שנפלה בשם המו"ל בסקירת הספר
"מדיניות ציבורית ורב-תרבותיות" שהתפרסמה בחוברת ל"ח 2,
יוני 2018.

השם הנכון הוא:

מדיניות ציבורית וחברות רב-תרבותיות

בשיר בשיר, גיא בן פורת, יוסי יונה (עורכים)

תל-אביב: הוצאת מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד (2016).

444 עמודים

סוקרים ספרים

נשים אוכלות את עצמן

מירה דנה ומרילין לורנס

בן-שמן: מודן הוצאה לאור, 1999, 261 עמודים

הספר 'נשים אוכלות את עצמן' אומנם יצא לאור לפני כשני עשורים, אך הוא רלוונטי היום יותר מתמיד. הפרעות אכילה כבר אינן מיוחסות לנשים ונערות מן המעמד הבינוני ומעלה, אלא מופיעות במגוון חברות ותרבויות. בנוסף, מטפלים מדווחים על לא מעט מקרים שבהם אנורקסיה ובולימיה מתפתחות עוד לפני גיל ההתבגרות, ומאובחנות כבר בגיל 6-7.

בספר מתוארות שלוש הפרעות האכילה העיקריות בעשורים האחרונים: אנורקסיה נרווזה, בולימיה נרווזה, והפרעת אכילה כפייתית. במהדורה הנוכחית הוסיפו המחברות שני פרקים המתמקדים בקשר שבין הורים וילדים כמרכיב חשוב בהתפתחות הפרעות אכילה המופיעות בילדות ובהתבגרות.

מחברות הספר משרטטות את עולמן הנפשי והרגשי של הסובלות מהפרעות אכילה, ואת האופנים השונים שבהן הפרעות אכילה עשויות להתפתח ולבוא לידי ביטוי. הפרעות האכילה מתוארות ונחקרות כהפרעות נשיות במהותן, אך מצורפת התייחסות הנוגעת לביטוי גם בקרב גברים. הפרעות האכילה מוצגות בשילוב סיפורי חיים ותיאורי מקרה טיפוליים, תוך סקירת סוגי הטיפול הקיימים לכל הפרעה ולשלבי המחלה והחלמה.

בפרק הראשון מובאות ההגדרות, ומוצגים היבטים היסטוריים ואבחנות של הפרעות האכילה העיקריות. המחברות מתארות את התסמינים ואת הדפוסים הקונקרטיים המופיעים בהפרעות האכילה כמטפורות לעולמה הרגשי של המטופלת. המטפורה מתוארת כביטוי סמלי המהווה את נקודת המפגש שבין עולמה הפנימי של האישה לבין התנהגות האכילה שלה. דגש נוסף, החוזר ומופיע בשאר הפרקים, הוא צרכיהן של נשים המתמודדות עם הפרעות אכילה. נשים אלה מוצגות לעיתים כנשים אשר אינן מודעות או אינן יודעות לבטא את צרכיהן באופן ישיר.

הפרק השני מציג את האנורקסיה כהפרעה המבטאת קונפליקטים הקשורים לתהליך ההתבגרות של האישה, כגון הקונפליקט בין תלות לעצמאות והקונפליקטים המתעוררים כחלק מההתפתחות המינית. הכחשת התסמינים והקשיים הרגשיים הנלווים אליהם מתוארת כמאפיין משמעותי המלווה שלבים רבים בתהליך המחלה.

בהקשר המשפחתי, האנורקסיה מתוארת כניסיון פתולוגי להימלט ממערך משפחתי שבו הנערה מְרַצָה באופן תמידי את בני משפחתה, תוך ויתור על ביטוי ומימוש של צרכיה האינדיווידואליים העשויים להיות מנוגדים לאלו של ההורים. תהליך הטיפול באנורקסיה מוצג באופן מעמיק, תוך התייחסות לנושאים העיקריים העולים במהלכו ולשלבי הטיפול השונים.

הפרק השלישי מציג את תופעת האכילה הכפייתית, המוצגת לרוב כ"בעיה", ופחות כהפרעה נפשית. הטיפול הנפוץ ביותר באכילה כפייתית הוא טיפול ישיר בתסמין הבולט לעין — ההשמנה. המחברות מדגישות כי יש נשים הסובלות מאכילה כפייתית ללא התסמין הנלווה של עודף משקל, ומגדירות את האכילה הכפייתית כמצב שבו נשים "אוכלות יותר משהן זקוקות או רוצות לאכול, ולא כתגובה לסימני רעב ששולחת קיבתן, אלא מסיבות אחרות לגמרי" (עמ' 123). לטענתן, מצב של אכילה כפייתית מחייב התייחסות טיפולית. האכילה הכפייתית מתוארת כניסיון למלא רעב רגשי אשר לעולם אינו מגיע לכדי חוויה של סיפוק.

הפרק הרביעי מציג את הבולימיה כהפרעה סודית ונסתרת, שרוב הסובלות ממנה מצליחות לשמר משקל תקין ולהסתיר את פעולות הזלילה וההקאה, ולכן מצליחות לחמוק לא רק מעיני אנשי המקצוע, אלא גם מעיני חברים ובני משפחה. בגלל הסתרה זו אין עדיין הערכה מדויקת של שכיחות הסובלות מבולימיה. הבולימית נתפסת בדרך כלל בעיני סביבתה כאישה מצליחה, אך עם זאת היא חשה קלוקל וגועל, וממחישה זאת לעצמה שוב ושוב דרך דפוסי הזלילה וההקאה. היא חווה היזקות גדולה לקשרים בין-אישיים, אך כמו יחסיה עם המזון, היא מרחיקה מעצמה אנשים מיד כשחלה התקרבות. הצורך לשמר את סודה האפל והפחד העצום שלה מפני קרבה מקשים עליה לא רק לקיים קשרים אינטימיים עם הסובבים אותה, אלא גם ליצור קשר מיטיב ומבוסס אמון במסגרת הטיפול.

הפרק החמישי עוסק בבעיות אכילה אצל ילדים, ומספק הבנה תיאורטית וקו מנחה להתערבות של הורים ואנשי מקצוע בכל הנוגע לתפקיד האוכל וההזנה ביחסי הורה-ילד.

הפרק השישי דן בקשר שבין יחסי הורה-ילד לבין התפתחות של הפרעות אכילה, תוך תיאור ההשפעות האפשריות של היחסים בין אימהות לבנותיהן ובין אבות לבנותיהם. בפרק זה מוצג הקשר שבין הפרעות אכילה לבין פגיעה מינית וגילוי עריות בילדות.

הפרק השביעי מסכם את התהליך הטיפולי בכלל הפרעות האכילה, תוך המשגת הקשר הטיפולי כסוג של הזנה. כשם שהמטופלת מתקשה להזין עצמה באוכל באופן מיטיב ומותאם, כך האפשרות לקבל את הזנת המטפל מאתגרת אותה ומתקיימת כמרכיב מרכזי בטיפול.

הספר 'נשים אוכלות את עצמן' פונה הן לאנשי מקצוע מתחום הטיפול והן למתמודדות עם הפרעות אכילה ומשפחותיהן. בשפה נגישה ובהירה מעניקות המחברות ראייה אמפתית והיכרות מעמיקה עם עולמן הרגשי של הסובלות מהפרעות אכילה. הפרעות האכילה מתוארות כמתפתחות הן במסגרת היחסים המשפחתיים והן ביחס למעמד האישה בחברה המערבית המודרנית. הוספת הפרק על בעיות אכילה של ילדים היא תוספת חשובה ואקטואלית לתחום הפרעות האכילה. בתקופת שפע, שבה יש אין-ספור אפשרויות בחירה, התנהגויות הנוגעות לאוכל וליחסי הזנה תופסות משקל גדול יותר ויותר ביחסים בין הורים לילדים. אנשי מקצוע מדווחים על עלייה בשכיחות של אכילה כפייתית או צמצום במזון בקרב ילדים. מעצם היות המזון כה זמין, הוא הפך לאמצעי נגיש לילדים לצורך הקהיית מצוקה ורגשות מכאיבים. מן העבר השני, ישנם ילדים אשר כבר מגיל צעיר מבטאים את הקושי ביחסיהם עם הוריהם באמצעות צמצום קיצוני בצריכת המזון. האחרונים מכונים 'סרבני אכילה', ובמהדורה האחרונה של ספר האבחנות הפסיכיאטריות, DSM-V (American Psychiatric Association, 2013), הם נכללים תחת האבחנה ARFID (avoidant/restrictive food intake disorder). הטיפול בסרבנות אכילה כקטגוריה עצמאית, אשר אינה מלווה הפרעות התפתחותיות או פיזיולוגיות אחרות, נמצא בתהליך התפתחות ברמה הקלינית והמחקרית, ולכן הוספת פרק זה, המקנה קו מנחה להתמודדות, תורמת תרומה רבה.

עם זאת, בספר אשר מציג את הפרעות האכילה בצורה כה מקיפה – חסרה התייחסות לאופני הביטוי של הפרעות האכילה ברשתות החברתיות האינטרנטיות. בעשורים האחרונים תופסות הפרעות האכילה במה נרחבת במרשתת. כבר בשנות ה-90 החלו לצוץ קהילות וירטואליות בשם "פרו-אנה". לטענת רובן הן הוקמו כדי לספק סביבה לא שיפוטית לאנורקטיות; מקום שבו יוכלו לשוחח על ההפרעה, ולתמוך במטופלות הבוחרות להיכנס לתהליך ההחלמה (Dias, 2003; Harshbarger et al., 2009).

קהילות אחרות מכחישות כי אנורקסיה היא הפרעה נפשית וטוענות כי מדובר ב"בחירה באורח חיים", אשר על בני משפחה ורופאים לכבדה (Udovitch, 2002). לאורך השנים, עם שינוי הפלטפורמות האינטרנטיות עברו גם קהילות אלו טרנספורמציה. בעבר הן היו נפוצות בפורמטים של בלוגים ופורומים, ואילו כיום הן נפוצות בעיקר ברשתות חברתיות כגון פייסבוק וטינדר, דבר המאפשר להן להתקיים כקהילות סודיות וחבויות. כמה שנים לאחר הקמת קהילות "פרו-אנה" קמו קהילות "פרו-מיה" (בעד בולימיה), המקנות מרחב דומה לביטוי ושיתוף בקרב בולימיות. בין אם קהילות אלו מזיקות ופוגעות בתהליך ההחלמה של מטופלות עם הפרעות אכילה, ובין אם הן מאפשרות מרחב מיטיב ותומך, הן מהוות חלק משמעותי בחייהן של מטופלות רבות בשנים האחרונות. קהילות אלו מאפשרות לסובלות מהפרעות אכילה מצע לביטוי עצמי, שבו הן יכולות לשתף בטיפים ובעצות לחיזוק התסמין (כגון, טיפים להרוזיה, להקאה ועוד), וגם

במצוקותיהן הרגשיות. יתרה מזאת, הרשת מאפשרת מרחב ביטוי ושיתוף אנונימי אשר יכול לתת מענה לנשים הסובלות מבולימיה ומסתירות זאת מסביבתן הקרובה. מטופלות רבות מספרות במהלך פסיכותרפיה על השתתפותן בקהילות אלו ובהשפעתן עליהן, ולפיכך, כדי לאפשר ראייה מקיפה של המצב הרגשי והמעמד החברתי של המתמודדות עם הפרעות אכילה, יש להבין ולהתייחס למשקל שתופסות קהילות אלו בתהליך המחלה וההחלמה של כל מטופלת.

סוקרת: רותי קפלן זרחי

מקורות

- American Psychiatric Association (2013). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Volume 5 (DSM-V)*. Arlington, VA: Author.
- Dias, K. (2003). The Ana sanctuary: Women's pro-anorexia narratives in cyberspace. *Journal of International Women's Studies*, 4(2), 31-45.
- Harshbarger, J. L., Ahlers-Schmidt, C. R., Mayans, L., Mayans, D., & Hawkins, J. H. (2009). Pro-anorexia websites: What a clinician should know. *International Journal of Eating Disorders*, 42, 367-370.
- Udovitch, M. (2002). A secret society of the starving. *New York Times*, 8 September 2002. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2002/09/08/magazine/the-way-we-live-now-9-8-02-phenomenon-a-secret-society-of-the-starving.html>

שוליות מרובה: אימהות יחידנית בחברה הפלסטינית בישראל

טל מלר

תל-אביב: הוצאת רסלינג, 2017, 220 עמודים

הספר, המבוסס על עבודת דוקטור של המחברת, בוחן את חייהן ומצבן של אימהות יחידניות – קטגוריה חדשה ההולכת ומתרחבת בחברה הפלסטינית בישראל. נקודת המבט חדשה ועכשווית ובוחרת את הנשים מבחינת "ההצלחה של מיקומי שוליים מגדריים, מעמדיים ואתנו-לאומיים בהתנסויותיהן" (עמ' 11).

הפרק הראשון – נשים פלסטיניות בישראל: בין ההלכה לבין המעשה – סוקר את הגורמים המכוננים את חייהן של נשים בחברה הפלסטינית בישראל, וביניהם: התרבות והמסורת הפלסטינית-מוסלמית, שהיא פטריארכלית בעיקרה, שדרוג השכלה ותעסוקה בקרב נשים, היותן של הנשים מיעוט מודרן בישראל, השפעת המרחב הישראלי, הממסד והמרחבים התרבותיים היהודיים, ועוד. חרף השינויים החלים בחברה, התעצמותן של מגמות החילון, העיור, ההשכלה והתעסוקה, מוסיפה המשפחה הפלסטינית המורחבת לשמש מקור עיקרי לתמיכה ולפיקוח, ונחשבת למוסד החברתי החשוב והמרכזי ביותר. אימהות פלסטיניות יחידניות מתגוררות בבית המשפחה המורחבת, והסדרי מגורים אלו משמשים מכשיר של שליטה ופיקוח מחד גיסא, אך מאידך גיסא מספקים סיוע ותמיכה. ההשכלה משמשת אמצעי בתחרות לשוויון מגדרי ושוחקת את הפטריארכיה הקלסית. בו בזמן, תהליך הלמידה רווי במתחים, בדואליות ובקונפליקטים פנימיים ותרבותיים מורכבים. שמרנותה של התרבות הפלסטינית מצמצמת את השתתפותן של נשים במרחב הציבורי והן מתמודדות עם שוליות כפולה – מוגבלות שוק ההזדמנויות הפלסטיני, והדרה על רקע המגדר והשמרנות התרבותית.

הפרק השני – המרואיינות: אימהות יחידניות פלסטיניות אזרחיות ישראל – מציג את המחקר, המבוסס על ראיונות עומק מובנים למחצה עם 24 פלסטיניות אזרחיות ישראליות, אלמנות, גרושות או פרודות, מוסלמיות ונוצריות. כולן אימהות בנות 35-40. מחציתן עירוניות ומחציתן גרות ביישובים כפריים ועירוניים לא מעורבים. הקבוצה הטרוגנית. הראיונות נערכו בעברית בשנים 2008-2010.

הפרק השלישי – התמיכה באימהות היחידניות – מתאר את המצב בחברה הפלסטינית שבה יש 12% משפחות חד-הוריות. המעמד החברתי של גרושות ואלמנות הוא הנמוך ביותר בהיררכיה של המשפחה הערבית. גרושות חוזרות לבית ההורים וזו האפשרות היחידה עבורן. הן וילדיהן מקבלים שם בדרך כלל תמיכה כלכלית ורגשית, גיבוי חברתי ולגיטימציה המחזקת את האישה בפני הקהילה. תמורת התמיכה

הן מחויבות בציות, בקוד התנהגות, בכבוד, בקבלת מרות הוריהן ואחיהן. ואולם, לא תמיד העזרה ניתנת, ולעיתים ההתמודדות היא מאוד קשה – כלכלית ורגשית. אלמנות פלסטיניות אזרחיות ישראל אשר עברו להתגורר עם נישואיהן אצל משפחת הבעל, נשארות שם גם אחרי מותו כדי לא לוותר על הילדים. עם פטירתו הן חשות ניכור גדול יותר, בדידות קשה וזרות רבה. בני משפחת הבעל מנסים לפגוע בזכויותיהן הכלכליות, להתייחס אליהן כאל זרות, למעט בתמיכה, להתערב בחינוך הילדים ולהפעיל פיקוח מתמיד. רוב האלמנות אינן מקבלות תמיכה כלל ובכל זאת נאלצות לשלם את המחיר הכבד של הפיקוח הפטריארכלי.

בפרק הרביעי – הפנים השונות של הפיקוח – מתואר תפקידו העיקרי של הפיקוח, שהוא שעתוק המבנה הפטריארכלי של החברה, כלומר שימור ושכפול המנהגים והמסורות המבטיחים את מעמד הגברים והבטחת הציות של האישה להגבלות המוטלות עליה: על מגורים עצמאיים וניהול משק בית, על חופש התנועה (איסור על יציאה לבדה לקניות או לטיול עם חברות, על נסיעה בתחבורה ציבורית, על אפשרויות יציאה לעבודה וללימודים ועוד) והיא חייבת לדרווח על כל פרט בחייה ובחיי ילדיה. אימהות גרושות החוזרות אל משפחת המוצא שלהן יחד עם ילדיהן נאבקות לאפשר לבניהן, ובעיקר לבנותיהן, חינוך מתקדם יותר מהחינוך שהן עצמן קיבלו, ועל רקע זה מתעוררים בינן לבין הוריהן, בעיקר אבותיהן, קונפליקטים חריפים. בגלל מעמדן הנחות קשה להן לשתף את בני המשפחה בקשייהן בגידול ובחינוך הילדים, משום שהן מואשמות בכישלון נישואיהן ואת כל הקשיים שלהן תולים בעוברת גירושיהן.

הפרק החמישי – רמות הפיקוח – מפרט את שלוש רמות הפיקוח: הדוק, מתון ורופף או מצומצם. נשים שנמצאות תחת פיקוח הדוק, מכונות "אסורות". הן מוסלמיות, רובן בעלות השכלה יסודית בלבד, מחציתן מובטלות, האחרות מתפרנסות בדוחק ומצבן הכלכלי הופך אותן תלויות במשפחה. הן לא חוו תהליכי ניעות תעסוקתיים, מתגוררות ביישובים בעלי תיגו שלילי, דור שני לשוליות חברתית-כלכלית. כל אלו מסבירים את רמת הפיקוח הגבוהה ואת הדיכוי שתחתיו הן נתונות במרחב המשפחתי שבו הן חיות. הנשים החיות תחת פיקוח מתון יותר, מכונות "מתונות". אף הן מוסלמיות, אך רובן בעלות השכלה על-תיכונית, עובדות בעבודה המאפשרת להן קיום, חלקן מתגוררות בערים וחלקן בכפרים מבוססים למדי, חוצות את גבולות המרחב הפרטי, שומרות על עצמאות בתחומים רבים ואף נהנות מדרגות שונות של חופש במרחב הציבורי. עם זאת, הן עדיין נתונות למשטר פטריארכלי קפדני ולמנגנוני דיכוי שונים במרחב הפרטי. ה"קוסמופוליטיות" הן הקבוצה השלישית (בה הפיקוח רופף), והן נהנות ממרחב אוטונומי. כולן עובדות במקצועות חופשיים, משכילות, עירוניות, רובן נוצריות, מבטאות זהות גלובלית החוצה תרבויות ומאמצות זהות פמיניסטית-קוסמופוליטית. יש להן מקורות תמיכה רבים יותר מאשר לאחרות.

הפרק השישי – מזירות של פיקוח לזירות של משא ומתן – מספר את סיפורן של רוב הנשים שעברו תהליך הדרגתי עד שיכלו לשרטט גבולות בינן לבין בני משפחותיהן, להגדיר מחדש את זהותן ולעמוד על זכויותיהן, כמו הזכות להיות בעלות קול משלהן. שהרי כדי להתמודד עם הפיקוח המוטל עליהן הן צריכות להשמיע את קולן, והיה עליהן למצוא אותו ולכונן אותו. הן סובלות בשתיקה עד שהן "מתפוצצות", ואז הן יוצאות החוצה, מתנגדות או מתגרשות או מתלוננות במשטרה (אם הייתה אלימות פיזית) או חוזרות לבית ההורים, ושוברות את מעגל הפיקוח הסוגר עליהן ואת האלימות. עומדים לרשותן גורמים מסייעים פנים-משפחתיים (ילדים והורים) או חוץ-משפחתיים חלופיים (עובדים סוציאליים, פסיכולוגים, רשתות חברתיות, ארגונים וקבוצות לימוד). חשוב שיסתייעו במרחבים חלופיים אלה המעניקים ביטחון ותמיכה, ידע, התייחסות אחרת ומשאבים לביסוס רווחתן וזהותן כאימהות יחידניות. הטיפול הפסיכולוגי, היכולת לדבר, לשפוך את הלב, לדון עם עצמן על מה שקורה להן, בלי שיפוטיות, בלי ביקורת, בלי פיקוח, זו פרווילגיה חשובה של ה"קוסמופוליטיות". לא כל המרחבים החלופיים פתוחים בפני כל הנשים באותו אופן – הפיקוח ההדוק מקשה על הנשים ה"אסורות" לפנות לעזרה ולהסתייע בה.

הנשים מוצאות דרכים בתוך התרבות והדת בהתמודדותן עם הפיקוח כדי שלא להיקלע לעימותים ולסבול מנידוי והדרה. חלקן משתמשות בדת ועוטות רעלה המאפשרת להן לנוע במרחב הציבורי בביטחון ובחופשיות יחסית ולהפחית את הפיקוח. חלקן מעדיפות אסטרטגיה של שיתוף פעולה לכאורה כדי להפחית את הפיקוח ולזכות בחופש יחסי. מעטות נוקטות התנגדות ישירה. חלקן נוקטות אסטרטגיה של הסתרה או שקר, ויש הנוהגות בהתעלמות ומדירות את סוכני פיקוח.

ב"סוף דבר" – מגמות של שינוי ושימור בחברה הפלסטינית בישראל – מתוארים השינויים בחברה הפלסטינית, הנעה בין שני קטבים: שמרנות ושינוי. אולם השינויים שיוצרות נשים בעצמן מתרחשים מתוך מודעות ובחירה ויש בהם גם שינויים מהותיים בתפיסות ובעמדות. האימהות היחידניות מכלל הקבוצות חורגות ממסגרת התפיסות הפטריארכליות המקובלות, ובשל מצבן הייחודי הן מבטאות זאת בדרכים שונות. בכך הן משמשות סוכנות שינוי חברתי, וככל שיעלה מספרן ויגבר קולן יהיה קשה להתעלם מהן וממסריהן.

האימהות היחידניות כורעות תחת העול המשולב שנוצר בשל מנגנוני ההדרה והשליטה של המדינה ובשל התרבות האסלמית גם יחד. כדי לשפר את מצבן הן זקוקות לסיוע בכמה תחומים:

1. להגנת החוק הישראלי ולהתערבות הרשויות בסוגיית המגורים המגבילה את חירותן, את זכותן לניידות ועצמאות, את השתתפותן בשוק העבודה, את זכותן לגדל את ילדיהן על פי דרכן ואת האפשרות לבנות זוגיות חדשה.

2. לאכיפה מוגברת של החוק נגד אלימות נגד נשים.
3. לתמיכת החברה במאבקהן של נשים גרושות נגד משפחת הבעל, נגד בתי הדין השרעיים, נגד הקהילה המפקירה אותן לפיקוח פטריארכלי המדיר אותן מזכויותיהן ומעצמאותן ואף מאיים עליהן באיבוד המשמורת על ילדיהן.
4. לסיוע מוגבר של עובדים סוציאליים ופסיכולוגים ושירותים חברתיים אחרים.
5. לשיפור מדיניות הרווחה בכלל והמדיניות כלפי האוכלוסייה הפלסטינית בפרט.

לסיכום: הספר משמיע את קולן של אימהות יחידניות בחברה הפלסטינית בישראל הנמצאות על רצף שבין הקצה הכפרי, העני, התלוי, השולי, ה"אסור", הנמצא בפיקוח פטריארכלי הדוק לבין הקצה העירוני, המתפרנס למחייתו, המשכיל, ה"קוסמופוליטי". הקול הוא קול אותנטי, מפוכח, אמיץ, שהתהווה בתהליך של מודעות, התבגרות, צמיחה והתמודדות עם קשיים שנחשפים מפרק לפרק ומעוררים השתאות לכוחותיהן ולחוסנן של הנשים.

הספר מיועד לכל העוסקים בתחומי חינוך, עבודה סוציאלית, בריאות הנפש, משפט ועוד, ולקובעי מדיניות.

סוקרת: עדנה בוסטין

זהות מעמדית בהתהוות: פרופסיונליות פלסטיניות בנגב

סראב אבורביעה-קווידר

ירושלים: הוצאת הספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, 2017. 183 עמודים

הספר בוחן את צמיחתו של מעמד ביניים בקרב נשים בדואיות אקדמאיות באמצעות ניתוח מוצלב של ניסיון חייהן המקצועיים בזירות הפרטיות והציבוריות. בפרק הראשון מציגה החוקרת את מבני הכוח הייחודיים הפועלים בחייהן של נשים בדואיות אקדמאיות, וכיצד הצטלבותם מולידה אי-שוויון תעסוקתי בהקשר היסטורי-פוליטי, בהיכנסן לשוק התעסוקה הישראלי בכלל והערבי-בדואי בפרט. היא מגדירה ומתארת את מצבי הדיכוי ובוחרת את אסטרטגיות ההתמודדות והתמרון של נשים העובדות בזירה הפרטית והציבורית האתנו-לאומית והשבטית. אוכלוסיית המחקר כללה 50 נשים בדואיות משכילות העובדות בשכר במרחב הציבורי, ביניהן מורות, יועצות, עובדות סוציאליות, אחיות, מדעניות, רופאות, מרצות, משפטניות, פסיכולוגיות, מנהלות בתי ספר ורוקחות. המחקר האיכותני, שנערך לפני כעשור, התבסס על ריאיון נרטיבי מובנה למחצה, שכלל, בנוסף לרקע אישי ומשפחתי, נרטיב לימודי (מעמד מגדרי ואתני, קשיים ואתגרים בתקופת הלימודים) ונרטיב תעסוקתי מקצועי (בחירת מקום עבודה, תהליך קבלה לעבודה, קשיים ואתגרים). הראיונות נותחו ניתוח תימטי.

בפרק השני בוחנת המחברת את שאלת המעמדות, או העדרם, במפגש בין "כיבוש כלכלי לאזרחות קולוניאלית", תוך דגש על מושג שוויון ההזדמנויות כעיקרון דמוקרטי. העדרו, בהקשר הישראלי, משמעו העדר זכויות כלכליות דמוקרטיות למיעוט הבדואי בכלל ולנשים בפרט. הכלכלה הפלסטינית תלויה בכלכלה הישראלית, והפלסטינים בישראל סובלים מאי-ביטחון תעסוקתי ומאי-שוויון בהזדמנויות לפיתוח מעמד ביניים. ביישובים הבדואיים במיוחד יש מחסור בתעשייה ובמקורות תעסוקה, והם סובלים ממבנה הזדמנויות לקוי וממחסור בהקצאת משאבים. ההפרדה במרחב יצרה אפליה גזעית לאורך צירי המרחב והזמן, בדמות כפרים בלתי מוכרים, הנתפסים בעיני המדינה כבלתי חוקיים, ואינם מסומנים במפות ואינם מקבלים שירותים ציבוריים. הקשחת תנאי המחיה של הבדואים ביישובים אלו נועדה להקשות על חייהם ולאצם לעזוב את אדמותיהם ולעבור ליישובי הקבע, אך אלה יישובים עניים ואין בהם מענה לצורכי התושבים. במציאות זו סיכוייהן של נשים למצוא תעסוקה נמוכים מאוד. עם הפקעת האדמות, שהיו מקור לביטחון כלכלי של כלל הפלסטינים, כולל הבדואים, וגם מקור לזהותן של הנשים כיצרניות, נעשו הנשים תלויות בבני זוגן ובשוק העבודה הישראלי. המדינה ריכזה את הבדואים בגושי התיישבות אך לא דאגה שתהיה בהם תעסוקה או

שאינם קרובים לאזורי תעסוקה. נשים בדואיות אינן מופיעות בסטטיסטיקה הרשמית של מדינת ישראל. סקרים עצמאיים שערכו ארגוני החברה האזרחית בנגב (אלסנא ואבו עג'אג', 2007) עבור ארגונים בין-לאומיים לזכויות אדם (עמ' 36) חשפו אבטלה בשיעור 90% ויותר בקרב נשים בדואיות בנגב, מתוך אלו שרוצות לעבוד, ואנאלפכיות בשיעור של 80% בקרב נשים בנות 30 מהכפרים הבלתי מוכרים. במצב זה סיכוייהן של הנשים למצוא עבודה בתעשייה, בהנדסה, בהיי-טק, יישארו חסומים, ומכאן נגזר שגם מצבן החברתי-כלכלי יישאר נמוך.

הנשים הבדואיות בישראל מופלות לרעה, בין השאר בגלל שיעור נמוך של השכלה גבוהה. אולם גם כאשר הן רוכשות השכלה לא מובטח להן שוויון בתעסוקה. הדרתן מהשתתפות בכוח העבודה הציבורי עומדת בזיקה הדוקה לאי הנגשת תחבורה ציבורית הולמת לכפרים הבדואיים. נשים שאין להן רישיון נהיגה ורכב תלויות במקורות תעסוקה בתוך הכפר. למרות חסמים אלו יש נשים, מעטות אומנם (5%) שהצליחו לרכוש השכלה גבוהה.

הפרק השלישי עוסק בבחירת מקצוע בחברה הבדואית. חלק מהנשים נאלצו לבצע בחירה מזוהזת בהעדר אופציות לימודיות כדי שלא ייאלצו להינשא במקום ללמוד. לעיתים בחירת המקצוע נעשית בלידת ברירה, כמו חסם הפסיכומטרי, חוסר ידע בכל הנוגע להכוונת תלמידים להשכלה גבוהה, אי חשיפה למקצועות חדשים בבית הספר. לעיתים, בגלל הסיכונים הכרוכים בתפקיד (עבודה סוציאלית) או בגלל התיוג (פסיכולוגיה) נשים אינן מקבלות עידוד ללמוד אותם.

אחד הקשיים המתעוררים בבחירת מקצוע הוא אי הוודאות בדבר האפשרות למצוא עבודה במקצוע הנבחר, וכך נשים בוחרות בהוראה כעבודה בטוחה ויציבה, מקצוע הנתפס כהולם נשים מפני שאינו יוצר פערים בין הפרטי לציבורי ועונה על הציפיות התרבותיות-מגדריות.

בפרק הרביעי עוסקת המחברת באפליות ("קנסות") מצטלבות שחוות הבדואיות האקדמאיות. אפליות אלו מסמנות את נבדלותן במרחב הציבורי-תעסוקתי באמצעות יצירת דה-לגיטימציה לנוכחותן בו: הקנס הגזעי-אתני, הקנס הדתי, הקנס המגדרי והקנס השבטי.

הקנס הגזעי-אתני כולל את כל ההגדרות והפרקטיקות באשר לאפליה, אי שוויון, נחיתות מבנית (נחיתות הנובעת מהמבנה החברתי), הבדלים תרבותיים, גזענות, הדרה, דעה קדומה, עוינות וסטריאוטיפים הקשורים לנשים מקבוצת מיעוט בשוק העבודה. מיעוטים חווים אפליה גזעית באופנים שונים בשל שונות המצטלבת עם גורמים כמו דת ומבנה המשפחה, ואלה משפיעים על ניעות בשוק העבודה בתוך כל קבוצה. נשים חוות את מרכיבי האפליה האתנית בצורה שונה במיעוטים שונים ובמדינות שונות. בישראל גם ההצדקה הביטחונית משמשת לסיווג ולתיוג אתני ולפוליטיקה של הפחדה. הקנס

הדתי מושת על נשים מוסלמיות העוטות רעלה ברוב העולם המערבי ובכללו ישראל, ומקשה על השתלבותן בשוק העבודה.

הקנס המגדרי קשור לקודים תרבותיים המגבילים את הימצאות הנשים במרחב הציבורי בכלל ואת יחסי העבודה עם בני המין השני בפרט. כלומר, הנורמות המגדריות מגבילות את יכולתן להתפתח מבחינה מקצועית. הן כפופות לשליטה המגדרית במשפחה ומחוצה לה, והן מפתחות מנגנוני התמודדות. הקנס השבטי, הנובע מהנורמות התרבותיות המסורתיות, הוא מלכודת שבה לכודות נשים מטופלות ומטפלות כאחת. כאן מתגלעים עימותי אמת בין הקוד המקצועי לבין הקוד השבטי בקרב נשות המקצוע, במיוחד בקרב עובדות סוציאליות, אך גם בקרב מורות, יועצות חינוכיות ועורכות דין.

בפרק החמישי מתארת המחברת נשים היוצאות לעבודה במרחב הציבורי ונאלצות לוותר על מחויבותן לשני העולמות. ויתור זה מקשה עליהן ליישב בין הקטבים – עולם המשפחה ועולם העבודה. הן מוצאות שלל דרכים לביצוע כפל התפקידים, כגון ויתורים מקצועיים, שינויים בתחום ההתמחות, שינוי מסלול קריירה, ירידה במשרה, הסבה מקצועית, ויתור על קידום, ויתורים על שינוי מקום המגורים, שיתוף בני הזוג וחלוקה שוויונית יותר במטלות הבית.

בפרק השישי פונה המחברת לתאר את יתרונותיו של הידע המקצועי כמכשיר לשינוי מעמדן של הנשים בביתן ובציבור. הן משתמשות בידע ובסמכותן המקצועית כדי לייצג נשים מהכפרים הבלתי מוכרים, במערכת החינוך הן מעצמות תלמידות ואימהות, במערכת הרווחה הן מגייסות את כוחן המקצועי להעלאת מודעות, ייצוג ותמיכה לזכויות נשים בסוגיות מושקעות. הן משמשות מודל חיקוי עבור צעירות, מאתגרות את הגבולות המגדריים והאתניים ומעוררות גאווה גדולה.

עבור האקדמאיות משמש תפקידן גם שליחות חברתית ופמיניסטית, ומהווה חלק מזהותן. הזירה המקצועית מכוננת לא רק את זהותן המקצועית אלא גם את זהותן האישית כפמיניסטיות. התפיסה שהמקצוע הוא חלק בלתי נפרד מזהותן האישית היא משאב חשוב שבעזרתו יוכלו להשפיע על יחסי כוח מגדריים, אתניים ושבטיים, ולאגור אותם.

בפרק האחרון והמסכם אוספת המחברת את ממצאיה ומצביעה על כך שהנשים הבדואיות האקדמאיות מהוות מעמד בינוני בעל ביטחון כלכלי והון חברתי סמלי ותרבותי, המלווים בתחושה סובייקטיבית של זהות מעמדית ומעמד אישי וחברתי. ואולם כאשר מעמדן מצטלב עם מגדר, שבטיות ואתניות, הוא מציב אותן בנחיתות מעמדית במרחב הציבורי, אף על פי שהונן שווה לזה של מקבליהן היהודים והבדואים (גברים ונשים) בזירות הציבוריות. כשהקטגוריה המעמדית מצטלבת עם מבנים גזעניים, אתניים ושבטיים בתחום הציבורי, הן חוות אפליה, גזענות ואי הכרה בזהותן המעמדית

החדשה. מיצוב האקדמאיות בהצטלבות מיקומי השוליים חוסם את הניעות שלהן בשוק העבודה הישראלי ומקשה על התקדמותן.

לסיכום הספר מציג את מורכבות ההשתלבות של נשים בדואיות בשוק העבודה המודרני, הן במגזר הכללי והן במגזר הבדואי. יש בו דגשים פמיניסטיים, מקום לאחווה נשית, לשבירת תבניות החשיבה הסטריאוטיפיות בחברה היהודית במפגש עם נשים בדואיות משכילות, רהוטות, מקצועיות, הישגיות ומצליחות. התבניות המגדריות בחברה הבדואית נשברות במפגש עם נשים דעתניות ומקצועניות המתמחות בתחומים הנתפסים כגבריים. הנשים המוצגות בספר מהוות השראה לכל אישה באשר היא. הן נחושות, חדורות מוטיבציה, ברוכות כישרונות ויכולות תמרון. הן מהוות מודל לחיקוי בהתמודדותן עם תקרות זכוכית מרובות בזירות משולבות – משפחתיות, שבטיות, ארציות.

הספר מתאים לכל מי שעיסוקו בסוגיות הקשורות במגדר, ביחסים בין-תרבותיים, ביחסי רוב ומיעוט ובבניית זהות מקצועית.

סוקרת: עדנה בוסטין

מקורות

אלסנא, ח. ואבו עג'אג', ע. (2007). האוכלוסייה הערבית-בדווית בנגב: נשים, כלכלה ותעסוקה. באר-שבע: אג'יק ועמותת סידרה.

בדידות

סטנלי רבין, אנדרה מטלון ובנימין מעוז
הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשע"ז, 2017. 174 עמודים

בספר 'בדידות' חברו שלושה אנשי טיפול מתחומי רפואת הגוף והנפש: ד"ר סטנלי רבין, פסיכולוג קליני, אנדרה מטלון, מומחה לרפואת משפחה, ופרופ' בנימין מעוז, שהיה פסיכיאטר, והלך לעולמו סמוך לסיום הגרסה הסופית של הספר. המחברים יוצאים למסע יצירה משותפת בניתוח חוויית הבדידות. בכל הפרקים בספר הם משלבים הצגה תיאורטית ומחקרית, ודוגמאות קליניות מתוך הפרקטיקה המגוונת שלהם כאנשי מקצוע.

בדידות היא סיבה שבגינה אנשים רבים פונים לטיפול. כיוון שזו חוויה אנושית אוניברסלית המוכרת לכולנו, בחרו המחברים לפתוח בפרק הראשון במבט אישי, וכל אחד מהם פורש את הנגיעה האישית של הבדידות בחייו.

הפרק השני עוסק בהיבטים תיאורטיים של הבדידות כחוויה עוצמתית, קיומית ואנושית. בפרק זה ניתנות הגדרות ונעשית האבחנה בין היות לבד לבין התבודדות יזומה, וכן בין בדידות חיובית, כגון לצורך יצירה, לבין בדידות שלילית, המלווה בדיכאון ובעלת השלכות בריאותיות על הגוף ועל הנפש.

בפרק השלישי נבחנת הבדידות בראי היהדות. הפרק פותח בחוויית הבדידות האנושית המלווה את האדם משחר בריאתו. המשכו עוסק בנביאים: תפקיד הנביא הוא מהתפקידים הקשים והמבודדים ביותר המתוארים במקורות. המחברים התמקדו בשלושה נביאים המייצגים פנים שונות של הבדידות: ירמיהו, יונה ואליהו.

בפרקים הרביעי והחמישי עוסקים המחברים בחוויית הבדידות בעולם העבודה. אנשים העובדים בתפקידים שונים וברמות שונות עלולים לחוש בדידות. בפרקים אלה מתוארת חוויית הבדידות של מנהלים בדרגים שונים ושל אנשי מקצוע מתחומים שונים הסובלים מבדידות הנובעת מאפיוני התפקיד, המעמד וסוג המשימות והאתגרים שהם נדרשים להם. דגש מושם על בדידותם של המטפלים באנשים, כגון רופאים ומטפלים נפשיים. נעשית הבחנה בין רופאים ומטפלים העובדים לבד לבין אלו העובדים בצוות; הבחנה לפי סוגי הטיפול; וגם בין רופאים לבין סוגים שונים של מטפלים נפשיים.

בפרק השישי עוסקים המחברים בחוויית בדידות שמקורה בהגירה. מחקרים מצביעים על ההיבטים החיוביים והשליליים של הגירה, וכמעט תמיד נכלל בחוויית ההגירה מרכיב של בדידות בעוצמות שונות המתלווה לתחושת הזרות, לקשיי השפה, לגעגועים לארצות המוצא, לשינויים במעמד האישי, המשפחתי, החברתי והכלכלי, וללחץ המלווה מצבי הגירה.

הפרק השביעי פותח בכדידות ובחרדה המלוות מצבי חולי ונכות, ומציג בסופו מקרה העוסק בכדידותם של חולה במחלה סופנית ושל הרופא המטפל. לנוכח סוף החיים המתקרב, חוויה קיומית המלווה חולי היא חרדת מוות, ולעיתים החולה החרד חש בודד עם רגשותיו וחוויותיו הקשות. בפרק זה מובאת גם התייחסות למצבי חולי נפשי בדגש על דיכאון קליני אשר נגרם לעיתים בשל כדידות וגם מלווה בה. גם הרופא המטפל המתואר בפרק שרוי בסערת רגשות הכוללת חמלה, פחד, אומץ ואשמה. רגשות אלו מעוררים בליבו לעיתים מחשבות כיצד ייראו חייו שלו בסוף החיים.

הפרק השמיני עוסק בכדידות בזיקנה. אנשים בגיל השלישי עלולים לחוש בכדידות בשל קשרים משפחתיים וחברתיים מתרופפים, אובדן חברים וקרובים, אובדן מעמד חברתי וזהות תעסוקתית, ואובדנים הכרוכים בשינויים פיזיים בגיל זה. קשה יותר היא בכדידותם של הקשישים הסובלים ממחלות ומאובדן תפקוד. עם זאת מדגישים המחברים כי הזיקנה יכולה לזמן הזדמנויות לפתח חברויות חדשות ותחומי עניין ותחביבים. זיקנה מוצלחת היא אפשרית ותלויה בבריאות, בתחושת שייכות, בתמיכה חברתית ובאופיו וגישתו החיובית של הקשיש לחיים.

הפרק התשיעי עוסק בכדידות נוכח המוות. המפגש עם המוות הוא תמיד אישי ובודד. בפרק זה מאפשר המחבר לקוראים בפתיחות רבה להתוודע לדרמה שהתחוללה סביב ניתוח שעבר ושהסתבך. הסיכון הממשי לחייו, והחלומות הציוריים מעוררי החרדה – חלומות של בכדידות, חרדה וחוסר אונים שחלם בתקופה שבה היה שרוי בתרדמת – עסקו במוות ובחיים. הוא מסכם את הפרק בתוכנות שעלו במסגרת הטיפול הפסיכואנליטי שאליו חזר לאחר השיקום מהניתוח.

הפרק העשירי עוסק בכדידות הנובעת מרגשות. הפרקים הקודמים עסקו בהיבטים חיצוניים, במצבי חיים ובזירות חברתיות; ואילו פרק זה עוסק בחוויות הפנימיות הכרוכות בכדידות, שכן הבדידות היא תמיד חוויה סובייקטיבית. המחברים בחרו להתמקד ברגשות קנאה וחמדנות, ומציעים דרכים להשתחרר מהבדידות ומהבושה שהם מעוררים. בנוסף, הם דנים בכדידות הקשורה בנוסטלגיה, אשר יכולה להוות מנוף להתפתחות וגדילה.

בפרק האחד-עשר עוסקים הכותבים בכדידות בעולם הווירטואלי. האמצעים הווירטואליים המתקדמים, כגון פייסבוק, וואטסאפ, אימיל, סקיפ ועוד יוצרים זמינות גבוהה ומהירה לתקשורת. המחברים פותחים את הפרק בשאלות שבהן ידונו בהמשכו בשילוב תיאורי מקרה: האם בעולם הווירטואלי אפשר באמת להיות עם הזולת? האם זה עשוי לעזור לאנשים להתגבר על בכדידותם? האם המרחב הווירטואלי מאפשר קרבה ותקשורת אמיתית? והאם אנו פחות בודדים היום מכפי שהיינו בעבר?

הפרק השנים-עשר עוסק בכדידות ובהתבודדות מנקודת המבט של הבודדים, הרואה בכדידות מקור לסבל אך גם דרך לשחרור וחופש. בפרק זה סוקרים המחברים בקצרה את ארבע האמיתות של הבודדים ואת המדיטציה כתרגול בעל השפעה של

שחרור וריפוי. המדיטציה מתמקדת בכוונה בכל רגע ורגע, סוללת דרך להתבונן בסבל הבדידות, דורשת התבודדות, ובאמצעותה מתרגלים את היכולת להיות לבד בנינוחות וללא פחד.

בפרק השלושה-עשר מסכמים המחברים את סוגי הבדידות השונים ואת ההצעות להתמודדות עימה. הם מייחסים חשיבות רבה לאלמנט הבחירה ולאפשרות הפתוחה בפני בני אדם להפוך בבדידות שלילית לחיובית ולבעלת משמעות. הם מסיימים בשיר "בדידוטי" (לא מצוין שם המחבר) והבית האחרון בו משקף היטב את הרוח השורה על הספר: "בדידוטי / לפחד ממך ? / להישאר איתך / לא לזוז, לשבת / להעשיר אותך / להתעשר / לאשר." (עמ' 159)

בספר יש אינטגרציה בין החוויות ונקודות המבט האישיות של המחברים, תיאורי מקרה מרתקים, ניתוח תיאורטי של הבדידות והצעות פרקטיות לדרכי התמודדות עימה. חשיבותו רבה מאוד משום שיש בו ניסיון אמיץ לרדת לעומקה של חוויית הבדידות כאחת החוויות האנושיות האוניברסליות, ובמיוחד בעולם המודרני. המחברים חושפים בכנות ראויה לציון את חוויותיהם האישיות במפגש עם הבדידות ובכך מאפשרים לקוראים להזדהות, להתבונן ולקבל נקודת מבט מאתגרת על חוויות הבדידות שלהם עצמם.

לסיכום, העובדה כי ספר זה נכתב בידי שלושה אנשי מקצוע מומחים בתחום רפואת הגוף והנפש, מזמנת לרופאים, לעובדים סוציאליים, לצוותי הסייעוד ומקצועות הבריאות ולפסיכולוגים הזדמנות להרחיב את נקודת מבטם על מורכבות חוויית הבדידות כחוויה אנושית הדורשת התייחסות של צוות רב-תחומי, במיוחד בשל השלכותיה הניכרות על הגוף והנפש. צוות כזה יוכל כאמור להיעזר בהצעות הפרקטיות שמספקים המחברים למניעת בדידות, לצמצומה ולהפיכתה למנוע צמיחה.

סוקרת: ליזה אברבנאל כנעני

מסורות וזרמים במחקר האיכותני: תפיסות, אסטרטגיות וכלים מתקדמים

נעמה צבר-בן-יהושע (עורכת)

הוצאת הספרים של מכון מופ"ת, 2016, 327 עמודים

אסופה זאת, שיצאה לאחרונה בהוצאה מחודשת, מציגה לפני הקורא הישראלי מגוון מסורות וסוגיות במחקר האיכותני. כותבי המאמרים באים בעיקר מתחום החינוך, אך הספר מתאים לתלמידי מחקר ולחוקרים בכל הדיסציפלינות. מלבד פתח דבר והקדמה יש בספר עשרה פרקים.

הפרק הראשון מציג מגוון פרדיגמות מחקריות שהן הבסיס התיאורטי למחקר האיכותני בכללותו. פרדיגמה מחקרית היא מערך של אמונות יסוד ביחס לטבעו של הידע והמציאות החברתית אשר ממנו משתמעת תפיסה מתודולוגית ספציפית. הפרק מתאר ודן בפירוט בכמה פרדיגמות אשר נכללות, כהגדרת הפרק, בפרדיגמה הפרשנית: הפרדיגמה הקונסטרוקטיבית, הביקורתית והפוסט-מודרנית.

הפרק השני מציג את המסורת ההרמנויטית על גישותיה השונות בדגש על גישת ההרמנויטיקה הפנומנולוגית של פול ריקר. הפרק מציג ארבע דוגמאות למחקרים שונים בגישה זאת כדי להבהיר את עקרונותיה.

הפרק השלישי עוסק במסורת האתנוגרפית בחינוך. הפרק מתחיל בהצגת הבסיס העיוני-פילוסופי של מסורת זאת וממשיך בהצגת שיטותיה העיקריות: תצפית, ראיונות ואיסוף חפצים ותעודות, ומתאר כיצד אפשר לנתח את הנתונים העולים משיטות אלו. הפרק הרביעי מתחיל בהנחות היסוד העומדות בבסיס המסורת הנרטיבית-ביוגרפית, ממשיך בהצגת כלים שונים לניתוח סיפורים, ומסיים בשלוש דוגמאות קצרות של מחקרים נרטיביים בתחום החינוך.

הפרק החמישי מציג את מסורת התיאוריה המעוגנת בשדה. הוא מרחיב בעיקר על הגישות של גלייזר ושטראוס ומסיים בהצגה קצרה של הגישה הפוסט-מודרנית ושל הגישה הפרשנית לתיאוריה המעוגנת בשדה אשר התפתחו בשנים האחרונות.

הפרק השישי דן בחקר מקרה כאסטרטגיה במחקר איכותני או כמותני אשר מאפשר לנו ללמוד על ההתנהגות ארגונית ותהליכים המתרחשים בארגון.

הפרק השביעי דן באתיקה של מחקר איכותני ומציע דיון מעמיק בסוגיות אתיות עיקריות של מחקר איכותני, כמו הסכמה מדעת, חיסיון והאפשרות לשותפות.

הפרק השמיני דן בכתיבה במחקר איכותני ומתאר רצף של אפשרויות לכתיבה איכותנית המתקיים בין שני קטבים: בקוטב אחד נמצא הטקסט המסורתי והסגור אשר מציע תיאור ריאליסטי בעל קול יחיד של הכותב, ובקוטב השני נמצא הטקסט

האקספרימנטלי אשר מתאפיין באומנותיות, ביקורתיות וריבוי קולות. לאחר מכן מציג הפרק צורות כתיבה והבעה שונות על כלל הרצף: סיפורי אירוע, תמונות קצרות, סיפורים מרובדים ועבודות טלאים, מטפורות, דיאלוג, שיח דרמה, שירה, כתיבה בדיונית, תרשימים גרפיים, מפות וטבלאות.

הפרק התשיעי מציג את האפשרות לשלב בין מחקר איכותני למחקר כמותני. הפרק מדגים מערכי מחקר שונים להערכת מיזמים לשינוי חברתי.

הפרק העשירי והאחרון מתאר שימושים ופיתוחים של מחקר פעולה בתחום החינוך והכשרת המורים.

מניסיוני ומניסיונם של מרצים רבים שדיברתי איתם לאורך השנים, הוראת מחקר איכותני אינה פשוטה. שני קשיים עיקריים עומדים בפני מי שמנסה ללמד מחקר איכותני בכיתה. לקושי הראשון אני קוראת "ללמד שחייה בהתכתבות" – כלומר הקושי ללמד באופן תיאורטי את הפרקטיקה של איסוף וניתוח נתונים. הקושי השני הוא באבחנה בין הגישות, השיטות, המסורות, והזרמים השונים, העומדים תחת מושג המטרייה "מחקר איכותני". מצד אחד, כמורה, חשוב לי להציג לפני הסטודנטים את מגוון האפשרויות העומדות בפניהם. חשוב לי להבהיר שמחקר איכותני אינו רק מחקר נרטיבי או תיאוריה מעוגנת בשדה. חשוב לי לספר להם שבמחקר איכותני יש מגוון רחב של כלים שאפשר להשתמש בהם כדי לערוך תהליך מחקר שהוא המתאים ביותר לשאלה שאנחנו רוצים לחקור ולהקשר הספציפי של שאלה זאת. אך פעמים רבות במהלך הצגת המסורות השונות מבטאים הסטודנטים תסכול ובלבול לנוכח העמימות בגבולות בין המסורות השונות. למשל: מה ההבדל בין חקירה הרמנויטית השואפת להבין לעומק תופעות אנושיות לבין מחקר נרטיבי? או מה ההבדל בין קידוד שנעשה בניתוח תימטי לבין קידוד שנעשה כחלק מתיאוריה מעוגנת בשדה?

ספר זה מתמודד עם שני קשיים אלו היטב. כל הפרקים המציגים מסורות מחקר כוללים דיון תיאורטי במסורת הספציפית, הדגמה באמצעות תיאור מפורט של כמה מחקרים במסורת זאת, ודיון מעמיק בסוגיות ספציפיות לגישה זאת. גם הפרקים הכלליים על אתיקה וכתיבה במחקר איכותני מציעים מגוון רחב של נקודות מבט ומחברים היטב בין דיון תיאורטי כללי לדוגמאות ספציפיות. הדיון הכללי וההדגמה הספציפית בכל פרק מצוינים ללימוד "שחייה בהתכתבות". אומנם, ללא עריכת מחקר איכותני בפועל קשה להבין את מהות החוויה והעשייה, אך ההדגמה המפורטת דרך מחקרים ספציפיים מאפשרת העמקה של הדיון התיאורטי וממחישה בפועל רעיונות מופשטים.

קריאת הספר כולו מציגה לפני הקורא קשת של מסורות, תפיסות ואסטרטגיות במחקר איכותני. כמו בקשת בענן, אפשר לראות בכירור את הצבעים שונים בקשת, אך אם נתקרב וננסה לצייר גבול ברור בין הצבעים נראה כי אין זה אפשרי. זאת משום שלאורך ההיסטוריה של המחקר האיכותני הייתה השפעה הדדית רבה בין המסורות

השוונות, ואף על פי שהן שונות הן גם דומות. הקריאה בספר כולו מבהירה את ההבדלים לא רק בין מסורות אלא גם בין פרדיגמות. כך שאפשר להבין הן את ההבדל בין תיאוריה מעוגנת בשדה למחקר אתנוגרפי, והן את ההבדל בין תיאוריה מעוגנת בשדה על פי הפרדיגמה הפרשנית לתיאוריה מעוגנת בשדה על פי הפרדיגמה הפוסט-מודרנית. חשוב להדגיש שהספר הוא ספר מבוא. הוא מציע מפת דרכים מפורטת לחוקר המתחיל אך אינו יכול לשמש מדריך יחידי במסע, או נכון יותר לומר, בהרפתקה, הנקראת מחקר איכותני. בהקשר זה אני מסכימה מאוד עם שלוש העצות לחוקרים חדשים שמציעה נעמה צבר-בן-יהושע בפרק השלישי, העוסק במחקר אתנוגרפי. אומנם עצותיה מכוונות למי שמבקש להשתמש בגישות אתנוגרפיות, אך לדעתי מתאימות לכל הגישות במחקר איכותני ובעצם במחקר בכלל:

לקרוא קשת רחבה של מחקרים איכותניים וכמותניים כדי לעמוד על ההבדלים ביניהם, לפתח מודעות למגוון של שיטות השדה ולרכוש בקיאות בהן ולעבוד לפי דוגמה מאתנוגרפית מנוסה. (עמ' 113)

אני חושבת שהמסר העיקרי של הספר הוא שמחקר איכותני טוב הוא מחקר שמבוצע באופן קפדני ויצירתי, מבוסס על גישה תיאורטית ברורה ומתאים את עצמו ככל האפשר למציאות שהוא חוקר. על פי קרלה וויליג (2013), במחקר איכותני לא בוחרים מתכון ומנסים לעקוב אחריו באופן מדויק וקפדני ביותר, אלא יוצאים להרפתקה. הספר מציע גישות שונות כיצד לגשת להרפתקה (מסורות) וכיצד להצדיק את הדרך שהלכנו בה (פרדיגמות מחקר), אך בסופו של דבר אנחנו צריכים למצוא את הדרך שלנו בכל מחקר מחדש.

סוקרת: מיה לביא-אג'אי

מקורות

Willig, C. (2013). *Introducing qualitative research in psychology*. Maidenhead, UK: McGraw-Hill Education).

חדש על המדף

אן אלווארו (2017). הלב החושב: שלוש רמות של תרפיה פסיכואנליטית לילדים בעלי הפרעות. תרגום: אסף שור. עריכה מדעית: גליה גמפל. תל-אביב: הוצאת תולעת ספרים. 303 עמודים.

הפסיכותרפיה פסיכואנליטית הבריטית אן אלווארו מוכרת היטב לקורא הישראלי מספרה הקודם "נוכחות חיה" ומביקוריה והשתתפותה בכנסים בארץ בשנים האחרונות. תרומתה לתיאוריה והפרקטיקה של עבודה טיפולית עם ילדים הסובלים מהפרעות תקשורת ומהפרעות אחרות מוערכת וחשובה לכל העוסקים בתחום. ספרה החדש, שיצא לאור באנגלית בשנת 2012 ומובא כעת בעברית בתרגומו המצויין של אסף שור, תורם תרומה חשובה ביותר למדף הספרים העוסק בטיפול בילדים. מוטב שכל מטפל העוסק בעבודה ישירה עם ילדים יקרא ספר זה ויתוודע למושגיה החדשים של אלווארו ולתובנותיה הקליניות, המבוססות על ניסיונה בן חמישים השנים בעבודה קלינית במסגרת מרפאת טאביסטוק בלונדון. בספר הקדמה מפורטת ובהירה של גליה גמפל, המסייעת בהנגשת החומר התיאורטי.

בספר מתארת אלווארו מודל תיאורטי וטיפול מפורט בשפה רגישה ועשירה. המודל מורכב משלוש רמות של מחשבה ועבודה קלינית: רמת ההסבר (Explanatory), רמת התיאור (Descriptive) והרמה המחיה המועצמת (intensified). כפי שמפרטת גמפל בהקדמתה, אפשר להבחין בעבודתה של אלווארו בחמישה יסודות מכוננים: הבסיס הדיאלוגי של יחסי האובייקט, המבט המשלב בין תפיסות פסיכואנליטיות, התפתחותיות ופסיכופתולוגיות, תיאור של תת-שלבים זעירים אך משמעותיים במהלך ההתפתחות, חשיבות הפנטזיות הלא-מודעות החיוביות והשליליות, ולבסוף – מושג הכרונות.

ספרה של אלווארו, המסכם את חמישים שנות עבודתה, חוקר לעומק את עולמו של הילד הסובל מהפרעות תקשורת ואת מערכת היחסים העדינה הנרקמת בינו לבין המטפל הפסיכואנליטי. הוא יתרום רבות לכל איש מקצוע הבא במגע ישיר עם ילדים במסגרת עבודתו.

רוני אלפנדר

* * *

גיא שילה (2007). החיים בוורוד — בני נוער וצעירים הומואים, לסביות, ביסקסואלים וטרנסג'נדרים. תל-אביב: הוצאת רסלינג. 227 עמודים.

ספרו של גיא שילה יצא לראשונה לפני כעשור, אולם רק לאחרונה הודפסה מהדורה חדשה הראויה לסקירה במדור זה. חשיבותו בכך שהוא מתאר ובוחר באופן מעמיק ומפורט ידע מחקרי, תיאורטי וקליני על אוכלוסיות של בני נוער וצעירים בישראל בנושא הנטייה המינית. שילה מציג באופן מקצועי ונגיש מידע על בני נוער וצעירים הומואים, לסביות, ביסקסואלים וטרנסג'נדרים, ומביא תיאורי מקרה טיפוליים וחברתיים. בספר פרקים העוסקים בנטייה מינית ובתהליכי גיבושה השונים, התפתחות התרבות ההומו-לסבית, זהות מגדרית, נוער טרנסג'נדר ועוד. הספר סוקר את עולמו של המתבגר כפי שהוא מתבטא בזירות שונות: המשפחה, בית הספר, הצבא וקבוצת השווים. הספר מציג מודלים שונים להבנת בני נוער ולהתמודדות עימם, ובכך תורם תרומה חשובה ביותר לכל איש טיפול העובד עם בני נוער ומשפחותיהם בישראל במאה ה-21. שפת הספר בהירה, קולחת ומקצועית.

רוני אלפנדר

* * *

איתן לבוב והילה אלקיים (2017). ההורה כמגדלור: שיטת 'אִיפָה' להורות מיטיבה. בן-שמן: מודן הוצאה לאור. 285 עמודים.

ספרם של איתן לבוב, פסיכיאטר ופסיכואנליטיקאי, מקים 'מרכז איכה להורות מגדלת', והילה אלקיים, פסיכולוגית קלינית ועמיתה במרכז, יצא לאור במסגרת סדרת פסיכה: ספרייה פסיכולוגית בעריכת שולה מודן. בספר מתוארת שיטת 'איכה', והמחברים ממשיגים אותה על סמך ניסיונם רב השנים בעבודתם במרכז. שיטת איכה מציעה שפה חדשה לתקשורת המתנהלת בתוך המשפחה, אך מתאימה גם לתקשורת רגילה בין בני אדם במצבים של כעס, ניתוק או חוסר אונים. המושג 'שפה מגדלת', העומד במרכז השיטה, מאפשר למעורבים בתקשורת להתייחס זה לזה באופנים שאינם משחזרים דפוסי תקשורת מוכרים, פוגעניים ולא-יעילים. בעזרת דוגמאות רבות ומגוונות, הנשענות על בסיס תיאורטי רחב, מדגימים המחברים כיצד אפשר להתמודד עם מצבי משבר יום-יומיים האופייניים לכל משפחה בישראל, ללא קשר להרכבה, לרקעה התרבותי או למעמדה החברתי, באופנים שאינם מסלימים ומחריפים את קשיי התקשורת האופייניים לגיל ההתבגרות, לדוגמה, אלא מאפשרים התבוננות חדשה על מה שמוכר. הספר מעניק להורים נקודות מבט חדשות ומרעננות שיכולות לסייע להם הלכה למעשה להיטיב את היחסים בתוך המשפחה. הספר מיועד לאנשי מקצוע העובדים עם משפחות ובני נוער, ובעיקר לעוסקים בהדרכת הורים, ומתאים גם לקהל הרחב.

רוני אלפנדר

* * *

עפרה אשל וצביה זליגמן (עורכות) (2017). היה או לא היה? כאשר צללים של פגיעה מינית בילדות עולים בטיפול. ירושלים: הוצאת כרמל. 402 עמודים.

ספר זה, היוצא במסגרת סדרת "פגישות" של הוצאת כרמל בעריכת חיה שטיינפלד ז"ל ועמית פכלר, הוא קובץ מאמרים המתבססים על סדרת הרצאות שנערכה בשנת 2012-2013 במסגרת "ויניקופדיה", פורום רב-שנתי בהנחיית עפרה אשל. במרכז הספר מאמרו של ג'פרי פראגר, פסיכואנליטיקאי אמריקאי בכיר, שפרסם בשנת 1998 מאמר המתאר את הטיפול הפיכואנליטי בגברת A שסבלה מתסמינים דיסאסוציאטיביים. במהלך הטיפול נזכרה המטופלת כי חוותה התעללות מינית מצד אביה בהיותה ילדה. כיוון שלהזכרות זו לא היו כל ראיות ממשיות, סבר המטפל כי מדובר בביטוי של התנגדות ביחסי ההעברה. תחילה התנגדה המטופלת לתובנה זו, אך לאחר מכן השתכנעה, ובהמשך נזחה את הבנתה כי נפגעה מינית בילדות. המאמר היה בסיס לדיונים רבים שבהם מטפלים ישראלים הביעו את דעתם על מהלך הטיפול ועל ההמשגות התיאורטיות והקליניות המשתמעות ממנו. בסדרת ההרצאות השתתף גם פראגר עצמו שהגיע לישראל, והציג את גרסתו. בספר כלולות כל ההרצאות שהושמעו בסדרה, כולל מאמרו המקורי פארגר. כמו כן, סקרה שילי ורדימון כל מושב בהקפדה ובפירוט מאירי עיניים. בין מחברי המאמרים עפרה אשל, יוזמת הסדרה כולה, יעל דשא, צביה זליגמן, שהיא גם שותפה לעריכת הספר ומנהלת מרכז לטם לפגיעות מיניות, אורית נווה, חיותה גורביץ, בעז שלגי ועוד רבים אחרים. כל אחד מהמחברים מתבונן באופן מעמיק במאמרו של פראגר ודן בשאלות האתיות, התיאורטיות והקליניות העולות ממנו – על טראומה, דיסאסוציאציה וזיכרונות על פגיעה מינית. הדעות המובעות בו על סוגיות כואבות אלו מעמיקות ומפורטות.

ספר זה תורם תרומה ייחודית וחשובה למדף הספרים בנושא פגיעות מיניות, והוא קריאת חובה לכל מטפל המקשיב למטופליו ותוהה בינו לבין עצמו האם "הזיה? אולי זה קרה באמת?". הציטוט המקורי לקוח ממאמרו של פרויד, שהתמודד בעצמו עם שאלת טראומת הילדות כבסיס לפתולוגיה. בסוף הספר מובא מאמרו של עמית פכלר הדן בגישת פרויד לנושא הטראומה.

כל ההרצאות בספר כתובות באופן בהיר ומרתק, וניכרת ידן האמונה של העורכות, אשל וזליגמן, שחיברו בין הדעות השונות באופן ענייני ומחכים. עריכת הספר ואיכותם הגבוהה של כל מאמריו הופכת אותו לספר חובה שיש ללמד בכל קורס העוסק בנושאי פגיעה מינית, אך גם כספר בסיס לעיסוק בסוגיות תיאורטיות וטכניות בנושאי טיפול שונים.

רוני אלפנדר

* * *

גליה רבינוביץ, גדעון נפתלי ויערה לויץ-פריימן (2013). על הגעגועים: חקירה בפסיכולוגיה אופטימית. תל-אביב: רסלינג. 203 עמודים.

ספר זה יצא לאור לפני כמה שנים אולם כעת חזר והודפס. הוא מבוסס על עבודתם הקלינית של מחבריו עם "הילדים המוכבאים" בבלגיה, שהוכחו בילדותם בכתי משפחות בלגיות במלחמת העולם השנייה וכך ניצלו. סיפורים של ניצולים אלו מעלה שאלה על עמידותם בכאבי הגעגועים אל משפחותיהם, שמהן הופרדו להגנתם. הספר בודק את כוחות הנפש המאפשרים לאדם לעמוד בכאב הגעגועים. אף שהוא עוסק בחוויה ייחודית בהקשרה התרבותי – ילדים בשואה – הוא מביא תובנות רבות הרלוונטיות גם בהקשרים אחרים. בבסיס הספר עומדת תיאוריית הפסיכולוגיה החיובית, המציבה למטפל מטרות שאליהן יש להגיע ומציעה דרכים למימושן. הספר מתאים לעובדים סוציאליים העובדים עם אוכלוסיות המתמודדות עם משברי חיים, במיוחד משברי הגירה, עקירה והתרחקות ממשפחות המוצא. בספר פרקים הממוקדים בסוגיות טיפול המוכרות לעובדים סוציאליים, כמו ילדי גרושים, געגועים של ילדים הנמצאים במשפחות אומנה, אסירים שגם הם חווים געגועים. יש גם פרק העוסק בשאלת הגעגועים של המטפלים עצמם. הספר כתוב באופן אינטליגנטי ונהיר ועושה שימוש רב בדוגמאות קליניות, חברתיות ותרבותיות רבות.

רוני אלפנדרי

* * *

במדור זה נכללים הפעם גם כמה ספרים שאינם ספרי מחקר, אולם יש בהם תרומה חשובה להבנת נושאים הרלוונטיים לקוראי כתב עת זה.

מירי ורון ואמיר כהן-שלו (עורכים) (2017). על שפע היש הנמלט: שירה בזיקנה, זיקנה בשירה. רעננה: אבן חושן ספרים. 199 עמודים.

ספרי שירה אינם נסקרים בדרך כלל במדור זה, אולם אסופת שירים זו יוצאת דופן בזכות הנושא שסביבו מקובצים השירים. בספר מובאים עשרות שירים של משוררים מן הדורות האחרונים, וכולם עוסקים בחוויות זיקנה. את הספר מלווים כמה מאמרים קצרים הכתובים היטב וממקמים את האסופה בהקשרים תרבותיים וביוגרפיים חשובים המעשירים את חוויית הקריאה. הספר מיועד לקהל הרחב, אך חשוב להביאו לידיעת

חדש על המדף

קוראי 'חברה ורווחה', העובדים עם זקנים. בשנים האחרונות יש פריחה של ספרות מחקר אודות המורכבות והעושר של תקופה חיים משמעותית זו, וספר זה תורם תרומה חשובה להרחבת היריעה בנושא זה. המשוררים ששיריהם נכללים באסופה מוכרים לקהל חובב השירה ואף לאחרים, וביניהם יהודה עמיחי, אסתר ראב, צ'סלב מילוש, ויסלבה שימבורסקה, ארוז ביטון, וחיים גורי.

לסיום, הנה כמה שורות משירו של ארוז ביטון "על גב קיר" (עמ' 68):

על גב קיר נופל שארית הבית
אני עמד לסרטט מקומות חיים
להעמיד סימנים לנשימות לילה, למהומות יום
עכשיו קשוב עד הקצה, דרוך מבפנים
שכל מה שנותר בי ממלאכת חיים שלמה
שמחות קטנות שזורות בכאבים גדולים
רק הד עשן של זיכרון.

רוני אלפנדרי

* * *

אירית שטייף שושני (2018). לאמץ אחות. תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד. 163 עמודים.

ספרה החדש של אירית שטייף שושני עוסק באומנה, נושא המוכר היטב לקוראי כתב העת. אולם אין מדובר בספר מחקר אלא בתיאור בדיוני של נושא האומנה מנקודת מבטה של שרית, ילדה בכיתה ו'. משפחתה של שרית משמשת משפחת אומנה לילדה ללא התייעצות מוקדמת עם שרית. בספר מובאים אירועים שונים, שחלקם מסייעים לשרית בהתמודדות וחלקם מקשים עליה. שושני, סופרת ומשוררת, כותבת ברגישות ובעדינות, ומתארת באופן מוחשי ביותר את חוויותיה של הילדה. מתאים לאנשי מקצוע העובדים עם ילדים ובמיוחד עם ילדי אומנה.

רוני אלפנדרי

* * *

נגה אלבלך (2018). האיש הזקן: פרידה. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד. 118 עמודים.

ספרה המיוחד של נגה אלבלך מספר את סיפור פרידתה של אשה בוגרת מאביה בחודשי חייו האחרונים. האב מאבד לאט לאט את צלילות תודעתו ובכך מיטשטשת גם זהותו כפי שהיא הכירה אותה. הספר כתוב נפלא ובנוי מקטעים קצרים רבים היוצרים יחד דיוקן אמיץ ונוגע ללב של האב ושל הקשר המיוחד בינו לבין בתו. הסיפור העצוב מתואר בנימה פיוטית ולעיתים אף קומית, ותורם תרומה חשובה למדף הספרים העוסקים בזיקנה ובחולי המלווה אותה לעיתים קרובות. הספר מומלץ ביותר ומתאים לכל איש מקצוע העובד עם אנשים זקנים.

רוני אלפנדרי

SOCIETY AND WELFARE quarterly for social work

www.molsa.gov.il

Prof. Varda Soskolne
Editor in Chief

Dr. Rony Alfandary
Book Review Editor

Ahuva Stav
Hebrew Editor

Mimi Schneiderman
English Editor

Hadar Eini
Administrative Coordinator

September 2018

Vol. 38

3

**Published by the Ministry
of Social Affairs and the
Association for the
Promotion of Social Work,
in collaboration with
the Israeli Association of
Schools of Social Work**

ISSN 0334-4029

**Children and adolescents in risk situations,
parents and helping professionals**

CONTENTS

- 475 From the Editor's Desk
- 481 The Contribution of Child's Gender, Maternal Characteristics, and Community Type to Children's Behavioral Difficulties and Post-Traumatic Stress Symptoms (PTSS) in the Context of a Continuous Security Threat – Gali Tangir, Rachel Dekel, Tamar Lavi, Abigail H. Gewirtz and Osnat Zamir
- 509 Between Pride and Guilt: Israeli Mothers' Coping With the Enlistment of Their Firstborn Sons to Combat Military Service – Rivka Tuval-Mashiach and Aliza Corb
- 537 Sibling Sexual Abuse: Perceptions of Siblings Involved and its Effect on Professionals – Noam Tarshish, Efrat Lusky, Dafna Tener and Shosh Turjeman
- 565 The Characteristics of Educational Instructors in Youth Correctional Facilities and Their Attitudes Towards Their Roles and the Inmates Under Their Care – Yaakov Reuven
- 595 Practice Wisdom – "I Always Wanted to be a Mother": The Experience of Living at a Therapeutic Residential Home for Mothers and Their Young Children – Yoa Sorek, Dafna Tener and Ditsa Hatav
- 629 Intervention in a Real-Life Context: Therapeutic Space in Poverty-Aware Social Work – Yuval Saar-Heiman, Michal Krumer-Nevo and Maya Lavie-Ajayi
- 659 Book Reviews
- 680 New on the Shelf
- iii English Abstracts

Abstracts

THE CONTRIBUTION OF CHILD'S GENDER, MATERNAL CHARACTERISTICS, AND COMMUNITY TYPE TO CHILDREN'S BEHAVIORAL DIFFICULTIES AND POST-TRAUMATIC STRESS SYMPTOMS (PTSS) IN THE CONTEXT OF A CONTINUOUS SECURITY THREAT

Gali Tangir, Rachel Dekel, Tamar Lavi, Abigail H. Gewirtz and Osnat Zamir

Background and Objectives: This study explored the behavioral difficulties and post-traumatic stress symptoms (PTSS) of Israeli school-aged children who are exposed to political violence. Based on Bronfenbrenner's ecological model and on the ecological model of psychosocial trauma, we examined the direct contribution of exposure to political violence, gender, maternal characteristics (mother's PTSS, maternal care, and maternal control), and type of community (development town vs. kibbutz) to adjustment problems among school-aged children (i.e., behavioral difficulties and PTSS). In addition, we examined whether maternal characteristics and type of community moderated the association of exposure with children's behavioral difficulties and PTSS.

Method: One hundred and twenty-one mother-child dyads from the development town of Sderot ($n = 62$) and from the surrounding kibbutzim ($n = 58$) participated in the study. Behavioral difficulties were measured by the Strengths and Difficulties Questionnaire, and PTSS was measured by the UCLA PTSD Reaction Index.

Results: Being a boy, living in Sderot, personal exposure, and mothers' PTSS contributed directly to children's behavioral difficulties. In addition, maternal control moderated the association between personal exposure and children's behavioral difficulties. Furthermore, being a girl and higher maternal control contributed directly to children's PTSS. Mothers' PTSS moderated the association of maternal exposure to political violence with children's PTSS. Maternal care was not associated with children's behavioral difficulties or PTSS.

Conclusions and implications for practice: The child's gender, type of community of residence and maternal characteristics were associated with the two measures of child's adjustment to a continuous security threat. Regarding implications for practice, the study highlights the importance of reinforcing and helping mothers within the context of their community.

Key words: Children's adjustment, exposure to political violence, maternal care and control, school-aged children, PTSS

BETWEEN PRIDE AND GUILT: ISRAELI MOTHERS' COPING WITH THE ENLISTMENT OF THEIR FIRSTBORN SONS TO COMBAT MILITARY SERVICE

Rivka Tuval-Mashiach and Aliza Corb

Background: Despite the centrality of military service in the lives of Israeli young adults, little is known about its impact on the emotional well-being of the soldiers' parents.

Aim: The current research focused on the maternal experience, and sought to explore the complexity of that experience in light of the potential conflict between the Israeli cultural ethos and the anxiety evoked by the threat to life associated with military service. The study aimed to explore the ways in which mothers experience, handle, and cope with this conflict.

Method: 15 Jewish Israeli mothers of combat soldiers were interviewed shortly before their sons enlisted. We used an open-ended narrative approach to interviewing, and the mothers were asked about their feelings, thoughts, and attitudes towards their sons' upcoming enlistment. Interviews were analyzed using a model for narrative analysis.

Findings: The participants found it difficult to reconcile between their pride in their son's military service and their identification with the need for a strong army on the one hand, and *guilt* as well as other negative emotions such as anticipatory anxiety, and traumatization symptoms on the other. Most of the mothers, however, described their level of coping as adequate, although it was very lonely experience.

Conclusions and implications for practice: The findings are discussed in the context of the tension between the collective construal of the ethos of military service in Israel and the solitary coping of the individual mothers. We recommend developing social support systems for those mothers who experience high levels of distress.

Key words: Military service, parents, anticipatory anxiety, recruitment, cultural myth, "Tzuk Eitan"

SIBLING SEXUAL ABUSE: PERCEPTIONS OF SIBLINGS INVOLVED AND ITS EFFECT ON PROFESSIONALS

Noam Tarshish, Efrat Lusky, Dafna Tener and Shosh Turjeman

Background: Sibling sexual abuse (SSA) is a continuum of sexual behaviors that are not considered age-appropriate curiosity. Despite its prevalence and destructive consequences, it is still significantly understudied.

Aims: The study examined how sibling sexual abuse was perceived by the siblings involved, and how their interpretations affected the perceptions of Child Advocacy Center (CAC) staff.

Methods: The present study was based on analysis of 163 SSA cases that were referred to the CAC in Jerusalem for SSA. Two qualitative methods were used: textual analysis of family files, and content analysis of six focus groups with CAC staff.

Main findings: Two themes emerged from this study. The first was the siblings' interpretation of their sexual relations. Siblings perceived this relationship in either of two ways: "identified abuse" – a dichotomous perception of perpetrator and victim; and "normative routine" – a perception new to the literature that structures the abuse as part of a unique lifestyle within the sibling subsystem, a secretive world with rules and norms of its own. The second theme emerged from the focus groups: the staff's mandatory reporting duty as obstructing the family therapy process, rather than playing an essential role in protecting the SSA victim.

Conclusions and implications for practice/policy: The findings highlight the importance of giving a voice to both the siblings and the professionals for a more nuanced understanding of the therapeutic, familial, and legal aspects of SSA.

Key words: Sibling sexual abuse, child sexual abuse, sexual abuse intervention, Child Advocacy Center, qualitative research

THE CHARACTERISTICS OF EDUCATIONAL INSTRUCTORS IN YOUTH CORRECTIONAL FACILITIES AND THEIR ATTITUDES TOWARDS THEIR ROLES AND THE INMATES UNDER THEIR CARE

Yaakov Reuven

Background: Educational instructors in youth correctional facilities are paraprofessionals with no formal education.

Aims: This research examined the way some of the participants' background and personal attributes and characteristics: gender, religiosity, and education level, affect the way they perceive the delinquent and social deviant youth they care for, as well as their own role as educators, care-takers and behavior designers. These attitudes are assumed to shape the quality of the rehabilitation process.

Methods: Participants were 320 educational instructors at 57 correctional facilities for youth. Their attitude towards their role was examined in regard to their orientation to several role-related tasks, which located along two axes: authority-treatment, and group-individual. The participants' attitudes towards the residents were examined on the basis of four elements that were found to affect the extent to which they viewed the residents as criminals or as victims. These components were adapted for the present study: attributions of responsibility, felony, weakness of personality, and lack of ability to change. Each of these components were measured along a continuum ranging from ownership and liability to victim mentality. The study included 320 participants, who are all the educational instructors in 55 Israeli youth correctional facilities.

Main findings: The findings show that the instructors' attitudes towards their role and the inmates can be predicted by all three of the characteristics examined, of which education level was the strongest predictor.

Conclusions and implications for practice: These findings can be generalized to the broader population of paraprofessionals who treat various disadvantaged populations. Assuming that the educational instructors' perceptions of the residents at the correctional facilities affect the quality of care, there is a need to formulate a job definition, as well as to provide training and guidance that is adapted to workers with different levels of education.

Key words: Educational instructors, blaming the victim, role attitude, youth correctional facilities, paraprofessional workers.

PRACTICE WISDOM

"I ALWAYS WANTED TO BE A MOTHER": THE EXPERIENCE OF LIVING AT A THERAPEUTIC RESIDENTIAL HOME FOR MOTHERS AND THEIR YOUNG CHILDREN

Yoa Sorek, Dafna Tener and Ditsa Hatav

Background: Rehabilitation services worldwide care for families with at-risk children who are unable to grow up with their parents due to impaired parenting. One unusual rehabilitation service is the internal Mothers Unit at the Shabtai Levi Home for mothers and their young children.

Aims: To examine the perceptions of the participants and the professionals working with them regarding life in the Mothers Unit, and to examine their perceptions regarding the effects of life in the Unit on the mothers and children.

Study method: The study was conducted using the qualitative phenomenological method, and was based on semi-structured, in-depth, face-to-face interviews with 16 professionals and 20 women: 8 women who lived in the unit during the study; and 12 who had lived there in the past and were living in the community at the time of the study.

Main findings: The professionals and participants believed that the stay in the unit enables the mothers to learn life and parenting skills, and to cope with difficult childhood experiences. The changes were perceived as gradual – from external and technical changes, to the mothers' internalization of the essence of parenting and responsibility for their children. The intervention was sometimes described as a life-changing experience, and sometimes as an improvement in the direction of "the best possible mothering."

Implications for practice and policy: The article reinforces recognition of the need to invest efforts in rehabilitating families in Israel. In services of this kind, it is important to maintain a delicate balance between protecting the rights of the child and meeting their needs on the one hand, and the complex realities of mothering on the other. Regarding the Mothers Unit, the need emerged to liaise with the community both in the transition process and, subsequently, to provide the families with continued support in order to sustain the outcomes of the intervention over time.

Key words: Family rehabilitation services, children at risk, out-of-home placement services, perceptions of parents and professionals, qualitative research.

INTERVENTION IN A REAL-LIFE CONTEXT: THERAPEUTIC SPACE IN POVERTY-AWARE SOCIAL WORK

Yuval Saar-Heiman, Michal Krumer-Nevo and Maya Lavie-Ajayi

Background: Since its inception, social work has evolved from being a profession based in the homes and neighborhoods of service users to an agency-based profession. Although some models of in-home therapeutic interventions have been developed over the years, the professional discourse on this kind of intervention has remained marginal.

Aim and method: The article aims to introduce the concept of *intervention in a real-life-context* as a theoretical and practical framework for interventions that occur outside of the agency as part of the developing paradigm of poverty-aware social work. The article is based on a qualitative study that used an interpretative interactionist approach to examine the experiences of women who participated in a unique poverty-aware social work program. In-depth interviews with nine women were held three times over a two-year period.

Findings: The interviews revealed the main characteristics of intervention in a real-life-context, and the four main spaces in which the intervention took place: the home space; the advocacy space; the crisis space; and the professional-friendly space.

Implications for practice: The discussion deals with intervention in a real-life-context in relation to the psychoanalytic concept of holding, and discusses implications for social work practice with people living in poverty.

Key words: Poverty-aware social work, critical practice, therapeutic space, in-home intervention, holding